
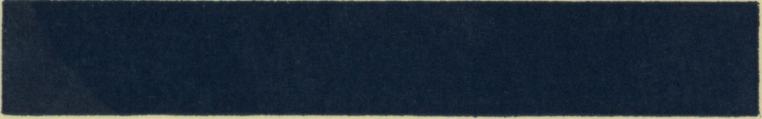

Herbert Tingsten

*Gud och
fosterlandet*

STUDIER I HUNDRA ÅRS
SKOLPROPAGANDA

HERBERT JINGSTEN GUIDOCH FOSTERLANDDET

1959

HERBERT TINGSTEN

Notiser om liv och död

1967. Hft 23:50, inb 29:50

»Herbert Tingstens Notiser om liv och död innehåller verkliga reportage om en människas hållning inför bäggedera, reportage utan like såvitt jag vet, väckande, skakande, eggande — och oemotståndligt roligt.»

Ivar Harrie i Expressen

»Herbert Tingsten fortsätter nu på ett spår från memoarerna. *Notiser om liv och död* är en dialog han för med sig själv om kärleken, döden och åldrandet. De är problem som måste knäckas, så långt det går . . . Hans sätt att kommunicera med andra om det de flesta betraktar som både sitt egnaste och förtegnaste jag kan innebära en gnista av tröst för dem. Denna nyhetsförmedling i det privata sfär lyckas så bra, därför att hans umgänge med de svåra tingen är alldeles okonstlat.»

Harald Wigforss i GHT

HERBERT TINGSTEN

Dagbok från Amerika

1968. Hft 24:50, inb 31:—

»Som vanligt upplever läsaren en igenkännandets glädje över den oefterhärmligt öppna, personliga och distinkta framställningen . . . Han har skrivit nyktert, nyanserat och sakligt om ett problem som är det mest eldfängda i dagens svenska debatt. Hans kritiska skärpa, lärdom och vett kan vi inte vara utan, nu mindre än någonsin.»

Lennart Hirschfeldt i Upsala Nya Tidning

»Den är oundgänglig för alla som vill bilda sig en uppfattning om Amerikas aktuella problematik . . . Den är ett ord i rättan tid.»

Gunnar Unger i SvD

MASS BARNYARD.

HERBERT TINGSTEN
GUD OCH FOSTERLANDET

HERBERT TINGSTEN

GUD OCH FOSTERLANDET

Studier i hundra års skolpropaganda

P. A. Norstedt & Söners Förlag Stockholm

© *Herbert Tingsten 1969*
Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner
Stockholm 1969

Det närmaste ändamålet med undervisning i fäderneslandets historia måste väl få anses vara att giva en överskådlig och fullt objektiv bild av huru vårt folk under Guds ledning småningom utvecklats inom sig själv och i sitt förhållande till andra folk. Att den kunskap, som härigenom vinnes, är i synnerlig grad ägnad att förädlande inverka på vilja och karaktär, torde ligga i öppen dag: genom den kallas fosterlandskärleken till liv; genom den väckes och näres det rätta medborgaresinnet; genom den skärpes ögat för iakttagelsen av att också i den mänskliga frihetsutvecklingen röjer sig en inre lagbundenhet, och att därför ett folks historia ingalunda utgöres av blott tillfälliga, av varandra oberoende tilldragelser, utan att bakom och i allt förefinnes ett djupt inre sammanhang och en högre ordning; och slutligen kan genom den åt viljan givas en riktning mot det, som är i sann mening stort och ädelt och gott.

Kommittéutlåtande om »läroböcker för folkskolan jämte grundsatser för deras uppställning» av den 24 mars
1887

Förbannelse över präster och lärare som håller folket i mörker.

Ungsocialisten, mördaren och självmördaren Hjalmar Wång 1909

Så fick jag som ett naivt och aningslöst skolbarn en vrågbild av mitt fosterlands historia.

Vilhelm Moberg i »Berättelser ur min levnad» 1968

Förord

Första delen av detta arbete, »Internationellt perspektiv», utgår från artikelserier, som publicerats i Dagens Nyheter och Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. I dessa artiklar var jag särskilt intresserad av hur skolbokspropagandan skiftade med skilda regimer, och därför upptogs i första rummet några stater, där en rad regimväxlingar ägt rum. Artiklarna har sedan reviderats och utvidgats, främst i syfte att ge en fullständigare bild av nationalismen i skolböckerna. Av skäl som torde framgå i uppsatserna, har undersökningarna blivit ganska olika i fråga om utförlighet och inriktning; särskilt Österrike har behandlats med större utnyttjande av skönlitteratur och politiskt-statistiska uppgifter än de andra staterna, delvis därför att eljest det österrikiska skolproblemet skulle vara svårt att begripa. Jag hoppas att trots denna brist på systematisk enhetlighet bilden skall bli någorlunda allsidig. I några av uppsatserna, liksom i den svenska delen, har jag utnyttjat partier av min i olika sammanhang publicerade studie över föreställningar om nationalkarakteren.

För ett par år sedan kom jag på tanken att skriva en mera ingående och på ett ojämförligt större material byggd undersökning av skolpropagandan i Sverige under omkring ett århundrade, från den allmänna och obligatoriska skolundervisningens införande till tiden före de stora reformerna under de senaste årtiondena — alltså omkring 1850—1950. På förslag av professor Hans Zetterberg sökte och fick jag ett understöd från Riksbankens Jubileumsfond, utan vilket det inte skulle varit möjligt för mig att genomföra min plan. För detta understöd vill jag till Riksbankens Jubileumsfond uttrycka min stora tacksamhet.

Syftet och planläggningen av arbetet lär tillräckligt tydligt framgå av min bok och av redovisningen för mitt material i

olika sammanhang. Här blott ett par kompletterande notiser. Jag har särskilt uppmärksammat representativa och ofta använda skolböcker. Att mera genomgående klarlägga böckernas användningsfrekvens har emellertid visat sig vara alltför besvärligt; jag har givit spridda uppgifter på denna punkt och vill därjämte hänvisa till Carl Danielssons och W. Carlgrens uppgifter i »Report on Nationalism in History Textbooks». En dokumentering i detalj har jag inte givit genom noter, men redogörelsen för den litteratur och de skolböcker som utnyttjats torde vara tillräcklig för att möjliggöra kontroll. På några punkter har jag kunnat stödja mig på publicerade vetenskapliga undersökningar; jag vill tillägga att tendenserna till antisemitism i skolböckerna något summariskt behandlats, därför att författaren Ingemar Lundberg är sysselsatt med en studie av denna fråga. Stavningen har beträffande äldre skrifter moderniserats.

Att få fram skolböcker i andra länder har i flera fall visat sig besvärligt. Betydelsefull hjälp har givits mig av diplomatiska vänner, särskilt Sven Allard (Wien) och Karl Ivan Westman (Paris). Jag vill också tacka Agne Hamrin, K-G Lagerfelt, Eric von Post och Dietrich Winter. För denna del av mitt arbete har Internationales Schulbuchinstitut i Braunschweig, som jag besökt vid två tillfällen, varit till ovärderlig nytta och jag vill särskilt tacka Otto-Ernst Schüddekopf för mycken och god hjälp.

I fråga om den svenska delen har jag många att tacka för medverkan och hjälp. Genomgången och excerperingen av svenska skolböcker har till större delen utförts av fil. lic. Axel Norberg och min dotter, fil. mag. Kaj Tingsten Klackenberg; Norberg har också hjälpt mig med excerpternas ordnande och svarar för förteckningen över använda skolböcker. Bibliotekarien fil. lic. Folke Rudberg har låtit mig utnyttja sin otryckta avhandling »Svensk-norska unionen 1814—1905 i undervisning och opinion».

Flera vänner har på skilda punkter hjälpt mig. Magnus von Platen har fäst min uppmärksamhet på en rad för mig okända

aktstycken om svensk nationalkaraktär och har givit mig utomordentligt värdefulla råd vid genomläsningen av manuskript och korrektur. Vilhelm Scharp, Per Ahlmark och Carl Tham har läst delar av boken i manuskript eller korrektur och givit mig råd av värde.

Tjänstemän vid skilda bibliotek och institutioner har varit effektivt och älskvärt hjälpsamma. Jag nämner särskilt Bertil Börjesson, John Rohnström och Anders Ryberg. Birger Beckman och Lennart Berglund i Svenska Bokförlaget har varit generösa både i fråga om goda råd och boksändningar. Jag är även skyldig Wilhelm Tham ett tack. För energisk och ständigt lika beredvillig medverkan vid bokens färdigställande vill jag tacka de medarbetare i Norstedts förlag som biträtt mig, i främsta rummet Ingeborg Fernlund, Siv Nordin, Kerstin Otteryd, Gustav Selander och Ingrid Ulff.

På grund av personliga svårigheter har det vissa tider varit särskilt prövande för mig att genomföra detta arbete. Ragnar Svanström har under mina år hos Norstedts alltid givit mig uppmuntran och hjälp; i detta fall har hans stöd kanske varit avgörande för bokens tillkomst.

Min hustrus tålamod och tillförsikt har — det har jag denna gång ett behov att understryka — varit en förutsättning för mitt arbetes slutförande; hon har också i hög grad praktiskt bistått mig.

Stockholm i oktober 1968
Herbert Tingsten

Skolböckernas propaganda

Då ett någorlunda enhetligt och obligatoriskt skolväsen under 1800-talet infördes i de s. k. civiliserade staterna, framstod detta som en väldig etapp på framstegets väg till insikt och förnuft. Man betonade tillika att det gällde att forma och ena nationen, i många fall att skapa en nation. Alla skulle bli delaktiga, i någon mån, av det »rika» kulturella arvet. De skulle veta och känna vad det innebar inte bara att vara människa utan att vara svensk, tysk, fransman, engelsman, amerikan. Skolundervisningen var en förutsättning för och en parallell till den allmänna värnplikten. Enighet i tanken, enighet i språket, samma kommandoord — inte som i det eländiga Österrike-Ungern en förbistring, som nödtorftigt övervanns genom att sextio kommandoord på tyska fick tjäna vid dressyren av polacker, italiennare, tjecker och serber. Skolorna måste vara medel att likrikta, passionera och intellektuellt behärska de spirande folken. Därför blev de, självfallet och nästan omedvetet, organ för spridning av de »härskande» idéerna, medel för upplysning, om man så vill — de flesta lärde sig att läsa, skriva och räkna och fick någon kunskap i historia och geografi — men också för presenterandet av gängse trosföreställningar, fördomar och villfarelser, trivialiserade och förgrovade för att passa barnen, de oskrivna bladen som det gällde att fylla med tecken och bilder.

Skillnaderna mellan olika länder i form och innehåll var betydande. Men nästan överallt framträder samma huvudsakliga mönster. Grundtonen var i regel religiös, med några centrala tankar, oberoende av den kristna lärans skiftningar från land till land och från grupp till grupp. Gud styr i stort sett världen till det bästa, även om det bristfälliga förnuftet ibland har svårt att begripa hans teknik; överheten är av Gud och är, utom i osannolikt konstiga fall, värd respekt och lydnad; män-

niskorna bör i dygd och trohet söka göra sig värdiga änglaskapet och himmelen; de sociala skillnaderna är oväsentliga, men fattigdomen har djupast sett ett försteg genom att den gör det lättare att sträva efter vad som ligger bakom jordelivets förgänglighet. En övergång från den statiska konservativa socialläran till den ekonomiska liberalismen kan skönjas i skrifterna men i det väsentliga är tankegången densamma: stora förändringar är otänkbara eller farliga, samhällsordningen måste skyddas mot det oreflekterade missnöjet och dess eggelse till våld, omkastningar och utopier: »arbeta duktigt men var framför allt förnöjsam». Den egna nationen är överlägsen alla andra, att strida och dö för dess storhet är en nåd att bedja om: döden för fosterlandet är ljuv heter det. — »Och stupa vi på ärans bana, om Hildur våra liv begär, vi svepa kring oss Sveriges fana, i döden den brudtacket är», i den stilen sjöng barnen från Stockholm till Rom och från Wien till Chicago. I alla konflikter hade Sverige (England, USA, Tyskland etc.) uppenbart rätt. Möjligen hade »det goda folket» ett fel: överdriven beskedlighet och mjäkighet mot utlänningar, »det måste finnas gränser för godheten, hur skulle den annars klara sig i denna onda värld?» Andra nationer, »raser» och religionssamfund var underlägsna och tvivelaktiga; ibland hade de vissa anständiga karaktärsdrag, men det var alltid något underligt och betänkligt med dem. Vi levde alla i det bästa landet, hörde till det bästa folket, »Gud, hjälp oss att inte bli högmodiga».

Ett par detaljer bör observeras. Skolböckerna är uppenbarligen nästan genomgående utarbetade av välsinnat konformistiska lärare och akademiker. Att tendensen blev den önskade garanterades i regel genom statliga direktiv. Vidare fanns i vissa länder kommissioner som antog och förkastade skolboks-förslag, i andra fall hade lärarkåren relativt stor frihet men bestämdes effektivt av inflytelserika konventionella opinioner som de själva delade. En stark eftersläpning skärpte den allmänt konservativa tendensen. Uppgifter från skilda länder visar att populära skolböcker under årtionden gick ut i nya upplagor, nödtorftigt reviderade sedan den ursprunglige författaren fallit från. Från skoltiden minns vi historieböckerna med tre eller

fyra namn på titelbladet. Bizarra blir resultaten i länder, där regimskiften nödvändiggör snabba revisioner; i Österrike och Frankrike har jag läst skolböcker, där uppfattningen om den lämpliga statsformen — monarki, demokrati, diktatur — skiftar från upplaga till upplaga, med delvis samma, delvis nya namn på titelbladet.

Engelsmannen E. H. Damce, expert på skolböcker och skolboks litteratur, erinrar om ett något överdrivet yttrande av en forskare: »Om utrikesdepartementet läste skolböcker i historia kunde de spara alla pengar, som nu ges ut på rapporter om den allmänna opinionen i främmande länder.» I själva verket har man intill senaste tid i forskning, diplomati och journalistik praktiskt taget förbigått skolboks litteraturen. Vetenskapsmän har skrivit ingående analyser av den idéhistoriska utvecklingen och av statsformer och samhällskick, journalister och diplomater har refererat uttalanden av politiker och tidningar, men skolböckerna — den centrala källan för opinionerna — skymtar inte ens i de mest inträngande och berömda skrifterna om skilda stater och folk. I England finns, för att ta ett slående exempel, en hel litteratur från tiden före det andra världskriget om nazismens hållning och syften, där man omväxlande hävdar Hitlerregimens krigiskhet eller fredsvilja — inte, såvitt jag funnit, ett ord om skolböckerna, i vilka nazismens uppfattning och metoder framträdde med ohygglig tydlighet.

Vad jag här skrivit gäller väsentligen ett något äldre skede. Under de senaste årtiondena, särskilt efter det andra världskriget, har situationen tydligt förändrats. En omfattande forskning har, delvis genom internationella organisationers försorg, ägnats skolboks litteraturen. Man har, likaledes ofta i internationell regi, sökt åstadkomma en skolboksrevision i olika länder, främst syftande till att ur böckerna utrensa nationalistiskt färgade felaktigheter och grov nationell propaganda. I praktiken har i stor omfattning skolböckerna i en rad länder reviderats i antydd riktning. Till denna verksamhet skall jag i det följande återkomma både för de enskilda staterna och i mera generella kommentarer.

I de följande avsnitten skall jag, huvudsakligen från vissa bestämda synpunkter, ta upp skolböckerna och deras propaganda i fem länder: Frankrike, Italien, Tyskland, USA och Österrike. Det material jag utgår från är inte enhetligt. Ibland har jag kunnat främst utnyttja redan publicerade bearbetningar, ibland åter har jag nästan uteslutande stött mig på skolböckerna själva. Någon enhetlighet i behandlingssättet har jag inte kunnat uppnå och inte heller eftersträvat; då mitt material möjliggör det, har utvecklingar och analyser gjorts, som i andra fall varit uteslutna eller onödiga. En lucka i framställningen, som jag särskilt beklagar, är England: i England används i exceptionell grad olika böcker i skilda skolor och någon representativ samling av sådana böcker finns inte att tillgå. Enligt en rad översiktliga redogörelser har nationalismen präglat även de engelska skolböckerna.

Den synpunkt jag främst anlägger gäller nationalismens (eller vänligt uttryckt patriotismens) betydelse i skolböckerna. Att denna nationalism — vars närmare innebörd och varianter jag senare kommer till — är den mest utbredda och aktiva propagandalinjen i skolböckerna omvittnas i alla undersökningar på området. Jag uppehåller mig härvid inte vid den mera indirekta påverkan, som består i försök att bevisa (eller helt enkelt påstå) att det egna landet alltid har haft rätt i krig och konflikter; jag stannar främst vid de mera direkta uttrycken för en känsla av nationell överlägsenhet.

Vidare beaktar jag, särskilt i fråga om de behandlade europeiska länderna med deras många regimskiften, skolböckernas strävan att nedsätta en besegrad regim och att upphöja den segrande. I vissa länder har regimförändringarna medfört så totala omläggningar av den ideologiska propagandan, att även uttormningen av och motiveringen för nationalismen eller patriotismen fått en helt ny karaktär. De båda huvudsynpunkter som jag driver kan alltså inte systematiskt särskiljas.

Frankrike

1

I fråga om antalet regimer — i regel ideologiskt reflekterade och motiverade — innehar Frankrike en särställning. Man kan, enligt något skilda beräkningsgrunder, urskilja mellan tolv och femton klart olika statsskick under de 180 åren sedan den stora revolutionen. För varje regim har det gällt att trygga sin ställning genom att fostra ungdomen i dess anda, delvis genom utformning av nya skolböcker. Nationalkonventet utfäste 1794 pris för skolböcker, som klarlade den nya härskande läran och skildrade »de franska republikanernas heroiska och rättfärdiga handlingar» — samma begär att vinna legitimation genom indoktrinering framträder mer eller mindre skarpt under den följande tiden, kanske främst vid regimskiftena i auktoritär riktning från den förste Napoleon till Pétain. En generell skillnad mellan de mera konservativa skedena (kejsardömen, kungadömen, diktaturer) och de mera radikala (republiker av relativt demokratiskt snitt) har varit, att de senare varit mera inriktade på att utbreda bildningen och förallmänliga undervisningen, ofta i tron att med upplysning nödvändigt följer politisk radikalism. Då den stora revolutionen utbröt kunde blott en liten del av befolkningen läsa och skriva — procentuellt kan antalet, som starkt växlade mellan skilda områden, knappast beräknas — och först under tredje republiken blev analfabeterna en obetydlig minoritet.

Den i det följande givna översikten, grundad på välkända historiska arbeten (såsom Lavisse, Debidour, Dansette) och genomgång av ett par hundra skolböcker från olika perioder, avser främst att exemplifiera (inte att mera utförligt klarlägga) detta ostridiga förhållande. Vidare söker jag antyda den roll som striden kring kyrkan och religionen haft under kampen mellan de mera konservativa grupperna och revolutionens arv-

tagare; under flera regimer, men främst under den tredje republiken, blev denna fråga central i skoldebatten. Slutligen noterar jag representativa uttryck för den franska nationalismen, särskilt i dess »övernationella» yttringar; illustrationerna hämtas främst från den tredje republiken.

2

Den Napoleonska skolpolitiken var mer än någon senare regims präglad av den vilja att forma en lydlig nation som vi numera förbinder med ett totalitärt statsskick. De stora, för framtiden grundläggande universitets- och gymnasierformerna gick ut på likriktning av militär typ, hela undervisningen var avsedd att stärka härskarens grepp över de behärskade. Klarläggande är Napoleons uttalande inför Conseil d'État: »Mitt huvudsakliga syfte med inrättandet av en undervisande kår (corps enseignant) är att få ett medel att dirigera de politiska och moraliska åsikterna.»

Detta syfte vanns delvis genom att kyrkan — vid denna tid och fram till tredje republiken den lägre undervisningens främsta bärare — efter konkordatet blev regimens språkrör. Den s. k. kejsrerliga katekesen, godtagen och använd av prästerskapet, är i sin schematisering av den gamla läran om överhetens gudomliga ursprung kanske historiens mest perfekta exempel på förening av religiös och politisk propaganda. Varför skall man älska och lyda kejsaren frågas det. »Därför att Gud, genom att överhopa vår kejsare med anlag för fredens och krigets värv, har gjort honom till vår herre och till sin avbild på jorden. Att hedra och tjäna vår kejsare är alltså att hedra och tjäna Gud själv . . .» »Vad skall man tänka om dem som felar i plikten mot sin kejsare?» »Enligt Paulus motstår de den ordning som upprättats av Gud själv och är hemfallna till evig fördömelse.» — Inom de högre skolorna och vid universiteten framställdes kejsaren som på en gång revolutionens fullbordare och övervinnare, och framför allt förkunnades hans personliga överlägsenhet, bevisad genom att han skapat inre fred och ständigt besegrade Frankrikes fiender. Napoleon som övermänniska

var ett centralt tema i historia och filosofi. Denna undervisning, som var av samma art som den italienska under Mussolini (här är parallellen särskilt påtaglig) och den tyska under Hitler, bidrog till att trettiofem år senare föra brorsonen till presidenturen och kejsartronen.

Restaurationen 1814 (1815) medförde, under bevarande av det nära sambandet med kyrkan, ett fullständigt omslag. Kyrkan arbetade inom den lägre undervisningen mera helhjärtat, om också inte med någon »kunglig katekes», i den bestående ordningens tjänst; medan Napoleons hållning till religionen även offentligt hade drag av skepsis, pragmatism och cynisk exploatering, var de återkomna Bourbonerna, särskilt Karl X, i sitt uppträdande representanter för den »allra kristligaste» traditionen. I skolböckerna dominerade en på samma gång anti-revolutionär och antinapoleonsk linje. Den gamla regimen före 1789 sades i stort sett ha varit förträfflig, även om det stundom antyds att lyx och last vunnit insteg inom aristokratien och att till och med Ludvig XV genom hovets dåliga exempel blivit korrumpierad (som exempel anförs jesuiternas fördrivande 1764). Revolutionen hade förberetts av några s. k. filosofer, som eggade folket till missnöje, gudlöshet och ovilja mot överheten, men bakom de revolutionära segrarna stod i själva verket blott en liten minoritet av den i sin kärna kungatrogna och kristna nationen. I en typisk skolbok talas om »hur den mest avskryvade av alla revolutioner hetsade pöbeln från brott till brott ända till den mest förnedrande avgudadyrkan». Napoleon kunde ha gjort sig förtjänt av Frankrike om han likt general Monck i England återställt kungadömet, men i stället blev han en usurpator som genom sina krig förde miljoner fransmän i döden. Nederlaget var en gudsdöm över Napoleon, och Bourbonernas återkomst blev Frankrikes räddning.

Några citat visar det extrema draget i denna skolpropaganda, som sedan ännu under tredje republiken fortsatte i de prästerliga privatskolorna. Likställighetsbeslutet 4 augusti 1789 »var uteslutande inspirerat av vinångorna i den lagstridigt formade nationalförsamlingen». Ludvig XVI var en hjälte och en helig man som »från schavotten uppsteg till himlen». Folkets sanna

känslor framträdde då i mars 1814 de allierade mötts i Paris »som en nationell armé, vilken återvänder till sina hem».

Under de följande regimerna före den tredje republiken kan åtminstone i de läroböcker som användes i gymnasierna en större moderation fastställas, men i det hela förblev skolorna präglade av syftet att upphöja det bestående under nedsättande av det förflutna. Den Orléanska monarkien framställdes som en lycklig kompromiss mellan ytterligheter, och försök gjordes att inpassa revolutionen, kejsardömet och det Bourbonska styret som etapper på vägen till denna »definitiva» ordning. Under andra republiken utkom några skolböcker, enligt vilka Frankrike genom 1848 års demokratiska revolution återvänt till 1789 års principer och därmed »återvunnit sig självt», men någon allmän revision av undervisningen och dess syften genomfördes inte; efter 1849 års val bestod representationen till större delen av öppna eller förtäckta motståndare till regimen, och Falloux-lagen av år 1850 befäste kyrkans och religionens ställning i skolsystemet. För många skeptiker och rationalister synes det ha varit naturligt att resonera som Renan: kyrkan fick gärna ta hand om den stora massan, blott den högre forskningens obundenhet av politik och religion erkändes.

I skolböckerna under Napoleon III förmärks skilda tendenser i försvaret av kejsardömet. Den förste Napoleon blir ånyo den store karismatiska ledaren, revolutionens fullföljare och tämjare, den franska ärans representant framför andra. Det andra kejsardömet liberaldemokratiska grundsatser — den allmänna rösträtten, likhet inför lagen, »fritt lopp för alla dugliga» — kännetecknades som arv från det första kejsardömet och blev hörnstenar i regimens ideologiska försvar. Napoleon III blir, liksom alla bärare av en ny ordning, återställare av något gammalt, värdefullt och för det »verkliga» Frankrike utmärkande, men hans karaktär, syften och insatser passas inte in i den äldre Napoleonska stilen, utan i de mera konventionella vändningar som brukas om ordinära legitima monarker: han älskar freden (trots de många krigen), sörjer för rätten och ordningen, förstår folkets behov och arbetar oavlåtligt i dess tjänst.

Under den tredje republiken blev frågan om folkets fostran i skolorna och den härmed nära sammanhängande frågan om kyrkans och religionens ställning lång tid framåt stridsfrågan framför andra. Den obligatoriska, statligt ordnade eller kontrollerade, sekulariserade undervisningen — med den stora revolutionen och demokratien som honnørsord — blev efter hand ett huvudmål för de segrande republikanska partierna, i kamp mot alla de riktningar som ända fram till sekelskiftet framstod som ett hot mot regimen's bestånd.

Varför blev denna strid så hård? I det följande skall jag söka belysa detta genom referat av »radikala» och »konservativa» skolböcker. Här i stark förenkling ett par mera allmänna synpunkter.

Vid den tredje republikens tillkomst var religionsundervisning obligatorisk i offentliga och privata skolor. Härtill kom att den lägre undervisningen till större delen sköttes av prästerna och de till den katolska kyrkan anknutna kongregationerna; i samma regi arbetade det stora flertalet högre privatskolor, bland dem alla högre flickskolor och en tredjedel av de högre pojkskolorna. Då republikanerna med början i 1881 års lag reformerade och delvis raserade detta system var det utan tvivel delvis i rationalistisk eller ateistisk trosvisshet. Människorna borde läras »att reda sig utan Gud», yttrade Jules Ferry, en av sekulariseringens främsta talesmän. Men främst var det säkerligen därför att systemet framstod som en fara för regimen. De riktningar som ville störta republiken och som i några kritiska situationer syntes på väg att göra det — 1885 års val, boulangismen, Dreyfusaffären — understöddes och till en viss grad sammanhölls av klerikalismen, och skolundervisningen i kyrklig regi blev alltså ett vapen för republikens fiender. Med detta sammanhängde att uppfattningen om den stora revolutionen alltmera blev en politisk skiljelinje under 1800-talets sista årtionden. Republikens motståndare, vare sig legitimister, bonapartister eller nationalister, förkastade revolutionen eller godtog blott vissa av dess reformer och idéer, medan de republikanska

politikerna, publicisterna och forskarna alltmera blev inriktade på ett totalt godtagande — även av kungens avrättning och Robespierres diktatur — och identifierade sina egna idéer med revolutionens. Därför blev sättet att behandla kyrkan och revolutionen avgörande i motsättningen mellan statlig-sekularistisk och religiös-privat skolundervisning. Sekulariseringen av skolorna gick stadigt framåt: de fria, religiösa skolorna hade 1901 37 procent av eleverna, 1960 18 procent.

Trots åtskillig läsning om skolstriderna i Frankrike under tredje republiken blir jag vid studiet av själva skolböckerna förvånad över hur starkt de politiska och religiösa motsättningarna framträdde i undervisningen och förstår bättre än tidigare att konflikterna kring skolformerna kunde bli ett centralt drag i regimens historia. Här möter man »les deux Frances», varom så mycket talats i politiken och litteraturen: man bevittnar en kamp om barnens och ungdomens sinnen, som avspeglar den sega maktkampen i parlamentet och vid valen. Mest markerad är motsättningen under tiden mellan skolreformen i början av 1800-talet, som införde den obligatoriska, statliga och sekulariserade undervisningens princip och begränsade utan att undanröja privatskolornas möjligheter, och 1900-talets första decennium, då under intrycket av Dreyfusaffären de radikala ministärerna Combes och Clemenceau ytterligare beskar de katolska privatskolornas rättigheter.

De republikanska skolböckerna, främst använda i de ständigt växande statsskolorna, är genomgående byggda på dessa grundsatser: den stora revolutionen var ett genombrott för »frihet, jämlikhet och broderskap», för det obundna förnuftet, människovärdet och demokratin, republiken fullföljer revolutionen och bringar dess idéer till mognad, motståndarna är det franska folkets och i grunden även mänsklighetens fiender.

Som exempel tar jag en skolbok för de högre klasserna utarbetad vid sekelskiftet av två framstående historiker, Aulard och Debidour. Den gamla regimen före 1789 kritiseras som en aristokratisk och klerikal despoti, utan känsla för folkets intressen och behov. Den stora revolutionen var alltså nödvändig, en milstolpe på mänsklighetens väg mot frihet. Den förste Na-

poleon lyckades nå makten genom militära kupper: han undertryckte friheten, införde en ny despoti och förde ständiga krig för att utvidga sitt välde; det betonas särskilt att Napoleon övergav sina soldater efter misslyckandet i Egypten 1799 och efter nederlaget i Ryssland 1812. De återvända Bourbonerna, som »ingenting lärt och ingenting glömt», var förrädare mot nationen och sökte förgäves vrida klockan tillbaka. Den andra Napoleon var en skurk, liksom farbrodern, men dessutom en person utan geni eller talang. Han stöddes, liksom tidigare monarker, av prästerna; folket, »underkuvat och förblindat», godkände statskuppen 1851 och fick dyrt betala »detta brottsliga uppgivande av sin frihet». Efter de eländiga regimerna under sjuttio år kommer upprättelsen, återgången till revolutionen genom republiken: folket får frihet, rösträtt och bildning, ekonomin blomstrar likaväl som litteraturen. Boulangismen och Dreyfusaffären har varit faror, men folket har insett vilka som står bakom de reaktionära försöken: »caesaristerna, rojalisterna, klerikalerna, alltså de ursinniga men ständigt maktlösa fienderna till våra fria institutioner».

De republikanska skolböckerna i historia, och senare också i samhällslära, framställer i regel republiken som fredens statsform under kritik särskilt av de Napoleonska regimerna och av samtidens nationalisterna. I några skolböcker från ett relativt tidigt skede talas om att rätten måste återställas genom att man vinner tillbaka de förlorade provinserna »med idéer eller med vapen» (Dalliez m. fl., Garault, Hubault). Fransmännen är till sin natur visserligen djärva och stridbara, men framför allt generösa och fredliga; med förnuftet som ledstjärna skall mänskligheten gå framstegets väg till lycka och samförstånd. »Vi blir bättre, därför att vi blir mer logiska», heter det i en av de första samhällslärorerna (»La déclaration des droits de l'homme et du citoyen», 1902). Framtiden skall bli »guldåldern, som, enligt en filosofers anmärkning, inte ligger bakom oss utan framför oss». Efter republikens införande saknas emellertid i Frankrike varje orsak till nya revolutioner. Reformerna blir, enligt en av tidens mest använda läroböcker (Vast et Jallifer), fruktbara endast om de genomförs långsamt; »modera-

tionen och tålmodet är lyckligtvis egenskaper som vårt Frankrike mer och mer förvärvar».

I de för privatskolor avsedda skolböckerna — nästan genomgående katolskt präglade och ofta försedda med biskopligt godkännande — finner man i regel en ton som starkt erinrar om de förut berörda skrifterna från restaurationens tid. Det gamla kungadömet försvaras, revolutionen fördöms eller åtminstone kritiseras, de radikala filosoferna (rationalisterna) omtalas med förakt, religionen och kyrkan är de fasta punkterna i en orolig och föränderlig värld. En stark tendens finns att hävda den monarkiska regimens fredsvilja (på ett högre plan driven särskilt av Maurras och Bainville). Socialismen förkastas som riktad mot familjens och äganderättens heliga grundsatser. Direkta angrepp på den bestående regimen är sällsynta, men de indirekta är genomgående: tesen om »frihet, jämlikhet och broderskap» förhånas som en gammal frimurarformel, och de styrande anklagas för de »antikristliga» lekmanlagarna om kyrka och skola. I en mycket använd lärobok (Courval) förkunnas: »Republikanerna talar om frihetens principer, men de är besatta av iver att förtrycka katolikernas samvete.»

Den som gick i dessa privatskolor med följsamt sinne kunde knappast undgå att se revolutionen och republiken som tillfälliga villfarelser och att fantisera om en monarkistisk restauration under kyrkans hägn. De många reaktionära och bigotta klerikala societetsdamer som möter i fransk litteratur från tiden kring sekelskiftet vittnar om att flickor av god familj under republikens första tid endast kunde gå i privatskolor — statliga flickskolor fanns inte.

I skolpropagandan ingick, som redan av det sagda framgår, klagan över att vara förföljd av motparten. De republikanska historikerna framhävde felaktigheter och fientligheter i de katolska läroböckerna, och deras motståndare svarade med motsvarande beskyllningar. I deputeradekammaren förekom ett par upprörda skolboksdebatter, så 1910, då den radikale undervisningsministern Doumergue angreps för de statliga skolböckernas värvörddiga behandling av Ludvig den helige och andra katolska hjältar. Från det katolska hållet kom år 1909 en skrift

(Paul Louis, »Ce qu'ils enseignent. Est-ce vrai?») som påvisade en rad tivelaktiga eller uppenbart partiska uttalanden i statliga läroböcker. Kyrkan och prästerna drogs gärna fram i oroande sammanhang; urvalet av bilder (exempelvis kättarbål) var ägnat att påverka i antiklerikal riktning. Att tyda historiska tilldragelser på olika sätt mötte naturligtvis ingen svårighet, även om man avvisade den rena lögnen som vapen. Jeanne d'Arc kunde bli ett bevis för trosvisshet och underverk, men hennes avrättning var brukbar som ett angrepp både på England och på de katolska prelaterna i engelsk tjänst; Bartolomeinatten var ett gott vapen mot kyrkan, men dess män förklarade enstämmigt att påven och hierarkien var oskyldiga (med orätt enligt katoliken lord Actons undersökning). Frankrikes brokiga historia var mer än de flesta länders lämpad för polemik, förvanskning och folkförförelse i skilda riktningar. Man kunde lätt nå den upphetsning som känslan av förföljelse framkallar.

I 1883 års ännu gällande skolinstruktion stadgas: »Läraren bör som en dålig handling undvika allt sådant i språk och uppträdande som skulle kunna såra den religiösa tron hos de honom anförtrödda barnen, allt som skulle kunna väcka oro i deras sinnen, allt som skulle kunna tyda på att han saknar respekt eller tolerans inför en viss åsikt.» Det är en bestämmelse som måste vara svår eller omöjlig att följa för många. Säkert är att den åtminstone under den tredje republikens kamptid inte följdes av alla folkskollärare; dessa lärare (les instituteurs) var, som historien och litteraturen illustrerar, republikanismens, radikalismens och antiklerikalismens propagandistiska garde — i strid mot godsägare, officerare, präster, den gamla överhetens världsliga och andliga makter. Det har sagts att hundratusen efter 1880 utbildade folkskollärare räddade republiken.

Detta förhållande har sällan eller aldrig officiellt erkänts, men många offentliga uttalanden bestyrker det i allmänna ordalag. Lärarnas hållning är väl begriplig mot bakgrunden av den motivering de skilda skollagarna försågs med av de glödande ateisterna i de stora kampregeringarna — en Ferry, en Combes, en

Viviani, en Clemenceau. Då understatssekreteraren Anatole de Monzie under det hetsigaste skedet inför en internationell publik utredde frågan om »historien och patriotismen» i den franska skolan (Liège 1905) förklarade han objektiviteten vara ett utmärkande drag i undervisningen. Men deklarationen gick inte bra ihop med föredraget i övrigt. Skolorna måste ge »en optimistisk, engagerad och ärlig framställning av den universella civilisationens utveckling». En kritisk analys av begrepp och ideologier försvagade inte patriotismen, utan tvärtom: »En smula filosofi leder bort från den, grundlig filosofisk utbildning leder tillbaka.» Med gillande citerades konseljpresidenten Combes ord till folkskollärarna den 8 augusti 1903, mitt under den hårdaste kulturkampen: »Jag tvekar inte att försäkra att ni i framtiden skall vara vad ni varit i det förflutna: den republikanska idéns apostlar, prästerna i den nya kult som har sitt altare i friheten och sina dogmer i medborgarens rättigheter och plikter, sin uppenbarelse från ovan i människans samvete och förnuft.» Och Monzie citerade utan kritik folkskollärarkongressens beslut av år 1900 att undervisningen skall ges »i en klart världslig (laïque) och republikansk anda».

Under åren före det första världskriget observeras en tydlig nedtoning av skoldebatten; den kämpande antiklerikalismen av Ferrys och Combes märke försvagas, och särskilt under Poincarés första ministär är en tendens till avspänning påtaglig.

4

Orden nationalism och nationalister används i alla länder i oklara och skiftande betydelser. För Frankrikes del är i detta sammanhang en distinktion väsentlig. Orden kan — såsom redan skett i denna framställning — brukas för en aggressiv politisk hållning gentemot andra stater, särskilt Tyskland; denna nationalism, som under tredje republikens tid framträdde särskilt under boulangismen och i Dreyfusaffären och vars profet framför andra var Maurice Barrès, har ofta stått konservativa,

katolska och monarkistiska kretsar nära och varit kritisk mot den republikanska regimen.

Men med nationalism, eller, som dess anhängare hellre säger, patriotism, menas också något annat, föreställningar om Frankrike som mänsklighetens vägvisare och om fransmännens moraliska och intellektuella överlägsenhet. I nyare tid framhäves främst Frankrikes mission som framstegets, kulturens och frihetens bärare — det är den form av nationell självhävdelse som, enligt vad en rad idéhistoriker visat, blev dominerande under den stora revolutionens tid, men som hade rötter i den främst av Hazard skildrade debatten under monarkiens glanstid och småningom utvecklades i rationalistisk, radikal och demokratisk riktning. Frankrike är, andligt om också inte politiskt, den ledande makten i världen. Med denna nationalism förbindes ofta tankar, som odlades under revolutionens tid: Frankrike skall, efter att ha frigjort sig självt från tyngande institutioner, fördomar och traditioner, verka för hela mänsklighetens, och närmast Europas frigörelse: nationalismen blir ett slags internationalism eller universalism av Marseljärens vaga och glansfulla gestaltning. Sådan nationalism påträffas inom skilda politiska riktningar men har varit mest utpräglad inom de »vänster»-riktningar, som i egenskap av revolutionens arvtagare verkat för republik, folkstyrelse, fred, jämlikhet eller åtminstone »fritt lopp för alla dugliga».

Kombinationen av överlägsenhets- och kallelsenationalism kulminerar i tron, att fransmännen är det högsta eller »sanna» folket, inkarnerar det bästa, det »sannaste» i alla folk, alltså är ett slags överfolk eller destillat av mänskligheten i dess ideala form. Dylika föreställningar om det egna folket finns även hos andra, kanske hos alla folk, men det förefaller mig som om fransmännen drivit dem med enastående skärpa.

I min uppsats »Nationell självprövning» (1933, omtryckt i »Idékritik» 1941 och med litteraturförteckning senast i »Åsikter och motiv» 1963) har jag sökt teckna denna övernationalism i bland annat dess franska variant. Jag tar några referat och citat ur denna uppsats och kompletterar med några nyare texter.

Fransmännen anses vara utmärkta av inre spänning, kontraster och motsatta tendenser, de är extrema individualister och därför stridiga och avundsjuka inbördes, de uppskattar alltför mycket det utländska och nedsätter det egna, deras nationella känsla är i grunden ett slags kosmopolitism.

Det är svårt att karakterisera det franska folket, därför att det besitter, och i speciellt hög grad besitter, de mest skilda egenskaper — detta är en grundläggande tanke. Till de ofta citerade uttrycken för densamma hör några satser av litteraturkritikern E. Montégut (1858): »Frankrike är det land, som ytligt sett är lättast, djupast sett svårast att bedöma... Sanningen är att Frankrike, motsägelsernas land, är på en gång nyskapande med djärvhet och konservativt med envishet, revolutionärt och traditionalistiskt, utopiskt och vanebundet. Det är det land, där institutionerna snabbast försvinner och där minnet av dem lever högst...» På samma sätt hävdar Tocqueville, att det franska folket är »uppfyllt av kontraster» och samtidigt fallet för att gå till det yttersta i allt. Ibland är det vanebetonade, ibland det nyskapande draget dominerande; vid vissa tillfällen synes fransmännen vara det mest oppositionella, vid andra det mest lydaktiga bland folken. Flera författare, till vilka jag återkommer, har i andra hänseenden, och mera i detalj, utfört samma tankegång och tillägger sålunda fransmännen i fråga om en rad skilda karaktärsdrag de mest stridiga egenskaper.

Om fransmännens individualism och frihetskänsla är man emellertid ense, likaså om deras överlägsenhet gentemot andra folk i kultur, begåvning och karaktär. Men fransmännen har svårt att inse sin storhet och är i sin individualism benägna för avundsjuka och inbördes tvister, i sin generositet benägna att alltför mycket uppskatta andra folk, att hjälpa dem med offer av sitt eget och att luras av dem i blindhet för deras fel och brister. Ungefär samma uttalanden möter hos alla de vetenskapsmän, politiker och skönlitterära författare hos vilka jag funnit påståenden om den franska nationalkaraktären.

Först några spridda exempel ur berömda skrifter från skilda tider. Renan: Frankrike är jordens salt men förstår inte sitt eget värde. »Det franska folkets mest ärorika drag är att det

mer än andra folk kan se sina egna fel och kritisera dem. På denna punkt liknar vi Aten, där de intelligenta roade sig med att förtala sin egen stad och berömma Spartas institutioner.» Maurras: Fransmannen är Europas patricier, han representerar intelligensen likväl som plikt känslan och generositeten. I förhållandet mellan fransmännen framträder likväl farliga tendenser till avundsjuka och motsättningar. I förhållande till andra folk är fransmannen däremot generös och mottaglig till överdrift och blir därför lätt lurad. Engelsk och tysk teater, litteratur och filosofi har med beundran erkänts och efterhärmat. »Vi har förlorat vår nationalkänsla till förmån för Nordens folk.» Duhamel: Frankrike är mindre egoistiskt och expansivt, mera fyllt av opartiskhet än andra folk. Siegfried: Det finns hos fransmännen en tendens till egoism men framför allt »en tendens till universalism, idealism och osjälviskhet». De verkar »inte främst för sig själva utan för hela mänskligheten». de Gaulle talar om »fransmännens naturliga benägenhet att ge efter för utlänningar och vara oeniga sinsemellan», om fransmännen som »representanter för den europeiska andan».

Omkring år 1900 utgav filosofen Alfred Fouillée två arbeten, av vilka det ena behandlar den franska nationalkaraktären, det andra ger en översikt över alla europeiska folks egenskaper. Såvitt bekant är dessa skrifter de mest omfattande folkpsykologiska studier, som utförts av någon fransk författare; de citeras ofta och har med all sannolikhet utövat ett visst inflytande på föreställningarna om skilda folks karaktärer. Jag skall här blott beröra analysen av det franska folket. Denna leder i allt väsentligt till samma resultat som förut berörda framställningar. Fransmännen är, med all sin individualism och sina i övrigt kontrasterande egenskaper, inriktade på uppnåendet av allmänmänskliga ideal, de verkar för mänskligheten. »Fransmannen tror på sitt lands nödvändighet för själva mänskligheten, inom vilken Frankrike representerar mindre ett speciellt än ett universellt och mänskligt intresse; han tror därför på Frankrikes framtid.» De naiva illusionerna om folkens broderskap leder till att fransmännen blundar för rivaliteten mellan staterna och driver en idealistisk och sentimental politik. De blir på grund

härav lätt bedragna av andra. Frankrike har slösat sin kraft på att hjälpa andra nationer till frihet. I fransk debatt finner man »en . . . beklaglig benägenhet att nedsätta sig själv i förhållande till andra, att upphöja de främmande folken på Frankrikes bekostnad».

År 1927 publicerade litteraturhistorikern Gustave Lanson en skrift om »det franska idealet i litteraturen mellan renässansen och reformationen», i huvudsak byggd på föreläsningar, som under världskriget hållits vid Sorbonne. Han finner, att det franska idealet, i motsats till det tyska, är »allmänt», inte »speciellt». Över nationen sättes människan; detta är typiskt för Frankrike. Härav följer att »de franska idéerna är inte sådana, av vilka Frankrike drar fördelar». Fransmännen begär intet annat privilegium än att visa vägen i strävandet att nå en högre, universell mänsklighet. Det »franska i vårt ideal är friheten från egoism, universalismen; kosmopolitismen är ett internationellt drag». Detta drag i den franska nationalkänslan har varit dess styrka, det har möjliggjort de franska idealens expansion och givit de franska soldaterna kraft att segra. I ett bihang till sin litteraturhistoriska analys ger Lanson en mera nyanserad analys av den franska folkkaraktären. I anslutning till en annan författare, Sagret, förklarar han, att det franska folket i motsats till andra i sin historia ådagalagt och fortfarande besitter de mest skiftande, delvis stridiga egenskaper. Det blir därigenom svårt att precisera innebörden av den franska andan. Detta konstaterande leder emellertid till det första draget i karakteristiken: variationen är det för Frankrike utmärkande. »Den franska karaktären är den minst bestämda, den minst begränsade av alla nationalkaraktärer: den visar sig vara i stånd till allt.» Samtidigt består en andlig enhet, kännetecknad av intelligensens primat. »Fransmannen, jämförd med andra nationella typer, är en person, som har allmänna idéer.» Lanson framhåller vidare, att fransmännen är individualister — ehuru de i avgörande ögonblick enas — och att de är på en gång vanemänniskor och revolutionärer — vanemänniskor, därför att de stödjer det faktiskt existerande med en teori, och revolutionärer, därför att de, då de fångas av en teori, vill

förvandla den till verklighet. Fransmännens universalism kommer dem att strida för alla undertryckta folks rätt och att lätt sätta sig in i andra folks känslor och idéer. »Vi godtar gärna andra folks skäl i strid med våra intressen . . . Motståndaren har hos oss alltid ivriga förespråkare, och vår patriotism, som förr var så stolt, eldas inte, inte ens då vi förolämpas, om vårt omdöme kommer oss att tvivla på vår saks rättvisa . . .»

Sociologen C. Bouglé samlade — under medverkan av en av sina lärjungar — i en år 1930 utgiven volym tjugofem uttalanden om den franska nationalkaraktären av framstående fransmän. I den mån dessa citat går in på här berörda frågor innehåller de genomgående påståenden av den vanliga typen: det talas om fransmännens universalism, individualism, olikhet, respekt för andra folk.

5

Instruktionerna för undervisningen i historia och samhällslära betonade ständigt under den tredje republiken, liksom tidigare, kravet på fostran i patriotism. Stundom antyddes att på denna punkt något problem om objektivitet och subjektivitet, om vetenskaplighet och propaganda, inte förelåg: att förkunna patriotism var att förkunna sanningen. I kravet på nationell indoktrinering går instruktionerna såvitt jag kan finna längre än motsvarande aktstycken från andra stater. De år 1920 utfärdade direktiven var mindre långtgående än de tidigare gällande, av år 1887, men de är likväl utomordentligt nationalistiskt präglade. I programmet för folkskolorna heter det: »Fransk patriotism har ingenting att frukta av sanningen. Frankrikes plats i världen är stor nog, dess roll nog ädel, för att tillåta en undervisning, klar och till ytterlighet angelägen om sanningen, att fostra till utveckling och stegring av den patriotiska känslan. Och detta skall vara syftet med undervisningen i geografi och historia i folkskolan.» I en instruktion för utbildning av lärare från samma år heter det, att Frankrike måste stå i förgrunden av den historiska undervisningen. »Frankrikes historia har ett enastående uppfostringsvärde, eftersom Frankrike under alla

tider, från korstågen till revolutionen, från Ludvig XIV till upplysningen, har varit mänsklighetens uppfostrare. Även då man studerar andra folk är det Frankrikes roll och dess historiska mission som bör klarläggas för lärjungarna-lärarna. Då de blir undervisare, skall de alla, var och en i sin kommun, bli den nationella andans representanter. Seminarierna skulle svika sin främsta plikt om, på grund av att en befogad nationell känsla inte präglade undervisningen, lärjungarna började sin bana som undervisare utan att älska den franska andan.»

Dessa grundsatser tillämpades inte blott så att undervisningen i historia koncentrerades till Frankrike och att redogörelser för motsättningar och konflikter mellan staterna gick ut på att Frankrike alltid hade rätt. I en omfattning, som jag inte funnit motstycke till, innehöll skolböckerna allmänna deklARATIONER om Frankrikes storhet (politiskt, intellektuellt och moraliskt) och fransmännens överlägsenhet. Jag citerar här ett antal förklaringar av denna typ, utan att ange källorna — praktiskt taget alla böcker innehåller liknande utsagor.

»Frankrike har gått i spetsen för civilisationen, visat den väg som skall följas och för alla folk varit civilisationen, låt oss säga det utan högmöd, i vad den har mest ädelt och mest upphöjt, ty det har formulerat de grundsatser från vilka civilisationen utgått; det har alltid burit dessa grundsatser inskrivna på sin fana, från vilken de strålar ut över världen.» »Frankrike inkarnerar ett ideal av rättvisa, frihet och broderskap. Man sade förr att Frankrike var Guds soldat; i varje fall är dess plats i mänsklighetens spets.» »Frankrike inkarnerar frihetens, rättvisans och fredens ideal.» »Frankrike är rättfärdigt och fredligt, modigt och generöst.» Det finns intet främmande folk, »hos vilket Frankrike kan hämta skönare mönster än i sitt eget förflutna». Frankrike verkar »ej blott för sig självt utan för mänskligheten». »Frankrike är (geografiskt) det bäst gjorda landet i Europa, det är kallat att äga den största historien i Europa.» »Frankrike representerar inför världen friheten och rättvisan. Det har alltid skyddat de små folken mot de storas förtryck. Genom sin heroism under kriget räddade det världens frihet.»

Till hyllningen av Frankrike anknyter ofta en karakteristik av det franska folket, som, likt det mesta i den genren överallt i världen, låter det starka självberömmet framträda genom ett nät av självkritik. Man möter en del universellt brukade klichéer: fransmännen är på en gång lika och olika varandra, patrioter men samtidigt individualister, trots sin överlägsenhet generösa mot det främmande och lätt påverkade av utländska inflytelser. »Det finns intet så enat folk som det franska», heter det i en bok om »La patrie française» (1894). Den franska nationen är »en person, med muskler, nerver, hjärna, själ». Men fransmännen är tillika självständiga och går inte i flock, de är överdrivet självkritiska med stor uppskattning av det främmande. I en annan patriotisk lärobok, »Notre belle France» (1917), betonas att fosterlandskärleken i Frankrike inte urartar till okunnighet om och förakt för andra. »Det är vårt eget geni, så redo att älska vad som kommer utifrån, att upptaga inflytelser från yttervärlden, som förbjuder oss denna sterila egoism.»

I dessa böcker för ungdomen återspeglas de idéer om Frankrikes roll och den franska nationalkaraktären, som under 1800- och 1900-talen med vetenskapliga anspråk framförts av historiker och filosofer. Frankrike har gått och går i spetsen för mänskligheten — de honnørsord som brukas i detta sammanhang är i regel de av revolutionstraditionen helgade, såsom kultur, upplysning, frihet. Draget av övernationalism eller universalism i självbeskrivningen är påfallande; fransmännen arbetar för allas väl, känner starkt med andra folk och kan identifiera sig med dem, är redo till självuppooffring och självkritik. Betonas bör att rasföreställningar nästan helt saknas i denna nationalism. Sådana föreställningar spelade visserligen under 1800-talet en roll i fransk debatt (Gobineau, Vacher de Lapouge) men de var genomgående konservativt färgade — adeln och överklassen påstods höra till en högre ras — och främmande för den härskande tron på människornas, eller rättare fransmännens naturliga jämlikhet. Inte sällan hävdas i skolböckerna, att fransmännen är av blandad ras och att just detta gör dem så överlägsna. »Liksom ljuset formas av färger-

nas förening, har den franska nationen formats av rasblandning, med dess heroiska mod, dess glödande iver för folkens frigörelse, dess utsökta smak för litteratur och konst, dess beundransvärda förmåga till andligt arbete och dess ädla entusiasm för allt framsteg» (Album historique). Här tenderar tron på rasblandningens förträfflighet att bli ett moment i övernationalismen.

Den franska ungdom som läste dessa böcker och samtidigt lärde sig att det franska folket under en stor del av 1800-talet levat under betänkliga politiska regimer måste ha blivit funderksam. Varför skulle världens bästa folk ha så många skilda och var för sig odugliga och farliga styrelser? Det är möjligt att insikten om denna svårighet bidragit till att göra undervisningen mindre partisk och sålunda medverkat till en skolpolitisk avspänning.

6

Skolböckerna från senare tid, under fjärde och femte republikerna, företer ändringar i uppläggning, som i mycket har motsvarigheter i alla de stater jag studerat. Man ägnar större uppmärksamhet åt utvecklingen under senare tid, de inre brytningarna skildras mera objektivt och lidelsefritt, den aggressiva nationalismen i förhållande till andra stater har mildrats, ekonomiska och sociala frågor behandlas mera utförligt än tidigare.

Av markant betydelse är den successiva avspänningen i förhållandet mellan stat och kyrka. Efter den totala skilsmässan 1905 har kulturkampen aldrig fått en sådan skärpa som under den tredje republikens första skede. De antirepublikanska riktningarna försvagades, och prästerskapet och kongregationerna, som varit ett stöd för dem alla, upphörde att framstå som ett hot mot regimen. Det blev därför möjligt att småningom uppmjuka den antiklerikala lagstiftningen i skolfrågan; å andra sidan anpassade sig de religiösa privatskolorna, starkt reducerade i betydelse, efter den bestående ordningen. Denna tendens kännetecknar i stort sett — bortsett från parentesen Pétain —

utvecklingen sedan första världskriget, under de tredje, fjärde och femte republikerna. Detta innebär inte att någon enighet nåtts i skolfrågan, att denna fråga upphört att vara ett inslag i partistriderna. Då i början av 1950-talet beslut fattades om statliga subventioner (i förening med statlig kontroll) till privatskolor skedde detta under motstånd från starkt antiklerikala grupper, och detsamma var förhållandet då subventions- och kontrollsystemet utvidgades år 1959. Men de religiösa privatskolorna — det stora flertalet privatskolor — omfattar numera blott en ringa del av de skolpliktiga, och de är inte, kan enligt lagstiftningen inte vara, härdar för antirepublikansk propaganda.

En genomgång av skolböckerna från senare tid ger därför ett helt annat intryck än en genomgång av dem från tiden kring sekelskiftet. De hetsiga angreppen på kyrkan och tidigare monarkiska regimer är borta i statsskolornas böcker — även om en allmän anslutning till republiken och demokratin är självfallen — och glorifieringen av »den gamla regimen» har försvunnit ur privatskolornas böcker. Numera brukas sedan åtskilliga år samma böcker i de båda skolformerna. Många skolboks författare har visat en stor förmåga att skildra revolutioner och regimer med liv och glans under bevarande av tillbörlig objektivitet. Naturligtvis kan vissa nyanser i framställningen fastslås. En statlig kommission granskar förslag till skolböcker och godtar dem som anses användbara; inom denna ram bestämmer vad de högre skolorna angår läroverkskollegierna eller de enskilda lärarna vilka böcker som skall vara obligatoriska.

Även i övrigt kan man fastställa en tendens till avspänning. Gällande instruktioner betonar inte att historieundervisningen skall väcka och stärka den nationella känslan, och de nationalistiskt extrema formuleringarna från äldre skeden har försvunnit ur såväl anvisningar som skolböcker. Inriktningen på senare tid och på nyare utvecklingslinjer är ett ständigt framhävt önskemål. Läroböckerna i samhällslära (instruction civique) innehåller utförliga och välvilligt hållna redogörelser för internationella organisationer såsom Förenta Nationerna och Europarådet, ger en översikt av de politiska idéerna under

framhävande av den medborgerliga frihetens och folkstyrelsens grundsats men beskriver också sakligt diktaturens ideologier och praktik, skildrar det franska statsskicket och partiernas insatser och program.

Särskilt bör kanske understrykas att den femte republikens skolböcker inte i berörda hänseenden företer några nyheter av betydelse. Såvitt jag kunnat finna saknas grövre ansatser till personkult av Napoleonsk och Caesarisk typ. de Gaulles insatser under andra världskriget omtalas med respekt — liksom den franska motståndsrörelsen över huvud taget — men generalen-presidenten beskrivs inte som en övermänniska eller Frankrikes räddare, och regimskiftet 1958—1959 tecknas utan skarpa angrepp mot olika partier eller mot den fjärde republiken. I två arbeten för de högre klasserna, publicerade 1962 och 1963, understryks att den föregående regimens instabilitet och konflikter ledde de Gaulle till styret, men man framhåller tillika att det är för tidigt att fälla något omdöme om den nya ordningen. I en lärobok (Senton et Cartonell) förklaras att den fjärde republikens svårigheter berodde på att nästan halva befolkningen var kritisk mot själva regimen; dels kommunisterna, dels den grupp som gärna »grips av den Bonapartiska febern (appellen till den starke mannen, i regel en militär som styr genom sin popularitet), en feber som regelbundet återkommer i fransk historia under de nittonde och tjugonde seklerna». Den sistnämnda satsen är kanske avsedd som en spetsighet mot de Gaulle, men det synes mera sannolikt att de Gaulle anses vara obesmittad av »den Bonapartiska febern». Diskussionen kring de viktigaste reformerna sedan 1958 blir allsidigt refererad och om någon propaganda för den bestående maktkoncentrationen hos presidenten är det åtminstone i de mest använda skolböckerna inte fråga.

Italien

1

Den italienska skolordningen före fascismen liknade i mycket det system som infördes i Frankrike under den tredje republiken. De dominerande statsskolorna var sekulariserade. I historieböckerna framträder en tendens till antiklerikalism, som dock är vida mindre markerad än i de representativa franska framställningarna; särskilt betonas att påven vid skilda tillfällen, och framför allt genom att med stöd av franska trupper ha lyckats bevara Rom under sitt styre fram till 1870, varit ett hinder för »risorgimento», för det stora frihets- och enhetsverket. Det är detta verk som står i förgrunden av den historiska skildringen; under inflytande av den franska revolutionens idéer, men framför allt på grund av nationens egenart och samhörighetskänsla har det splittrade och till stor del av främlingar behärskade Italien äntligen blivit ett oberoende och enhetligt rike — bortsett från irredenta i Österrike. Huset Savoien och monarkien över huvud taget legitimeras främst genom sina insatser i detta verk, som ett redskap för det italienska folkets vilja. Kungen upphöjs alltså inte som en makt ovan stridiga riktningar och folkgrupper, utan som en symbol för den nationella enheten och en kraft i dess tjänst.

Den första skolboken i samhällslära (Bertolini 1897) genomsyrs av patriotism utan att färgas av aggressiv nationalism. Det talas om landets skönhet, om den gamla kulturen, om italienarnas oförlikneliga insatser inom konst och litteratur, utan de antydningar som trettio år senare blev obligatoriska, om det italienska folket som romarnas arvtagare. Den italienska patriotismen sägs vara kosmopolitisk såtillvida som man tänker inte blott på sitt eget väl, utan vill arbeta i det helas, i världens tjänst. Den konstitutionella monarkien, parlamentarisk men med starkt begränsad rösträtt (intill 1912), lovordas: »Monar-

ken tryggar stabiliteten, deputeradekammaren framsteget, senaten företräder den konservativa principen, som skyddar monarkien och räddar staten från de farliga kriser som demokratin kan leda till — demokratin som i sina aspirationer ofta är mera passionerad än reflekterad.» Socialismen utdöms som stridande mot människans natur, den är oförenlig »med frihet, ordning och framsteg».

Fascismen hade vid sitt maktövertagande intet skolpolitiskt program, ja, kan man tillägga, ingen utformad ideologi på något område. Den främste inspiratören i undervisningspolitiken var Giovanni Gentile, hegelian, på en gång nationalist och relativist: folket behövde en idealism för att ersätta den handlingskraften försvagande rationalismen, religiösa föreställningar var från denna synpunkt värdefulla, historien var en plastisk materia, som naturligt omformades i enlighet med den bestående ordningens syften. Inom kort förkunnade Mussolini att skolan måste forma en ny »ledande klass», att »alla skolor i alla grader och i all undervisning skall uppfostra den italienska ungdomen till att förstå fascismen, att förnya fascismen och att leva i det historiska klimat som fascismen skapat» (tal 1923 och 1925). De första lagarna i denna riktning följdes av Lateranfödraget 1929 och den religiösa undervisningens stadfästande samt av »Carta della Scuola» 1939 (grundregler för skolan) jämte den korporativa lagstiftningen betecknad som »den fascistiska revolutionens grundval». Redan omkring 1930 var emellertid skolböckerna totalt präglade av syftet att propagera för och säkra lydning mot fascismen.

Trots vissa slitningar mellan katolicism och fascism var i stort sett samarbetet gott så länge Mussolinis makt var orubbad; påven välsignade Abessinienens erövring, och religionsundervisningen var ett stöd för diktaturen. En bönesats som ingick i småskolans kristendomsämne erinrar om den Napoleonska katekesen. Bönen gäller »Capo del Governo» (styrelsens chef), den titel som Mussolini antog (jämte titeln premiärminister) vid regimens konsolidering: »Understöd, Gud, med kraften i Din högra hand den man som av Din försyn kallats att styra vårt land.»

I »Carta della Scuola» talades om att skolan skulle »förkunna den italienska rasens eviga värden» och förbereda »ungdomen för dess politiska och krigiska uppgifter». Vad detta egentligen innebär klarläggs i första artikeln: »I den italienska nationens moraliska, politiska och ekonomiska enhet, som helt förverkligas i den fascistiska staten . . ., skall skolan forma de nya generationernas mänskliga och politiska samvete.» Skolorna propagerade alltså de fascistiska idéerna, sådana de småningom tog form (inklusive, de sista åren, antisemitismen), motiverade och prisade alla nydaningar, såsom diktaturen och korporatismen, och upphöjde alla fascistiska företag, från maktövertagandet och oppositionens undertryckande till angreppet på Abessinien och inträdet i andra världskriget. Denna allmänna tendens illustreras bäst genom några satser ur ett slags världslig fascistisk katekes med tio budord: »Förstå att fascisterna inte bör eftersträva en evig fred . . . Mussolini har alltid rätt . . . En sak bör stå över allt annat: ledarens liv.»

I historieböckerna är, trots den totala troheten mot fascismen, inte den föregående regimen så nedgörande behandlad som exempelvis skett efter vissa regimskiften i Österrike och Frankrike. Man hävdar att hotet från socialism och kommunism, regeringssystemets svaghet, och den för Italien inte tillräckligt förmånliga freden efter första världskriget (»det fjärde befrielsekriget» efter 1848, 1859—1860 och 1866) fört fascismen och dess stora ledare till makten, men tillståndet under den parlamentariska monarkiens tid målas i det hela inte i alltför mörka färger. Orsaken härtill är uppenbar: monarkien bestod, Viktor Emanuel hade med ett mått av frivillighet bett Mussolini att bilda regering, kungen framstod, vid sidan av påven, som en inom stora folkgrupper betydelsefull garant för det fascistiska styret. Härmed sammanhängde att »risorgimento» måste framställas som en förutsättning för fascismen och samtidigt som en stor insats av monarkien och över huvud taget den förfascistiska regimen. I en 1936 utfärdad skolinstruktion kommer denna tankegång tydligt fram: man måste fästa största avseende vid »uppbyggnaden av den italienska enhetsstat som kulminerar i fascismen och vid den insats som

gjorts av dynastien Savoien från dess första orientering mot ett enat Italien till dess avgörande handlingar under 'risorgimento' och i senare skeden av italienskt liv». Fascismen ville anknyta till monarkien och »risorgimento», samtidigt som dess idéer delvis gick stick i stäv med frihetsverkets; typiskt är att liberaler som Mazzini, Cavour och Garibaldi förblev honnörspersoner, med vederbörligen hyfsad ideologisk fysionomi.

Historieböckernas stöd åt fascismen bestod därför väsentligen i lovprisandet av vad som skett efter 1922 och i vaga uttalanden om att Mussolini fullföljde både det romerska rikets och »risorgimentos» traditioner; vid läsning av böckerna tänker man ofta på hur vårdslösa författare blir då det är förbjudet att säga emot dem. Framför allt är det utrikespolitiken och under de senare åren kriget mot Abessinien som blir bevis för fascismens storhet och dess rätt att kalla sig Roms arvtogare. I böcker från slutet av 1930-talet dominerar det abessinska fälttåget samtidshistorien. I en bok för mellanskolan (Costellino) ägnas 13 av 24 sidor om fascismen åt Abessiniens erövring. I denna och andra böcker beskrivs erövringen som »ett befrielseverk», som »kulturens seger över barbariet», som »ett stort steg mot Roms storhet»; Italien har »ensamt segrat mot alla och emot allt», »vunnit den största koloniala kampanjen i världens underbara historia». Hjälpens åt Franco var nödvändig för att rädda Spanien »i dess heroiska kamp för självständighet mot kommunistisk inblandning». Albanien måste ockuperas därför att landet »var illa styrt». Växlingarna i förhållandet till England och andra olustiga ting blir däremot knappast berörda.

2

Republiken har på en viktig punkt bevarat den av fascismen genomförda ordningen: Lateranfödraget av år 1929 består och förklaras till och med i författningen vara grundvalen för förhållandet mellan stat och kyrka. Därav följer att religionsundervisningen är obligatorisk i alla skolor och på alla stadier; den omfattar en lektion i veckan och sköts på folkskolestadiet

av en ordinarie lärare, i det följande av en präst, som tillsätts av biskopen i stiftet. Alla kan emellertid begära befrielse från denna undervisning, men endast ett fåtal, även bland kommunistiska familjer, gör det. Något betyg ges inte; religionsundervisningen är snarare en metod att få denna gren av uppfostran förlagd till skolan än ett egentligt undervisningsämne. Klart är att någon propaganda mot regimen inte får förekomma i denna undervisning, lika litet som i andra kurser.

I huvudsak är skolordningen uppbyggd i klar och medveten motsättning till fascismens system. Friheten, självverksamheten, toleransen och variationen framhävs ständigt som väsentliga värden. I ett grundläggande verk av ministern »för den offentliga undervisningen» (under fascismen kallad »ministern för nationell fostran») heter det, att trohet mot författningen är principen för skolväsendet; just därför skall man i motsats till tidigare ha stor frihet, stort utrymme för skilda synpunkter och metoder. I folkskolans program sägs, att den nya skolan »framför allt vill vara en skola för karaktären som formar en fri personlighet genom barnens kontakt med religiösa, moraliska, sociala och kulturella värderingar», skolan vill ge en »fostran, som är ägnad att i alla hänseenden stärka personlighetens utvecklingsförmåga». Vidare betonas lärarens frihet att välja och nyansera; »den nya italienska folkskolan räknar på läraren, på hans förmåga till initiativ: under en regim som ger undervisningen självbestämmanderätt anförtros honom det italienska samhällets framtid, som återföds i frihetens och demokratiens tecken».

Särskilt anmärkningsvärt är att skolböckerna (under fascismen självfallet utarbetade genom statens försorg) ej granskas av någon statlig institution eller kommission. Lärarna eller kollegiet väljer bland de böcker som varje år sänds från förlagen; läroböckerna i historia och samhällskunskap är så pass differentierade att man ofta kan bedöma om den eller den boken är skriven av en kristlig demokrat eller av en socialist eller rent av är färgad av kommunistisk åskådning, och det är naturligt, försäkras det mig, att lärarna i viss mån väljer böcker i enlighet med sin politiska uppfattning — »i det här gym-

nasiet har vi nog rätt vänsterbetonade böcker i historia, men i gymnasiet X har man bara katolska författare». En jesuitisk skolman har — i »Studio ed insegnamento della Storia» 1963 — övertygande visat att det i vissa i skolorna använda historieböcker finns spår av antiklerikalism och välvilja mot protestantismen.

Självfallet finns dock begränsningar av lärarnas frihet, inklusive friheten att välja skolböcker. Författningen, och därmed bland annat republiken, den medborgerliga friheten och folkstyrelsen, är grundval för undervisningen och kan alltså inte nedsättas eller angripas; härigenom är en viss konformism säkrad. Det fastslås i en lag om undervisningen att »lärarna är skyldiga att respektera elevernas religiösa och moraliska uppfattning och deras personlighet»; »i skolan är varje form av politisk propaganda förbjuden» — varmed tydligen menas en annan sorts propaganda än den som författningens inlärande och försvarande innebär. Den centrala lärarorganisationen har krävt en ändring på denna sistnämnda punkt: förbudet borde blott gälla »partipolitisk propaganda».

De direktiv, som kan sägas vara nationellt färgade, är utomordentligt sparsamma och modernt utformade. Samhällsläran skall bidra att forma »goda medborgare», historien och geografien »skall framför allt lära eleverna att känna och älska fosterlandet och att hos dem inge broderliga känslor mot de folk, som bildar den stora mänskliga familjen». En mera specifik nationell synpunkt framträder i kravet på ett särskilt noggrant studium av självständighetsrörelsen, »risorgimento», så att det fria Italien framstår som en folkets skapelse, en plebiscitär statsordning. — Stor vikt lägges vid artikel 11 i författningen: »Italien avvisar kriget som en metod att kränka andra folks frihet och som medel att lösa internationella tvistefrågor; det vill, under likaberättigande med andra stater, verka för sådana inskränkningar i suveräniteten, som är nödvändiga för att trygga freden och rättvisan mellan folken; det vill främja internationella organisationer som syftar till detta mål.» I enlighet härmed skall skolorna fostra till fredskärlek men också till beredskap för självförsvar och ge kunskap om Förenta Natio-

nera och andra mellanfolkliga organ och organisationer.

Vid genomgång av skolböcker i modern historia för skilda stadier (främst gymnasierna) och i medborgar- eller samhällskunskap — ett ämne som starkt ökat i betydelse — blir mitt intryck dels en generellt hög standard, särskilt i fråga om på en gång livfull och koncentrerad skildring, dels en intressant brytning mellan principiell likriktning och avsevärd differentiering i skrivsätt, analys och omdömen. Att citera stycken ur böckerna för att dokumentera min uppfattning är knappast möjligt — det är just i formuleringar och detaljer som skillnaderna framträder — och jag måste därför nöja mig med några allmänna synpunkter.

Skillnaden i allmän hållning mellan de fascistiska och de republikanska skolböckerna är ofantlig. I de förra en aggressiv nationalism, som sökte kraft i länge sedan förgången storhet och i andra folk såg medtävlare och fiender, en glorifiering av staten, vars storhet och ära den enskilde hade att leva och dö för, en kult av ledaren, som på en gång inkarnerade folket och skulle forma det efter sitt beläte. I de senare fredsvilja i förening med en patriotism med krav framför allt på andligt och kulturellt rättfärdigande, ett framhävande av individens självverksamhet och lycka som målet för statens handlande, avvisande av monarki och diktatur med den medborgerliga friheten och folkstyrelsen som högsta värden. Slående är att böckerna i samhällslära ägnar mycket utrymme åt internationella organisationer och strävanden: Förenta Nationerna, den europeiska enhetstanken och Europarådet, möjligheterna till internationell samhörighet över huvud taget. Inte sällan tycker man sig spåra att kommunismens exceptionellt starka ställning i Italien leder till en viss försiktighet i uttryckssätten rörande denna form av antidemokratism, även om utläggningar om författningens grundsatser med nödvändighet leder till kritik av alla diktaturtendenser. Påfallande synes också vara att de politiska riktningarna och partierna inte karakteriseras; här har tydligen ämnets ömtålighet — möjligen också instruktionens anvisningar — gjort författarna varsamma intill tystnad.

Under många år efter republikens införande förekom föga

eller ingen undervisning om tiden från fascismens uppstigande till dess fall. Användbara skolböcker saknades, och det var, såsom flera lärare sagt mig, alltför påfrestande och oroande att inför en ungdom som upplevt eller genom sina föräldrar fått en ensidig bild av fascismen, andra världskriget, den tyska ockupationen, motståndsrörelsen skildra Italiens nyaste historia. »Hur skulle vi uppträda inför en skolklass där några var barn till fascister och andra till motståndsmän, där någras fäder dödats av fascisterna och andra av deras motståndare?» Under de senaste åren har läget blivit ett annat. Omkring 1960 och senare har en rad utmärkta skolböcker i samtidshistoria publicerats, och många av dem redogör ganska ingående även för andra världskriget och tiden efter detta.

Med det sagda sammanhänger sannolikt att de italienska skolböckerna genomgående är kritiska mot fascismen men inte så totalt fördömande som nyare skolböcker i Tyskland och Österrike mot nazismen; inte sällan framhävs att det mellan nazism och fascism fanns en tydlig skillnad till fascismens förmån. Någon gång skymtar tanken att fascismen var skyldig, men italienarna oskyldiga — säkert är att den inte dominerar eller ens avsevärt färgar böckerna. I det hela överväger viljan att förklara, kanske något modifierad av önskan att främja den nationella enheten.

»Fascismen återställde ordningen, men italienarna förlorade ett större gott: friheten»; denna sats ur en folkskolebok, som skildrar mellankrigstiden blott på ett par sidor, är representativ för ett vanligt sätt att behandla det onda förflutna. De brister och de sociala motsättningar som förde fascismen till makten klarläggs i skilda nyanseringar samtidigt som Mussolinis diktatur och godtycke framhävs. Överallt nämns mordet på Matteotti som en illgärning för vilken Mussolini moraliskt hade ansvaret. Den aggressiva utrikespolitiken ter sig som en serie aktioner »over evne», utan fäste i Italiens styrka och italienarnas varaktiga önskningar: »Drömmarna om storhet, som var svagt grundade i realiteten, var bestämda att snabbt försvinna.» Inträdet i andra världskriget 1940 berodde på Mussolinis tro att kriget var avgjort; Italien var illa rustat, vilket, som

ständigt framhålls, blev påtagligt redan under de få dagarna av strid med fransmännen i Alperna. I det hela beskrivs Mussolini som en man med stor förmåga att vinna folket och exaltera sina anhängare, och sympatierna för fascismen i andra länder, bland annat i England och Frankrike, understryks, men summan blir att diktatorn, bortsett från de tvivelaktiga avsikterna, saknade tillräcklig förmåga att överblicka och planera och att hans regim därför politiskt var ett misslyckande, liksom den moraliskt var en kränkning av giltiga grundsatser.

Nyanserna är emellertid, som sagt, betydande. I vissa skolböcker är frågan om frihet och demokrati ett ledmotiv och man skyntar bakom boken en vänsterkatolsk eller liberal författare, i andra är de sociala motsättningarnas avgörande roll hävdad och ett socialistiskt eller kommunistiskt ursprung verkar antagligt. Till de samtidshistoriska böcker som anses marxistiskt präglade hör »Il cammino della civiltà», en briljant analys och redovisning, även om strävan att ställa klasskampen i förgrunden är uppenbar. Mussolinis välde identifieras här med kapitalismen i ett skede av koncentration och kartellväsen. Hans goda förhållande till England och Frankrike under många år skildras inte utan överdrift som ett bevis på de konservativa regimernas vilja till sammanhållning mot kommunismen. Nationernas Förbunds aktion i den abessinska konflikten beskrivs som »ett gyckelspel», eftersom alla var på det klara med otillräckligheten i de beslutade ekonomiska sanktionerna. Vid läsningen av »liberala» och »marxistiska» skolböcker — med orden inom citat överdriver jag skiljaktigheterna — blir jag slagen av att få och inte särskilt markerade olikheter i formuleringarna kan ge ett så starkt intryck av motsatta perspektiv.

Tyskland

I Tyskland har, såvitt jag kunnat finna, en vida mer omfattande och systematisk forskning än i något annat europeiskt land bedrivits i fråga om skolböckernas ideologiska innehåll. Denna forskning har huvudsakligen ägt rum under senare år, efter andra världskriget, och har tydligen stimulerats av uppfattningen, att skolböckernas propaganda varit av betydelse för folkets politiska hållning, särskilt kanske vid övergången från demokrati till nazistdiktatur 1933. De främsta arbetena på området är Ernst Weymars »Das Selbstverständnis der Deutschen», en översikt över »andan» i historieundervisningen under 1800-talet, Horst Schallenbergers »Zum Geschichtsbild der Wilhelminischen Ära und der Weimarer Zeit» och Karl Mielckes »1917—1945 in den Geschichtsbüchern der Bundesrepublik». I den följande redogörelsen utgår jag väsentligen från dessa böcker, kompletterade med egen läsning av skolbokslitteratur, särskilt från den nuvarande regimens tid.

1

De tyska skolböckerna mellan 1871 och 1918 — särskilt i Preussen men även i andra delstater — får en särprägel genom att kejsardömet grundande och huset Hohenzollerns insatser blir ledmotiv i framställningen av hela den tyska historien. Skildringen av »de gamla germanerna», av »det romerska kejsardömet av tysk nation», av de preussiska kurfurstarnas och kungarnas bragder, av Napoleonkrigen och krigen 1864—1871 — allt sammanhålles av tanken att riksgrundandet 1871 är historiens fulländning och att denna fulländning väsentligen nåtts genom de enastående insatser och den överlägsna förmåga, som kännetecknar ätten Hohenzollern. Dessa furstar har

varit och är kloka, modiga, fromma och fredsälskande — men förvisso redo att kriga, då så behövs — de älskar sitt folk och älskas av folket, de är ståtliga med ljust hår och blå ögon («Hohenzollernögon»). Sagostilen kommer särskilt fram i beskrivningen av »den gamle kejsaren» (Vilhelm I) men småningom träder hans sonson och arvinge Vilhelm II, ung, vital, spänstig och snillrik, i förgrunden. Denna hållning till härskaren, anbefalld i skolornas instruktioner, var, skriver Schallenberg efter genomgång av hundratal skolböcker, ett led i strävandet »att göra härskarhuset till en myt hos folket» och därmed till fäste för enigheten och nationalkänslan. »Det var den preussiske skolläraren som vann slaget vid Sadova», förklarade Moltke i riksdagen 1874. Och i sin bok om Hohenzollernlegenden skrev Maurenbrecher 1905: »Die Schulbücher sind gedruckte Siegesalleen.»

Som exempel på den frenesi, med vilken kulten av kejsaren förenades med nationalismen, tar jag två av de förutnämnda författarna icke utnyttjade utdrag ur skrifter, avsedda för utbildning av folkskollärare och utgivna 1896 respektive 1915 (uppenbarligen skriven tidigare). Boken av år 1896 slutar med orden: »I ständig trohet och outtröttligt arbete förvaltar rikets överhuvud sitt höga ämbete; förbundet med starka makter står Tyskland inför yttervärlden aktat och fruktat; i det inre vädjar var och en, särskilt de fattiga och nödlidande, förtroendefullt till örat och hjärtat hos den upphöjde, äkta tyske bäraren av vår kejsarkrona. Därför klingar ur miljoner hjärtan från bergen till haven orden

Heil und Segen unserm Kaiser Wilhelm II.»

1915 års skrift innehåller följande »slutbetraktelse» (kursiveringarna utelämnas): »Så står tyska folket här, med en makt och ett anseende, som man år 1860 inte kunnat ana. Det åtnjuter som fredens värn och på grund av ärligheten och rättfärdigheten i sin politik alla staters aktning och förtroende och ser själv med glad tillförsikt och förhoppning upp till sin kejsare Vilhelm II, som alla tyskars hjärtan klappar för. Hans omfattande vetande ger honom möjlighet att säkert bedöma alla förhållanden i folkens och staternas liv. Hans förstående

för samtidens spirande tankar, hans livliga sinne för nya idéer, hans stora förmåga att tala sakligt och övertygande, hans snabba beslutsamhet och hans outtröttliga pliktrohet och arbetslust har snabbt förskaffat honom sitt folks varma tillgivenhet och den största respekt i utlandet, som lyssnar på varje ord av honom och i honom ser personifikationen av alla den tyska folksjälens ädla drag. Hans verk kommer på lång sikt att bidra till att också ekonomiskt åt det tyska folket vinna en världs maktställning så att 'det kan växa upp till den ställning, som försynen bestämt det för, till människosläktets uppfostrare genom sina läror och sin förebild' (kejsarens egna ord).»

Religionen, vare sig i protestantisk eller katolsk variant, blir ett medel för samma strävan. »Tyskland och kristendomen hör samman», det är en ständigt återkommande tanke. I andra länder, såsom i Frankrike, kan gudlösheten vinna insteg, inte i Tyskland, där furstarna likaväl som de enkla medborgarna bestäms av sin känsla för Gud och hans enfödde son. Tyskheten och kristendomen formar hjältar, korset på Golgata och järnkorset hör samman; »vi tyskar fruktar Gud men eljest ingenting i världen» är ett ord av Bismarck, som ständigt citeras. Det kristna rättfärdighetskravet har genom kejsarna blivit tillfredsställt (1880-talets sociallagstiftning); socialister och kommunistiska idéer måste bekämpas och om så behövs med våld slås ned såsom angrepp mot tron och nationen.

De tyska kejsarna och det tyska folket önskar fred, men hos andra folk är detta sinnelag inte förhärskande; engelsmännen är avundsjuka, fransmännen hämndlystna, ryssarna påverkade av panslaviska fantasier, ofta tycker man illa om tyskarna, därför att de är duktigare än andra. Den tyska kärleken till fred innebär dock inte rädsla för krig eller brist på krigiska dygder. Tvärtom, tyskarna är redo att följa sina heroiska ledare till kamp. »Världen vilar inte säkrare på Atlas än det tyska folket på sin armé och flotta. Tyskland är evigt, mäktigt och fritt. Måtte det under kejsar Vilhelm II blomstra i fred och välfärd eller, om det blir nödvändigt, i segerrikt krig.» Mot slutet av kejsartiden blommar, i anslutning till den förda politiken, föreställningar om att Tyskland — det tredje riket efter Aten och

Rom — har en världshistorisk mission utöver det redan uppnådda. »Den sista kampen om fördelningen av jorden förestår; vare sig den skall utkämpas med vapen eller i oblodig tävlan behöver vi, för att hålla vår ställning bland de omgivande större folken, varje man, varje nerv, varje blodsdroppe. Kejsaren har lovat att leda oss till stora verk; men vi måste vara ett folk som är moget för stora verk.» Den olyckliga tyska benägenheten för kosmopolitism, för att beundra andra och missakta det egna, måste undertryckas; tyskarna skall läras förstå, »att det främmande är mindervärdigt, och att redan tacksamheten mot fosterlandet bjuder oss att högt skatta det inhemska». Försynen har, enligt kejsarens ord, bestämt det tyska folket till mänsklighetens uppfostrare.

De historiska skildringarna stämmer bättre med talet om tyskarnas hjältemod än med försäkringarna om deras fredlighet. Till stor del är skolböckerna fyllda av relativt ingående redogörelser för krig, och de fredliga perioderna framstår snarast som parenteser mellan krigen. Avsnitten om krigen visar genomgående att Tyskland (eller Preussen) haft rätt, att tyskarna gjort lysande insatser, att deras stundom inträffade nederlag berott på motståndarnas svek eller enorma överlägsenhet i folk och vapen.

En rasideologi kommer fram i dessa skolböcker, särskilt i de ständiga hänvisningarna till det gemensamma arvet och i förhållandet av germanerna. Men denna rasideologi är föga markerad och utformad; H. S. Chamberlain och andra rasiser hade vid denna tid inte slagit igenom. Noteras bör särskilt att någon antisemitism knappast förekommer i skolböckerna.

2

Den övernationalism, som består i tro på det egna folkets komplicerade, hela mänskligheten återspeglande egenskaper, dess universalism, är nära nog lika framträdande i den tyska som i den franska litteraturen. År 1932 utgav en tysk litteraturforskare, Friedrich Schulze-Maizier, ett arbete om tysk självkritik i belysning av nyare tysk litteratur. Arbetets syfte är att med

stöd av de uttalanden i frågan, som gjorts av framstående författare, klarlägga vissa väsentliga sidor av den tyska nationalkaraktären. De resultat författaren kommer till sammanfattas enklast genom ett återgivande av de fyra huvudkapitlens rubriker: Individualism och egensinne (Eigenbrödelei), Mellan fosterland och mänsklighet, Idealiteten som fara, Tyska själv-motsägelser. Den första rubriken talar för sig själv. Under den andra rubriken betonas tyskens dragning till kosmopolitism och hans känsla för det främmandes, det utländskas värde; så t. ex. erinras om »en falsk överrettfärdighet (Übergerechtigkeit) hos många tyskar, vilka under ivrigt erkännande av främmande prestationer nedsätter det egna folkets värde». I det tredje av de nämnda kapitlen framhålles, att tyskarnas dragning till idealism kan försvåra det praktiska och på uppnåendet av fördelar inriktade handlandet. Även här talas om den långtgående självkritikens risker; den kan föra till förräderi mot det egna, till skeptisk självförnekelse och till självuppgivelse. Det bör antecknas, att Schulze, samtidigt som han framhäver tyskarnas idealism, talar om »tyskarnas motsägelsefulla, på stridiga egenskaper rika själ» och från denna synpunkt kommer till resultatet, att vid sidan av det idealistiska grunddraget ligger »en kanske inte mindre kraftig tendens till det reala och konkreta»; brytningen mellan dessa linjer förklaras rentav innefatta »en av de djupaste och mest fruktbärande spänningarna i tyskt väsen». I slutkapitlet om Tyska själv-motsägelser understrykes tyskens speciellt problematiska och av starka motsättningar präglade karaktär.

Schulze stöder sig på ett omfattande material, till mycket stor del bestående av uttalanden av filosofer och författare i slutet av 1700- och början av 1800-talet, såsom Lessing, Herder, Goethe, Schiller, Fichte och Arndt. Hans dokumentering kan kompletteras med den citatsamling, som framlagts av Sombart i hans 1938 utgivna arbete »Vom Menschen». Vid de anförda beläggen skall jag ej här stanna. Den mest strålande illustrationen torde vara Fichtes nästan som en ordlek formulerade sats, att tyskarna är de bästa människorna och att alla goda människor därför egentligen är tyskar.

Den uppfattningen om tyskarnas karaktär, som Schulze finner i den tyska litteraturen och gör till sin egen, synes vara genomgående i tysk självanalys. Jag skall i det följande komplettera bevisningen med hänvisningar till författare, som inte åberopas av Schulze och inte heller (på ett undantag när) av Sombart. De företräder tysk debatt under åren 1890—1940, ett skede, åt vilket de nämnda författarna ägnat relativt ringa uppmärksamhet.

Bismarck beskriver i skilda sammanhang tyskarna såsom självständiga och egensinniga, sinsemellan oense, kännetecknade av svagt självmedvetande och stor beundran för det utländska. Han säger sig icke känna något land, »där den allmänna nationalkänslan och kärleken till det gemensamma fosterlandet lagt så små hinder i vägen för partilidelsens överdrifter... Denna sinnesriktning, som man efter behag kan kalla egoism eller oavhängighetskänsla, har av hela den tyska historien... bevisats.» Han talar om »den mara, som ända in i samtiden tryckt vår nationalkänsla: (föreställningen) att en fransman och ännu mer en engelsman genom sin nationalitet och börd vore ett finare väsen än tysken, och att bifallet av den allmänna opinionen i Paris och London vore ett säkrare bevis för det egna värdet än vår egen uppfattning». Liknande uttalanden återfinns hos andra framstående vilhelminska skriftställare, skönlitterära som Fontane och Thomas Mann, politiska och vetenskapliga som Treitschke, Wundt, Dibelius och Curtius. Ofta ställes den problematiske och självkritiske tysken i motsättning till den enkle och självsäkre engelsmannen eller fransmannen.

Tyskarna äger enligt Treitschke lysande egenskaper; de äger stark rättskänsla, är toleranta och milda, i djup mening demokratiska (i motsats till engelsmän och fransmän); jämte italienerna är de världens mest idealistiska folk. En dragning till det allmänmänskliga, universella, utmärker dem. Men de lider av svag nationalkänsla, av överdriven respekt för andra. En viss egoism, till och med en viss självöverskattning, är nödvändig för folken, men detta drag saknas hos tyskarna. »Tyskarna riskerar alltid att förlora sin nationella enhet (Volkstum) därför

att de äger för litet av denna massiva stolthet . . . Vi har inga nationella fördomar, som inte får angripas av någon; inte en gång fosterlandet anses heligt i samtal . . . Flertalet tyskar är födda världsmedborgare, som ständigt måste anstränga sig att så långt mildra det eviga erkännandet av utländskt väsen, att de någon gång också tänker på sig själva. Denna egendomlighet hos det tyska folket borde man beteckna med ordet självutplånande ('selbstlos') . . .» Tyskarna var för anspråkslösa för att säga ifrån, att Holland nödvändigt måste ingå i den tyska tullgemenskapen. »Ingenstädes i världen deklamerar narrar om chauvinism så mycket som i Tyskland och ingenstädes finns det så litet chauvinism som hos oss; de naturligaste behov, som ett folk kan ha, är man för blyg att uttrycka.» Andra folk är beskaffade på helt annat sätt. Engelsmännen och fransmännen har visserligen många dåliga egenskaper och har många historiska brott på sitt samvete, men de är ändå självsäkra och nationellt aktiva. Treitschke betonar engelsmännens nationella högfärd och »fransmännens nationella sinne, som inte nog kan beundras . . .»

Filosofen Wilhelm Wundt uppmanade tyskarna att frigöra sig från de svagheter, »som i dubbel mening innebär nationella karaktärsfel: för det första, därför att de utmärker tyskarna mer än andra folk, och för det andra, därför att de skadar nationen såsom sådan». Dessa svagheter vore »det blinda efterhärmandet av det främmande och förnekandet av det egna». Thomas Mann talade om tyskens universalism och internationalism, om tyskheten som en allmän känsla för mänskligheten. Han erinrade om »att det nära nog tillhör den tyska mänsklighetskänslan att uppträda otyskt och till och med antityskt; att enligt auktoritativ uppfattning en nationalkänslan sönderfrätande böjelse för det kosmopolitiska vore oskiljaktigt förbunden med tysk nationalitet; att man kanske måste förlora sin tyskhet för att finna den; att en högre tyskhet måhända inte är möjlig utan en tillsats av främlingskap; att just de typiska tyskarna har varit européer och har förnummit inskränkningen till det enbart tyska som något barbariskt».

Jag skall ej fortsätta denna uppräknings utan blott erinra om

att den antydda traditionen i skildringen av den tyska folk-karaktären hölls uppe under senare skeden. Hitler klagade över tyskarnas brist på känsla för det egna landets storhet och deras överdrivna objektivitetsbegär; det första världskrigets utgång anses betingad av den tyska splittringen. Det tyska folket borde redan från ungdomen uppfostras »att erkänna blott det egna folkets rättigheter» så att samma fasta nationalkänsla skapas som i andra länder.

De författare, som här nämnts, beskriver i regel den främmande nationens fasthet och kraft i berömande och beundrande ordalag. Men nästan alltid skymtar i de nämnda uttrycken det en smula avundsamma förakt, som den, vilken anser sig vara subtil och sammansatt, känner för det okomplicerade, lugna och helgjutna. Enkelheten är respektabel, men trivial.

Dessa tankar kommer i många fall fram i kejsartidens skolböcker, ehuru kanske inte med sådan frekvens och bestämdhet som man kunnat vänta; möjligen sammanhänger det med att dessa skolböcker är så starkt koncentrerade till det relativt nya kejsardömets värde som kulmen av tysk nationell utveckling.

3

Självfallet följde på nederlaget i första världskriget, kejsardömets fall och den demokratiska republikens införande en revision av anvisningarna för undervisningen och av själva skolböckerna. Denna revision genomfördes i flertalet delstater av regeringen eller ministrar tillhörande partipolitiska riktningar, som tidigare alltid eller ofta stått i opposition men som efter revolutionen blivit härskande eller åtminstone fått stort inflytande — socialdemokrater, den katolska centern, demokrater. I regel var dock inte de nya makthavarna, vare sig av uppriktig övertygelse eller av taktiska skäl, sinnade att helt bryta med den glorifiering av det egna folket, som de själva inlärt i ungdomen och vars upprätthållande ofta framstod som ett ofrånkomligt inslag i den politiska propagandan. Härtill kom att partier, som stod kritiska eller tveksamma till republiken

(tysk-nationella, tyska folkpartiet, skilda nationella eller rentav nationalsocialistiska riktningar), efter hand fick en starkare ställning och kom att medverka i delstatsregeringarna, samt att den ständiga konflikten med de segrande västmakterna under republikens första år skärpte tendenserna till nationalistisk indoktrinering.

I flera delstater kan man konstatera en successiv svängning från internationalism till nationalism. I Preussen, den ojämförligt största delstaten, styrde de första åren de nyssnämnda, för revolutionen mer eller mindre ansvariga partierna. Undervisningsministrarna utfärdade instruktioner, som förbjöd nationalistisk färgläggning av det förflutna, angrepp mot andra folk och förhållande av kriget samt krävde ovillkorlig trohet mot republiken och en klart fredsvänlig hållning. Men då efter några år regeringskoalitionen vidgades till att omfatta konservativa grupper, utfärdade den nye undervisningsministern, utan att avskaffa de gamla anvisningarna, direktiv som innehöll följande sats: »Alla skolor är skyldiga att göra sin plikt som tyska skolor . . . att inspirera ungdomen med entusiasm för tyskt språk, tysk ras och tysk andlig storhet är viktigare än någonsin förr.» I en rad delstater blev striden om skolinstruktioner och skolböcker ett viktigt inslag i den partipolitiska maktkampen; partier och politiker, som var emot nationell propaganda i skolorna, beskylldes för bristande patriotism eller till och med för förräderi, och i många fall torde de ha fallit undan i hopp om att bevara sitt klientel.

Weimarrepublikens skolböcker saknade därför, såsom forskarna i ämnet betonat, en enhetlig historiesyn. En demokratisk uppfattning framträdde i en positiv hållning till den nya ordningen och i kritik av det besegrade kejsardömet. Monarkien framställdes som föråldrad, den kejsarliga dynastien prisades inte som tidigare; Vilhelm II beskrevs ofta som svärmare och dilettant, medan en viss vördnad fortfarande omgav den förste kejsaren, rikets grundläggare, och likaså Bismarck, vars insatser framhövdes med ökad styrka. Den religiösa traditionalismen och över huvud konservatismen vek undan för en demokratisk och allmänt humanitär ideologi.

Men i en stor del av skolbokslitteraturen härskade fortfarande i väsentliga punkter samma tendenser som förut: upphöjandet av de stora ledarna och heroismen, romantiseringen av den tyska historien med enheten som krönet på utvecklingen, framför allt nationalismen. Härtill kom att den lärarkår, som utarbetade och utnyttjade skolböckerna, sannolikt till övervägande del hörde till riktningar, som höll på eller åtminstone inte starkt reagerade mot under årtionden härskande föreställningar och traditioner; särskilt gällde detta de högre skolorna.

Till det mest markanta och tillika mest begripliga i skolböckerna hör att världskriget behandlas i klart nationell anda — det har sagts att detta krig spelar samma roll i republikens skolböcker som krigen 1864—1871 i kejsardömet. »Krigsskuldlögnen», fastslagen i Versaillesfördraget, kritiseras med ursinne, och i regel blir intrycket att Tyskland var mindre skyldigt till världskriget än ententestaterna Ryssland, Frankrike och England. Det tyska nederlaget framställes endast i några fall som resultatet av revolutionär och defaitistisk verksamhet (dolkstötslegenden) men ofta hävdas, att den tyska armén varit »obesegrad», då vapenstillestånd slöts — detta påstående blev en kärnsats i Hitlers arsenal av lögner. Fredsfördraget angripes med bitterhet som ett medel att hålla det tyska folket nere genom att beröva det »livsrummet»; folkförbundet framställes gärna som en bedräglig metod att säkra segrarnas välde. Det sägs inte, att ett nytt krig behövs för att rätta till läget — tvärtom betonas, än mer än under kejsardömet, fredens värde — men många måste av sina skolböcker ha dragit den slutsatsen, att Tysklands rättmätiga krav borde tillfredsställas »so oder so». I de franska skolböckerna har jag sällan funnit så våldsamma fördömanden av 1871 års fred som är vanliga i Weimarböckernas beskrivningar av freden 1919.

Nedsättande omdömen om främmande länder och folk tycks ha varit lika vanliga som under kejsardömet. England är avundsjukt, Frankrike är ondskefullt och aggressivt; det segrande Frankrike efter 1918 blir typiskt nog hårdare bedömt än det besegrade Frankrike efter 1871. Oviljan och föraktet gentemot andra folk kommer ibland fram i generella omdömen, oftare

i sättet att skildra historiska tilldragelser — såsom äldre krig, världskrigets utbrott och Versaillestraktaten. Anmärkningsvärt är att, såsom Schallenger utförligt visar, rastanken i olika höljen oftare antydes än under kejsardömet. Det talas om »blod och stam», om motsättningen mellan germaner och romaner, om den nordiska rasen — även om rashets saknas, görs det tydligt att tyskarna (eller den ras som tyskarna i allmänhet tillhör) är överlägsna. Antisemitism förkunnas inte direkt, men man nämner gärna, att den eller den var jude (t. ex. Marx och Lassalle) vilket under kejsardömet varit ytterst sällsynt.

I Weimarrepublikens skolböcker kan man alltså urskilja vissa stridiga huvudlinjer: en systematiskt demokratisk och humanitär tendens, från kejsardömet kvarstående inslag av romantik, hjältedyrkan och tysketskult, ett drag av kränkt och förbittrad nationalism, som i förening med vissa rasklichéer pekar fram mot nationalsocialismen. Tyska forskare har sökt att bedöma de skilda komponenternas styrka, totalt och i olika skolböcker. Det är en vanskelig uppgift. Säkert är att den republikansk-demokratiska ordningen försvarades, lika säkert att det aggressivt nationalistiska draget framträdde så starkt, att det gav goda anknypningspunkter för den nazistiska propaganda som i den ekonomiska krisen omkring 1930 hade sin avgörande tillgång.

4

Den nazistiska regimen begagnade med kanske enastående medvetenhet och energi skolorna som propagandamedel för sina idéer. Många av de obildade antiintellektuella, som hörde till den styrande gruppen, avvisade helt tanken att historieundervisningen skulle ge en »sann» bild av utvecklingen. »Det är oss alldeles likgiltigt», lyder en typisk deklARATION av Himmler, »hur de germanska stammarnas historia i verkligheten varit beskaffad... Vårt enda intresse är, att den framtidsbild vi strävar efter för vårt folk projiceras i det förgångna.» Men ofta var ledarna säkerligen själva bestämde av den romantiska och heroiserande bild av tyskhetens framväxt, som de mottagit i

skolorna i början av seklet. Hitler framhåller i »Mein Kampf» hur han bestämts av sin historieläsning som barn; även bland tyskarna i Österrike var stortyska föreställningar vanliga i undervisningen.

En förutsättning för den skärpta skolbokspropagandan var att delstaterna avskaffades och att undervisningen blev rikets angelägenhet. Under omedelbar nazistisk ledning utarbetades nya skolböcker för olika stater, ur propagandasynpunkt helt likriktade.

I det hela ger skolböckerna, ojämförligt mera hårt tendentiösa än tidigare, helt enkelt i historisk form en kurs i nazistisk ideologi. Vid läsningen av läro- och läseböcker blir jag ändå överraskad av med vilken grovhet och hänsynslöshet historieförfälskningarna formas och presenteras.

Starkast framträder de nya tendenserna naturligtvis i beskrivningen av senare tid, särskilt vad som hänt efter 1914 — men redan i skildringen av äldre tider markeras de nazistiska föreställningarna. De »germanska stammarna» förhållas mer än någonsin, och det inskärpes, att det är rasen, den överlägsna nordiska rasen, som präglat dem och deras verk. Efter hand klarnar mönstret, med tyskarna som på en gång hjältar och martyrer, med växlande framgång stridande mot yttre och inre fiender, »förrädare». De främmande folken, fransmän och ryssar eller rättare romaner och slaver, har sökt hålla det högre tyska folket tillbaka med våld och list. Efter Napoleonkrigen framförs judar och frimurare som tyskhetens fiender. »Hovjudarna blir folkjudar» och låter ofta »bedrägligt döpa sig»; »de flesta tyskar visste inte, att juden förblir jude, även om han tio gånger låter döpa sig». Under kejsardömet sällar sig marxisterna till tyskhetens fiender, med judarna som inspiratörer och dirigenter; »judarna lyckades hetsa upp de med sitt läge missnöjda arbetarna mot borgerligheten». Med marxisterna liar sig centern, det katolska partiet, och denna koalition bereder vägen för katastrofen under världskriget, genom att motsätta sig maktpolitik och rustningar. En »romersk-marxistisk-judisk majoritet» behärskar kejsardömet riksdag, »Juda och Rom har makten över Tyskland».

Den redan fantastiska förvanskningen stegras i berättelsen om tiden efter 1914. Kriget var ett led i de främmande ländernas — ofta av judar och marxister stimulerade — önskan att krossa tyskheten. Tyskarna värjde sig som alltid med mod och offervilja och kunde inte i fält besegras. Men marxister och judar med stöd av katoliker lyckades undergräva motståndsviljan och framtvunga kapitulation — här blir dolkstötslegenden ostridig sanning. Efter krigets slut bevarar »novemberförrädarna» (eller »die Novemberlinge») makten, styr landet mot nöd och kris och söker förgäves tillfredsställa de glupska fienderna. »En jude skriver Tysklands författning» (Preuss), »Judar stjälar tysk egendom» (Rathenau) är typiska kapitelrubriker. Bakom det tyska förfallet avtecknar sig en internationell sammansvärjning, med judar som ledare, socialdemokrater, bolsjevikar och »demokrater» som verktyg.

Hitler blir räddaren. Han och nazismen företräder den sanna tyskheten, medvetandet om blodet och rasen. Nationen »vaknar» och följer Hitler: ledarskap, enighet, socialt lugn, arbete för rasens renhet, för de i förskingringen levande tyska gruppernas återvinnande, för äran och friheten. Messias har kommit. »Wir werden weiter marschieren, bis alles in Scherben fällt; denn heute gehört uns Deutschland und morgen die ganze Welt.»

Läseböckerna broderar i sagostil på samma tema. Vi möter de germanska krigarna, blonda, blåögda, långa, stolta, beslut samma och en smula hårda — Schlageters och Horst Wessels anfäder — Barbarossa, Fredrik den store, Vilhelm I, förrädarna Erzberger och Rathenau, som dödades av ärliga tyskar. Hitler, som är fast och obeveklig men också rar, vare sig han som litet barn talar om tyskheten med sin pappa eller som ledare tjuvar barnen med sitt varma och ljusa leende.

I nazistisk doktrin — med avspiegling i skolböckerna — framträder ofta ett slags övernationalism: tyskarna är till sitt väsen universella, känsliga, alltför känsliga för andra folks bedömanden och svårigheter, självkritiska, osäkra och förstående. Ytligt sett kan man finna dylika utsagor strida mot den mera enkla nationalismen. Men klart är att de båda föreställnings-

linjerna går väl ihop: det kosmopolitiska draget är dels ett bevis på tyskarnas överlägsenhet, dels ett motiv för att förkunna och hävda denna överlägsenhet, som inte tillräckligt visas av tyskarna själva: tyskarna måste göras mera egoistiska för att trygga det godas seger i världen.

5

För var och en av de stora regimförändringarna i Tyskland under tjugosju år — 1918, 1933, 1945 — har omläggningen av skolböckernas historiska innehåll blivit mera fullständig. För varje gång har tendensen varit inte bara att visa den föregående regimens svagheter utan att över huvud modifiera historiebilden i överensstämmelse med den nya regimens ideologi. Bonnrepubliken skolundervisning — liksom under kejsardömet och Weimarrepubliken delstaternas sak — har utformats i medveten reaktion mot skolpropagandan under de tre föregående regimerna men framför allt mot nazismen.

Skolböckerna under Bonnrepubliken visar ett utomordentligt framsteg i fråga om avromantisering och objektivisering av tysk historia. Kejsardömet och den första republiken skildras genomgående utan försök till framhävanne och förhärligande av »tyskheten», utan markerade inslag av självförhävelse och nationalism. Man hävdar inte längre, för att nämna ett par exempel, tysk skuldlöshet till första världskriget, dolkstötslegenden är undanröjd och ofta uttryckligen avvisad, Versaillesfreden behandlas med kritik men utan hätskhet och våldsamma överdrifter.

Mest betecknande för de nya skolböckerna är emellertid fördomandet av nationalsocialismen och därmed av tysk politik under skedet 1933—1945. Det har stundom påståtts att skolböckerna förbigår eller inte tillräckligt framhäver nazismens illgärningar. Dessa anklagelser är, såvitt jag kan finna, generellt helt ogrundade, de utgår från enstaka och icke-typiska fall. I själva verket torde man inte någonstades i modern skolbokslitteratur finna ett mera intensivt avståndstagande från den

egna statens tidigare politik och så starka uttryck för själv-rannsakan och ånger. Vid en genomgång av svenska skolböckers redogörelse för nazismen fann jag i dessa snarare ett mindre starkt betonande av nazismens nationalism, åsiktsförtryck, ras-hets och antisemitism än i motsvarande tyska skrifter.

Frågan har utförligt behandlats särskilt i Mielckes förut nämnda arbete om de nuvarande skolböckernas redogörelser för åren 1917—1945. Jag skall emellertid stanna vid ett antal böcker, som jag själv genomgått, i olika delstater givna in-struktioner för undervisningen, läroböcker i historia och sam-hällslära. Några skrifter av väsentligen annan läggning har jag inte påträffat vid granskningen av ett stort antal akt-stycken.

I riktlinjer för undervisningen i Nordrhein-Westfalen (1964) fastslås att nationalsocialismen utförligt måste behandlas. Hitlers »fördärliga målsättningar» och »brottsliga metoder» skall klarläggas. Lärjungarna, som inte har någon personlig erfaren-het av nazismen, skall få insikt om terrorsystemet, den för-ljugna propagandan, den brutala imperialism som förde till krig, rashetsen och massmorden på judar. Enligt motsvarande »vägvisare» för Schleswig-Holstein (1963) skall Hitlers dikta-tur framställas som »det mörkaste kapitlet i den tyska histo-rien». Till denna diktators brott hörde »mördandet av miljoner människor — särskilt judar — i koncentrationslägren» och igångsättandet av andra världskriget. Barnen skall få lära sig haltlösheten i den nazistiska rasläran och »den brottsliga orätt-visa som genom nationalsocialismen vederfarits judarna».

I läroböckerna blir dessa anvisningar tillämpade. National-socialismens uppkomst och seger förklaras av den ekonomiska krisen, den skickliga och lögnaktiga propagandan och många tyskars oförmåga att förstå vad det gällde och att avslöja lögnerna. Det betonas, med all rätt, att massor av människor, som röstade nazistiskt, inte anade vart Hitlers seger skulle leda, men man söker inte från sådana överväganden dra slutsatsen, att det tyska folket var skuldlöst; det insärpes att Tyskland ägde för få övertygade och offervilliga demokrater. Den nazis-tiska regimen beskrivs i en ton av förtvivlan och förbittring:

»judedeföljelser, terrorism, imperialism och krigsvilja» framhävs utan reservationer och undanflykter. Tysklands, Europas och världens splittring och olyckor efter andra världskriget framstår som betingade av nazismens politik.

Läroböckerna i samhällslära, som under senare tid i Tyskland liksom på andra håll fått allt större betydelse, präglas av samma anda. De demokratiska värderingarna framhävs, diktatorsystemet beskrivs och kritiseras utan hets, organisationerna för fred och internationellt samförstånd skildras med utförlighet och sympati. Man möter ständigt önskan att göra de unga nedvetna om vad som hänt i Tyskland och vad Tyskland under nazismen förbrutit; de undanglidande, ursäktande och överslätande resonemangen är sällsynta eller obefintliga. Självfallet klagar man över det tyska rikets uppdelning, men den hätskhet, med vilken Versaillesfreden omtalades under Weimarrepubliken och Hitlerregimen, har här inga motsvarigheter — vilket åtminstone delvis förklaras av att Tyskland nu är allierat med sina besegrare i väster. »Det tyska folket har svårt fått lida för sin 'ledares' gärningar; det har också måst sona sina egna fel. Det hade handlat orätt och tolererat det orätta. Nu måste det självt uthärda orätten och tömma lidandets kalk.» Dessa rader ur en av de mest anlitade läroböckerna (Beckert, »Staatsbürger von Morgen», 1960) är litet extremt formulerade men de yppar en starkt framträdande tendens i skolbokslitteraturen.

6

I det av Sovjet behärskade Östtyskland möter vi en helt annan historieuppfattning och historieskrivning än i de demokratiska staterna, där någon enhetlig föreställning om historiens förlopp och mål inte finns. Den kommunistiska ideologien, sådan den framträder i skolböckerna, har också en helt annan karaktär än de skilda nationella (nazistiska, fascistiska) diktaturernas förkunnelse. Denna ideologi innefattar en frälsningslära, som insätter historien i ett metafysiskt system, vars anknytning till den kristna läran om syndafall, frälsning och försoning är

uppenbar. Här kan jag inte mera utförligt gå in på denna åskådning utan måste stanna vid den förkortade och schematiserade utformning av dess huvuddrag, som möter i skolbokslitteraturen.

Först vill jag dock mera som ett kuriosum betona, att de kommunistiska tyska skolböckerna i någon mån färgas av önskan att knyta samman tysk patriotism — i mera trivial, ålderdomlig mening — med den först i Ryssland segrande frälsningsläran. Sålunda betonas starkt det rysk-tyska samgåendet under vissa skeden, särskilt i befrielsekriget mot Napoleon, »verkställaren av den franska bourgeoisens vilja». Lika så förklaras att den »tyska arbetarklassen med stolthet kan se tillbaka på en ärorik tradition av en proletär internationalism» (alltså kommunism). »Den har frambragt marxismen och därmed grundprinciperna för den proletära internationalismen. Den har under ledning av August Bebel (denna hyllning åt den klart socialdemokratiska ledaren överraskar), Wilhelm Liebknecht, Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht utfört heroiska handlingar i den proletära internationalismens anda» o. s. v. Visserligen är det Ryssland, som först fört kommunismen till seger, men i Tyskland har alltså läran sitt ursprung och på grund därav och andra förhållanden är tyskarna, eller rättare den tyska arbetarklassen, särskilt ägnade att medverka till den slutliga och universella triumfen.

Historien före kommunismen har präglats av att en klass behärskar produktionsmedlen och statsapparaten och utsuger andra klasser. Under detta tillstånd kan fullvärdiga, fria och likställda människor inte tänkas. Kommunismen, som enligt marxismens vetenskapliga prognos måste segra i hela världen, ersätter den på klassdelning, förtryck och utsugning byggda staten med en ordning som ger samhället äganderätt och makt över produktionsmedlen och därmed avskaffar klasser, förtryck och utsugning. Som ett första skede i omvälvningen talas stundom om »en proletariatets diktatur», medan ett andra skede innebär »den socialistiska folkstatens» upprättande och stabilisering; ingenstädes i skolböckerna har jag funnit den i marxismen, särskilt av Engels, och i den tidiga kommunismen,

särskilt av Lenin och Bucharin, hävdade tanken på statens avskaffande och människornas normlösa samverkan som slutmål — för några årtionden sedan försvann denna tankegång ur den sovjetryska doktrinen. Men redan genom »den socialistiska folkstaten» — som ibland sägs vara realiserad, ibland nära sitt förverkligande — uppstår det klasslösa samhälle, som är människoslåktets mål och som ensamt kan leda till frihet, jämlikhet och fred. Ty frihet och jämlikhet består just i att människorna genom klassernas försvinnande kan känna sig uppgå i en helhet, en enhet, och fred blir möjlig först då en härskande klass med behov av att exploatera andra folk likaväl som sitt eget inte längre existerar.

Kommunismen som internationell rörelse kämpar för detta mål genom att bibringa folken den riktiga insikten och genom att motarbeta den över gränserna, genom krig, monopolism och investeringar verksamma imperialism, som är kapitalismens metod att exploatera hela världen.

Från dessa utgångspunkter blir det klart att kommunismen alltid har rätt, moraliskt, därför att den strider för de exploaterades sak, historiskt, därför att den företräder det vetenskapligt fastställda framtidsmålet (himmelriket på jorden) för mänsklighetens utveckling.

Det andra världskriget betingades av konflikter mellan två imperialistiska statsgrupper som båda var fientliga mot det kommunistiska Ryssland; »de rovgirigaste av alla imperialister och militarister var tyskarna». Då det imperialistiska kriget utbröt och Ryssland, trots viljan att stå utanför, blev indraget, blev de ryska insatserna avgörande i kampen mot Tyskland, Italien och Japan. Men efter kriget började den segrande imperialistgruppen samma antikommunistiska politik som tidigare — »det kalla kriget», Nato, alliansen med Västtyskland, utsugningen av de outvecklade länderna. En politik av samma art som Hitlers »bedriver den nu sittande västtyska regeringen i Bonn under Adenauer och hans krigsminister Strauss» heter det i en skolbok från 1961. Hela denna imperialism är dömd till undergång i och med klassamhällets avveckling genom kommunismens universella seger, men ännu kan imperialismen till-

fälligt och provisoriskt hota den proletära internationalismens landvinningar. Det är de allierade kommunistiska staternas plikt att hindra sådana framstötter och att genom samverkan och förkunnelse förbereda imperialismens fall.

I samhällslärorna likaväl som i historieböckerna dominerar självfallet denna syn; jag skall här ta upp några centrala exempel på hur resonemang och uttryckssätt färgas av den ideologiska metafysiken.

Frågan om demokrati och diktatur i de kommunistiska regimerna innebär ingen svårighet. »Den tyska demokratiska republiken» är enligt den härskande begreppsapparaten en demokrati, »ett samhälle på väg till den socialistiska folkstaten», eftersom äganderätt till produktionsmedel väsentligen är avskaffad och alla alltså likställda. Att det är förbjudet att rösta på något annat parti än det härskande och att varje opposition slås ned, motiveras blott genom hänvisningar till dessa förhållanden, varav följer att kritik och särmeningar står i strid mot »folkets» vilja, är uttryck för kapitalistiska och imperialistiska tendenser. Kommunismen är »denna samhällsordning av fria, jämlika och broderliga människor, det skapande arbetets och den eviga fredens samhälle»; det gemensamma, »den sanna lyckan», är »medvetandet att skrida framåt med tiden och mänskligheten».

Mellan imperialismen, de kapitalistiska staternas, närmast Natostaternas till erövring och exploatering syftande politik, och kommunismen eller den internationella socialismen består alltså »en oförsonlig kamp». De imperialistiska staterna, med förbundsrepubliken, Bonnregeringen i spetsen, är inriktade på att slå ned kommunismen. »Förbundsregeringen rustar inom Nato för att med våld eller politiskt tryck genomföra återföreningen, alltså förintä Den tyska demokratiska republiken.» Mot denna strävan måste de kommunistiska staterna värja sig genom sammanhållning och ett starkt försvar i anslutning till Sovjetunionen. Även kommunismen vill naturligtvis Tysklands återförening, men i världsfredens och den internationella solidaritetens, alltså i kommunismens tecken.

På denna punkt framträder i skolböckerna (särskilt i Staats-

bürgerkunde 1) en tydlig divergens mellan ett stort och ett litet perspektiv. Trots talet om »en oförsonlig kamp» och kommunismens universella seger hävdas möjligheten av en fredlig koexistens, och kommunismens mål sägs tills vidare vara att säkerställa denna form av internationell tolerans. Jag citerar något utförligt ett par punkter ur motiveringen. »Västtysklands och Natoländernas atomupprustning, de av Västtyskland framställda fordringarna på en utbredning av det imperialistiska herraväldet till Den tyska demokratiska republiken och andra europeiska socialistiska länders område liksom de ständiga provokationerna vid statsgränsen tvingar till militär beredskap. Härvid stöder sig Den tyska demokratiska republiken på förbundet mellan Warszawastaterna, inom vilket det mäktiga Sovjetunionen intar en betydande plats.» »Dock», heter det i nästa mening, »är den socialistiska statsmaktens mål att åstadkomma en fredlig koexistens mellan stater av olika samhällsordning, så att freden kan upprätthållas och få en stabil grund.» Och i annat sammanhang förklaras: »För undvikande av ett förintelsekrig med atomvapen måste ett fredligt förhållande mellan de båda tyska staterna komma till stånd. Det fordrar förståelse och närmande. Existensen av två tyska stater måste erkännas och respekteras. Den politik av fredlig koexistens, som företrädes av Den tyska demokratiska republiken, måste genomföras dem emellan.» Då denna politik hindras av Bonnrepubliken och Nato »måste en tysk patriot arbeta för tyglande av den tyska militarismen, förhindrande av Västtysklands utrustning med atomvapen».

Det ideologiska systemets slutna karaktär framgår kanske klarast av definitionerna på nationalism och patriotism och härtill knutna kommentarer. Nationalismen, det onda, utmärker den imperialistiska bourgeoisien, som härskar i Bonnrepubliken och Natostaterna: den vill rättfärdiga strävandet att undertrycka folk och nationer, att exploatera dem och att spela ut dem mot varandra. Den kännetecknas av »hat och förakt mot folk, raser och nationer, missaktning för deras likaberättingande och suveränitet och överlägsenhetskänsla mot deras insatser och deras kultur». »Den socialistiska patriotismen och

internationalismen befriar från individualistiskt tänkande, från nationella fördomar, från pessimism och trångsynthet och låter oss se vårt liv som en del av de socialistiska ländernas stora folkgemenskap, av den internationella kommunistiska rörelsen . . . » Kärleken till det socialistiska fosterlandet måste innefatta »hat och avsky mot militaristerna i Bonn med deras fascistiska blodsdömare, generaler, diplomater och propagandister och mot världens reaktionära krafter». »För den socialistiska patrioten är tjänst i den nationella folkarmén ett uttryck för hans djupa förbundenhet med och kärlek till det socialistiska fosterlandet.»

Nationalism blir alltså den härskande uppfattningen i kapitalistiska länder och därmed fördömlig. Patriotism — ordet används omväxlande med proletär eller socialistisk internationalism — blir bundenheten vid den kommunistiska staten eller den kommunistiska rörelsen och alltså den mest positiva av alla egenskaper. Patriot och internationalist blir detsamma (även om ordet patriot ibland brukas i dessa skolböcker med en lätt prägel av tyskhet) och alla som håller på kommunismen är patrioter likaväl som internationalister; en fransk kommunist är patriot, en fransk icke-kommunist nationalist, reaktionär och imperialist. Vad jag i det föregående kallat övernationalismen framträder här i en ny gestaltning, mera extremt ideologisk och förvirrande än någon annan variant.

USA

Överallt betonas, i böcker om undervisning och uppfostran likaväl som i själva skolböckerna, den tidiga utbildningens betydelse för daningen av karaktärer och inplantandet av värderingar. Men denna tendens att framhäva skolornas inflytande synes vara ovanligt stark i USA. Ständigt möter man i litteraturen uttalanden om lärarnas och läromedlens centrala roll i individernas formande och därmed i samhällets uppbyggnad: »En lärare verkar för evigheten, han kan aldrig veta, var hans inflytande slutar» (*The Education of Henry Adams*). I utredningar om och direktiv för skolorna — vilka i allt väsentligt faller under delstaternas, icke under unionens kompetens — är likaså syftet att på ett tidigt stadium inge samhörighetskänsla, medborgaranda och samhällsnyttiga egenskaper utomordentligt framträdande. I skolböckerna upphöjer författarna lärarna sina egna insatser genom deklamationer av ungefär denna art: »Barnets sinne är som mjukt vax, när det gäller att upptaga ett intryck, men som hård marmor när det gäller att bevara det.»

Detta betraktelsesätt, liksom mycket i utbildningens form och innehåll, bör rimligen sättas i sammanhang med den amerikanska statens och det amerikanska samhällets speciella situation. Man har sökt hålla samman eller rent av smälta samman skilda folk inom ett allt väldigare område. Att skapa ett Amerika, ett amerikanskt folk, har i alldeles särskild grad varit skolornas sak, amerikanerna är, för att begagna ett ord av Coudenhove-Kalergi, en »Lehrgemeinschaft», en »genom undervisning formad gemenskap» mer än andra nationer. Det bör erinras att ett så starkt behov av fostran till enhet inte har funnits i en rad andra stater med flera nationaliteter, såsom

Schweiz och Österrike-Ungern, ty i dessa länder har de nationella och språkliga grupperna av ålder i stort sett bott inom skilda områden, medan USA befolkats av invandrare som — trots en benägenhet för regional bosättning — varit spridda över landet. Utan obligatorisk inläring av engelska och vissa gemensamma, om också vaga föreställningar om en »amerikansk livsform» är USA:s uppkomst och bestånd otänkbara.

Den ojämförligt mest omfattande, systematiska och klargörande skolboksundersökning jag känner har gjorts av en amerikansk forskare, Ruth Miller Elson, och omfattar mer än ett tusental skolböcker, använda inom den lägre undervisningen (de första åtta åren) under 1800-talet. Ett referat av några huvudpunkter i boken synes mig motiverat med tanke på de många möjligheter till jämförelser och paralleller den ger. Någon hänsyn behöver i regel inte tas till regionala skillnader; i regel utarbetades skolböckerna i nordöstra Amerika och anpassades sedermera i detaljer till andra områden, framför allt Södern. Inte heller ändras skolböckernas hållning på mera väsentliga punkter under 1800-talets lopp.

Även i de icke konfessionella skolorna — flertalet statliga och kommunala skolor — är allmänt religiösa föreställningar härskande. Gud har skapat världen till ett provisoriskt hem för människorna, och naturen är till för att avnjutas och utnyttjas av dem. Gud leder i det stora hela historiens gång, även om människorna icke alltid följer Guds vilja. Gud har format de moraliska och sociala värderingar som inlärs i skolorna. Människor som följer dessa regler kommer efter jordelivet till himmelen, och för dem är döden inte ett ont, utan en vinning. Inom denna ram framträder under olika skeden vissa konfessionella brytningar. En antikatolsk anda dominerar till framtiden mot århundradets slut, då katolska invandrare blivit en betydande del av befolkningen; senare förmärks en antisemitisk tendens, varvid judarna — enligt en vanlig tolkning på grund av att de varit förföljda — påstås ha blivit materialistiska och inställda på list och ränker. Samtidigt betonas religionsfriheten i USA.

Mera central är kombinationen av Gudstro och tro på amerikansk överlägsenhet. Den natur, som Gud skapat i Amerika, är rikare, skönare och mera omväxlande än i Europa (jämförelserna gäller i regel Europa, inte Asien och Afrika), slätterna, skogarna och sjöarna är större. Detta visar att Gud velat gynna det amerikanska folket, det folk som småningom tagit Amerika i besittning. Genom invandringen och frigörelsen från England blev Guds vilja att i Amerika skapa det utvalda folket uppenbarad. Amerika har därigenom visats äga en gudomlig kallelse. »Som det moderna utvalda folket har dess innebyggare ett särskilt motiv för fromhet, och i samband därmed ett särskilt motiv för patriotism. Amerikansk nationalism och religion är alltigenom sammanvävda; kärlek till det amerikanska folket är en konsekvens av kärleken till Gud» (Elson).

Under 1800-talets gång framträder rasidéer allt starkare för att i skolböckerna, liksom i vetenskapen och politiken, kulminera kring sekelskiftet. Indelningen i raser växlar, men vissa omdömen är stabila: den vita rasen står högst i fråga om intelligens och karaktär, de andra raserna företer fel och svagheter i ettdera av eller båda dessa hänseenden. Under hela skedet härskar föreställningen, att negrerna på grund av svag begåvning och allmän primitivitet är oförmögna till kulturell och politisk utveckling. Slaveriet försvaras sällan — utom i ett fåtal sydstatsböcker före inbördeskriget — men beskrivningen av den svarta rasens egenskaper kommer slaveriet — och senare rasförtrycket i Södern utan slaveri — att framstå som naturligt; det hör till Amerikas förtjänster att ha fört negrer från det mörka Afrika för att ge dem fostran och förmå dem till ordnat arbete. Till negrernas förtjänster hör glättighet, fysisk uthållighet och, ofta, trohet mot sina herrar. Indianerna behandlas med större respekt som modiga och inte sällan ädla vildar, men deras barbariska natur, deras oförmåga till utveckling förklarar att de måst lämna Amerika åt högre folk. Judarna beskrivs i många böcker som en religiös grupp med beröm för deras begåvning och klander av deras karaktär. Andra rasers underlägsenhet markeras på sådant sätt att den amerikanska expansionismen (Filippinerna, Cuba) blir rättfärdigad

— »den vite mannens börda» börjar i detta skede skymta i skolböckerna.

Även inom den vita rasen spårar man viktiga distinktioner. I stort sett är anglosaxerna (inklusive tyskarna) bäst, sämre är slaviska och latinska rasgrupper; med dessa upplysningar formades den opinion, som stod bakom immigrationslagstiftningen på 1910- och 1920-talen. Sydamerikas folk är svaga och efterblivna, i behov av USA:s stöd och ledning. Ofta beskrivs skilda folk med stor bestämdhet: tyskarna är grundliga och bildade, fransmännen kvicka, lättsinniga och ombytliga. Samtidigt som dessa distinktioner görs, utvecklas begreppet amerikan: ett av skilda folk bildat nytt folk, med en kärna av anglosaxer, överlägset alla andra folk. I så gott som alla skolböcker beskrivs Amerika som »drottningen», »ledaren» av folken, mera upplyst, lyckligt, dygdigt och rikt än andra nationer.

Den idealbild av människan, eller rättare amerikanen, som framträder i skolböckerna, är på en gång schabloniserad och full av motsättningar. Karaktären är det väsentliga, kultur, andlig självständighet, tankeskärpa är sekundära eller likgiltiga egenskaper. Gudsfruktan och patriotism är de självklara grunderna för den enskilda människans vaksamhet. Man skall vara flitig och sparsam för att komma sig upp, men samtidigt förnöjsam; den fattige är ofta lyckligare än den rike som tyngs av sin egendom och sina mödor, och han har lättare att koncentrera sig på det centrala — ett gott liv som för till evig salighet.

Det amerikanska samhället ger medborgarna stora privilegier: möjligheter till avancemang och välstånd, delaktighet i statsstyrelsen och framför allt frihet — »en frihet som åberopas, besjunges, är upprättad till Guds ära, men som sällan definieras» (Elson). Men dessa privilegier får inte missbrukas. Olikheter i inkomster och social ställning är ofrånkomliga och av Gud sanktionerade; de får inte nedsättas eller angripas. Friheten att yttra sig, att välja tro, att organisera sig är av värde endast om den frivilligt begränsas; ateism och icke-kristna religioner är fördömliga, socialism och mot den bestående ordningen fientlig verksamhet likaså. Beskrivningen i skolböckerna

av den radikala arbetarrörelsen, som främst krävde rätt att bilda fackföreningar, är genomgående hårt kritisk. »De individuella friheterna tycks i böckerna vara avsedda för de stora mellangrupperna, som inte hyser några väsentligt avvikande åsikter» (Elson). Könen är likvärdiga, men kvinnans kallelse är att stödja och hjälpa mannen, att vara hemmets vårdare och barnens mor — kärlek mellan könen skymtar självfallet inte i skolböckerna, kärleken gäller Gud och Amerika.

Till den amerikanska livsformen hör kärleken till freden. Amerika står fjärran från de europeiska staternas hätskhet och erövringslystnad. Krig är likväl tillåtet inte bara till självförsvaret utan för att upprätthålla nationens ära och — enligt senare böcker — »för att ge kulturens välsignelser till de passiva rasernas barbariska folk». Alla amerikanska krig har varit inte bara berättigade utan påbörjade eller direkt provocerade av andra stater — inbördeskriget var nödvändigt för att trygga unionens bestånd. Krigshjältar — med Washington i spetsen — är utförligt skildrade och lovprisade, kriget tar en utomordentligt stor plats i skolböckerna, och de innehåller alla satser som dessa: »Det är ljuvt och ärorikt att dö för sitt land» eller

May the hearts of our people re-echo
the cry
It's sweet, oh it's sweet for our country
to die.

Redan under detta skede innehöll skolböckerna ofta förutsägelser om en världsstat, ett tusenårsrike på jorden. Det är tydligt att man tänkt sig denna stat uppbyggd under Amerikas ledning och organiserad efter amerikanskt mönster — ett större Amerika.

Mrs Elson avslutar sitt arbete med några sammanfattande reflektioner. Huvudpunkterna är följande: Den värld som skapades i 1800-talets skolböcker är väsentligen en fantasivärld — en fantasi, som de vuxna formade för sina barn, inte bebodd av någon utanför skolböckernas sidor . . . Ehuru skolböckernas författare ofta anser sig vara frihetens väktare, kan de med större fog beskrivas som traditionens väktare . . . endast

de mera konservativa samhällsmedlemmarnas ideal bjöds ut åt 1800-talets barn... Liksom i andra länder sökte de amerikanska skolböckerna visa sin nations överlägsenhet i förhållande till alla andra... Genom att definiera vad man ansåg amerikanskt hade dessa skolböcker en funktion som föreligger endast i få länder... »The American is not clear on who he is, and he tends to wear his Americanness like a cloak he puts on rather than a skin that grows with him. Most nineteenth-century schoolbooks include specific descriptions of the American character, but in a larger sense everything they teach the American child is part of this attempt to find out what the American is and should be. Whatever is good in ideas, behavior, and institutions they identify with the United States and its citizens. By selecting what they consider most essential to preserve in America, nineteenth-century schoolbooks offered to the broadest and most impressionable American audience an image of themselves as a guide to the future.»

Någon skolboksundersökning av Elsons format och kvalitet har såvitt bekant inte publicerats rörande 1900-talets läroböcker. Men att döma av de mera begränsade studier som publicerats har efter hand vissa förändringar slagit igenom. Allmänna omdömen om skilda folk och nationaliteter har blivit mera sällsynta; upphöjandet av den vita rasen och inom den av anglosaxerna är inte längre en vanlig sak, inte heller ned-sättande uttalanden om negrer, judar, latinamerikaner och andra grupper. Visserligen står tendensen att se Amerika och amerikanerna som världens salt kvar, likaså hävdandet att Amerika har rätt i alla konflikter med andra stater. »Skolböcker är genomsyrade av en nationell och patriotisk anda», skriver historikern Arthur M. Schlesinger sr, »den uppfattning om andra folk, som man bibringas genom läsningen av dessa böcker, går i regel ut på att dessa folk är ovärdiga i jämförelse med det ärorika Amerika.» Särskilt undersökningar från senare år ger emellertid intrycket, att de grovt nationella generaliseringarna försvunnit; stor uppmärksamhet ägnas fredssträvandena och Förenta Nationerna.

Samtidigt synes fostran till patriotism, delvis under inflytande av de båda världskrigen, ha blivit mera systematisk, även om den inte förutsätter förklenande omdömen om andra stater och nationer. Staterna har i allt större utsträckning proklamerat vissa minnesdagar som i skolorna bör firas med nationella högtider (National Anthem Day, Good Government Day, Loyalty Day o. s. v.). Den amerikanska flaggan har blivit en alltmera använd nationell symbol. I samband med krigen och McCarthyismen har lojalitetsförsäkringar fordrats av lärarna, och lärare av vad man ansett vara tvivelaktig patriotism har avlägsnats; nya medborgare avlägger trohetseden under mera solenna former än tidigare. Nationalsången »The star-spangled banner» (1814, under kriget med England) har bevarat sin auktoritet och årsdagen av dess tillkomst skall i många stater firas i skolorna.

Oh say, can you see, by the dawn's early light,
 what so proudly we hail'd at the twilight's last gleaming?
 Whose stripes and bright stars, through the perilous fight,
 O'er the ramparts we watch'd so gallantly streaming,
 and the rockets' red glare, the bombs bursting in air,
 gave proof through the night that our flag was still there.
 Oh, say, does that starspangled banner yet wave
 O'er the land of the free and the home of the brave?

I samband med tillkomsten eller utvidgningen av ämnet samhällskunskap har särskild fostran i patriotism föreskrivits i allt flera stater. Jag citerar ett par exempel på formuleringar av dylika direktiv. New Jersey: »Studiekursen skall innefatta undervisning om den amerikanska folkstyrelsens principer och ideal . . . och om den höga levnadsstandard och de andra fördelar som åtnjuts av medborgare i USA så att varje gosse och flicka blir beslutet att bevara dessa principer och ideal . . .» Maryland: »Kärleken till frihet och demokrati, uttryckt i alla sanna och patriotiska amerikaners hängivenhet för sin flagga och sitt land, skall ingjutas i den amerikanska ungdomens hjärta och huvud.» Den antikommunistiska hållningen i skolböckerna är en självfallen sak.

För några år sedan höll ett antal framstående pedagoger en konferens om de ideologiska målen för skolundervisningen. Man var ense om att vissa allmänna syften borde hävdas i den inrikespolitiskt orienterade historien och samhällskunskapen, så demokratien, den medborgerliga friheten, värdet av och skyldigheten till arbete. En föredragshållare ville utvidga denna ideologiska undervisning, och jag tror att man kan se hans framställning som representativ för en stor del av den mera moderata — icke extremt konservativa eller radikala — riktningen bland amerikanska lärare, som ett uttryck för härskan- de amerikansk åskådning i dessa ting. Som grundmål uppsattes, utom folkstyrelse och sådana självklarheter, 1) utvidgningen av den individuella friheten, 2) minskning av olikheterna i möjligheter (till utbildning, yrkesval o. s. v.). Mera omedelbara praktiska mål skulle vara: 1) fortsatt full sysselsättning, 2) stabilitet i penningvärdet, 3) snabb ekonomisk utveckling, 4) internationell jämvikt. Även om skolböckerna i regel inte innefattar dessa målsättningar på något mera preciserat sätt, upp- bärs de efter allt att döma av de här angivna tendenserna till indoktrinering i vad man kan kalla liberal-konservativ anda.

Tvister kring särskilda skolböcker har sannolikt förekommit i alla länder, men i USA har de haft en ojämförlig omfattning och bitterhet. Tidigare var de ofta ett inslag i den motsättning mellan skilda nationaliteter, som funnits, och till en viss grad fortfarande finns; så t. ex. har tysk-amerikanska organisationer, främst under och efter första världskriget, påverkat skildringar och omdömen, som ansetts orättvist nedsättande mot Tyskland och det tyska folket. En annan grupp av konflikter har gällt behandlingen av raserna. Organisationer i Södern, som försvarar diskrimination mot negrer angriper böcker, som betonar rasernas likvärdighet eller innehåller bilder av vita och svarta i samtal eller gemensamma sporttävlingar; vid enstaka tillfällen har föreningar inom det motsatta lägret vänt sig mot uttryck och påståenden, som varit förklenande för negrerna.

Den största rollen i skolstriderna har emellertid spelats av sammanslutningar, som är traditionalistiskt och konservativt

inriktade, såsom skilda veteranföreningar och kvinnoföreningar av samma märke, Daughters of the American Revolution eller The United States Daughters of 1812. Man har i statliga och kommunala sammanhang vänt sig mot skolböcker, som förklaras vara radikala eller rent av subversiva, och ofta drivit en extrem propaganda: uttalanden om fattigdom, klasstrider och sociala reformkrav har, även om de rimligen kunnat sägas vara fullt objektiva, påståtts undergräva samhörighetskänslan och därmed den amerikanska livsformen. Striderna kring darwinismen, som i flera stater inte får utläras på grund av dess påstådda ateistiska tendens, har även under de senaste åren fortgått. Att närmare gå in på dessa konflikter skulle falla helt utom ramen för min framställning, men jag vill understryka den betydelse striderna har i den mera lokala debatten och att de utan tvivel påverkar skolböckerna i konservativ och konformistisk riktning.

Österrike

1

In deinem Lager ist Österreich,
Wir andern sind einzelne Trümmer.

— — —

In denen, die du führst zum Streit,
Lebt noch *ein* Geist in *Allen*.

— — —

Die Gott als Slaw und Magyaren schuf,
Sie streiten um Worte nicht hämisch,
Sie folgen, ob Deutsch auch der Feldherrnruf.
Denn Vorwärts! ist ung'risch und böhmisch.

Dessa versrader ingår i den ryktbara dikt som Franz Grillparzer i juni 1848 skrev till fältmarskalken Radetzky, chef för rikets armé i Italien. Den språkliga nationalitetskänslan kom till mognad detta år, i en rad områden utbröt uppror, och först efter långa strider — i Ungern med rysk hjälp — kunde riksenheten och den kejsrerliga absolutismen återställas. Grillparzer framträdde i sin hyllning till Radetzky liksom i andra dikter och uttalanden som rikets representant mot nationaliteterna, de uppspirande nationerna. Han präglade satsen att man genom splittringen riskerade att gå »från humanitet över nationalitet till bestialitet», han betecknade språkgruppernas krav som ett försök att återgå till djurens läten, han skrev kejsarhymnen — nationalsången — »Gott erhalte unsern Kaiser, unsre Liebe, unser Glück». Hos Grillparzer antyds inte bara det faktiska maktläget och de inre motsättningarna, utan också den ideologi som utformades för att värna det bestående.

Armén var kärnan i denna genom erövringar, byten, arv och giften sedan århundraden uppbyggda stat, som sammanhöll tio à tolv nationaliteter — av de välsinnade kallade folk eller stam-

mar, av de subversiva nationer. Bäst har denna armé skildrats av den engelske historikern G. M. Trevelyan i hans arbeten om frihetskampen i Italien. »Vitrockarna» var soldater med lång tjänstgöring och hård disciplin, regementen ur en viss folkgrupp förlades alltid till områden, vilkas språk de inte kunde förstå och där de utan känsla av samhörighet kunde slå ned revoltförsök — på detta sätt krossades 1848 de skilda nationella upproren, och det var med full rätt som Grillparzer till den förtyskade tjecken Radetzky, i spetsen för den starkaste av arméerna, kunde skriva »In deinem Lager ist Österreich». Jämte armén var kejsaren, som ärvt denna samling av hopbragta folk, riksenhetens bevarare, likaså den under honom stående, genom Maria Teresia, Josef II och Metternich fast utbildade förvaltningen. Andra grupper som bidrog till enhetens upprätthållande var högadeln och de katolska prästerna, med omkring 70 procent av hela befolkningen i sin kyrka.

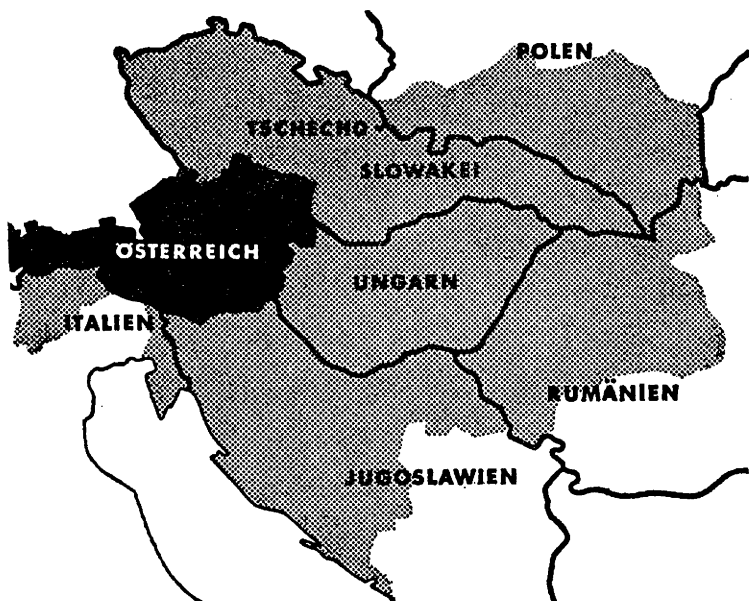
Några ord om nationalitets- och språkgrupperna. Jag utgår då från tiden efter 1867, då Österrike och Ungern blev jämställda medlemmar i en egenartad union med monark, utrikespolitik och försvar som gemensamma angelägenheter. I Österrike var de tyskspråkiga drygt en tredjedel, följda av tjecker (12,5 procent 1910), polacker (10 procent), rutener, kroater, serber, italienare, slovener etc. I Ungern var magyarerna bortåt halva befolkningen; antalet språkliga minoriteter var något mindre än i Österrike. I den följande framställningen avser jag endast eller främst den österrikiska rikshälften, då ej annat anmärkes.

I den österrikiska ideologien, sammanhållandets ideologi, framhävs naturligtvis inte enhetstankens relation till skilda nationaliteter. Men i själva verket uppbars enheten hela tiden — trots liberalisering och demokratisering av statsskicket — av de tyskspråkiga, det var de som identifierade sig med Österrike och kallade sig österrikare (i motsättning till både andra nationaliteter och rikstyskar). Hit hörde i huvudsak de politiska och sociala grupper som förut angivits som riksenhetens bevarare: kejsarhus, militär ledning, byråkrati, högadel. De tyskspråkiga var en ledande grupp, om också inte, som magyarerna

Österrike-Ungern och dess nationalitetsgrupper

i Ungern, en härskande grupp, med i genomsnitt avsevärt högre inkomster och högre bildning än de andra. På vissa punkter är det svårt att statistiskt belägga detta i detalj, men de uppgifter som en rad forskare samlat, särskilt under senare tid, är i det stora hela klarläggande. Sålunda utgjorde de tyskspråkiga år 1900 enligt ett 1955 publicerat arbete över 76 procent av de aktiva officerarna i hela den österrikisk-ungerska armén (mot 10 procent magyarer, 6,2 procent tjecker och 2,3 procent polacker). Tyska var, som Grillparzer berör, kommandospråk (omkring 60 order vid första världskrigets utbrott). Det bör nämnas att judarna, som ofta upptas som en särskild folkgrupp (omkring 5 procent), i regel var tyskspråkiga och inom de tyskspråkiga och tjeckiska områdena utgjorde en proportionsvis mycket stor del av den industriellt, kommersiellt och intellektuellt ledande gruppen — deras »österrikiska» sinnelag, deras kejsartrohet, framhålls ofta i litteraturen. Den mot slutet av 1800-talet frambrytande och särskilt i Wien starka antisemi-

Monarkiens sönderfall

tismen betingades ojämförligt mer än i andra länder av att judarna i Österrike intog en stark ställning — som företagare, affärsmän, publicister, författare; vid universitet och högskolor var de tyskspråkiga judarna proportionsvis vida starkare representerade än någon annan befolkningsgrupp och de blandades i stor omfattning genom adlande och äktenskap med den tyska aristokratien.

Den officiella propagandan, särskilt sådan den framträder i undervisningen, blev i detta läge dominerad av föreställningen om gemenskapens, statsenhetens värde och därför i hög grad koncentrerad till den monarkiska principen och till kejsarens person. Härtill bidrog med tiden i hög grad kejsarens personlighet och än mer hans livslängd. Kejsar Frans Josef (född 1830) var allvarlig, flitig, ointellektuell, intresserad av detaljer, med en oartikulerad värdighet, som kunde tolkas som klokhet,

benägen att sköta samtal genom ständigt frågande (vilket irriterade den mera intelligenta kejsarinnan); han undvek helt ostentation och de extravaganta uttalanden, med vilka Tysklands Vilhelm II briljerade och irriterade. Hans personliga sorger — brodern Maximilians avrättning som kejsare av Mexiko 1867, sonens självmord 1889, mordet på kejsarinnan Elisabet 1898 — ingav medkänsla och tillgivenhet; den med åren stegrade asketismen och dygden blev också tillgångar i den allmänna opinionen. Framför allt blev kejsaren användbar som enhets- och faderssymbol genom sin långa regeringstid (1848—1916) och sin höga ålder.

Statsideologien markeras i de skilda anvisningarna för skolornas verksamhet. I anvisningar för historieundervisningen 1870 sägs målet vara att »väcka elevernas kärlek till hembygden och fosterlandet och lojalitet mot kejsaren». I motsvarande anvisningar 1905 är syftet angivet i mera utförliga och komplicerade formuleringar. Skolorna skall ge en »sedligt-religiös fostran». I första rummet gäller det att »inge gudsfruktan, vördnad för kejsaren och det allrhögsta kejsarhuset, aktning för lagen och den statliga ordningen, kärlek till det folk, från vilket man stammar (angestamnten Volkstum), och till det gemensamma fosterlandet, tolerans i konfessionellt och nationellt hänseende» — tillika skall man fostra till »människovänlighet och kärlek till nästan och till sinne för det gemensamma».

1905 års anvisningar är idealtypiska i sina försök att överbrygga eller försona motsättningar. Tydligen under inflytande av de allt starkare nationalitetsrörelserna talas med sympati om känslan för »det folk, från vilket man stammar», men den statliga gemenskapens värde understrykes samtidigt genom talet om trohet eller kärlek mot kejsarhuset och »det gemensamma fosterlandet». De språkligt eller »nationellt» skilda folkgrupperna brukar betecknas som stammar eller folk — inte som nationer — men i uppmaningen till konfessionell och nationell tolerans brytes detta språkbruk — sannolikt beroende på att något användbart adjektiv i anknytning till »stam» eller »folk» inte fanns att tillgå. Till sist får även människokärleken en hyllning. Att av de tre enheterna stam, stat och mänsklighet

det är staten som lojaliteten främst skall gälla är tydligt, och blir det än mera i skolböckernas tillämpning av undervisningens principer.

I dessa böcker, av vilka jag genomgått ett tjugotal för tiden omkring 1900, talas knappast om nationalitetsrörelserna, och det hot de utgjorde mot den österrikiska riksenheten beröres ej alls. Den huvudsakliga antydning om existensen av ett nationalitetsproblem är att man ofta nämner Österrikes folk i pluralis och alltså underförstår att det inte finns ett folk — i motsats till en stat och, mera sällan, en nation. Fostran i patriotism består väsentligen i omskrivningar av nationalsångens lov till kejsaren. Några exempel! »Med samvetsömhet, plikttrohet och gott hjärta leder han det mäktiga rike, som Gud anförtrott åt hans beskydd . . .» Österrikaren ser upp till sin gode kejsare som till en fader och känner djupt och helt sanningen i diktarordet: »Innerligt hör Habsburgs tron samman med Österrikes öde» (Brandeis und Hinterwaldner). Kejsaren tänker på alla, älskas och vördas av alla. »Därav kommer det sig, att vår älskade kejsare, vart han än kommer, av folket i kärlek och tacksamhet tilljublas: 'Gott erhalte, Gott beschütze unsern Kaiser!'» (Permertsbacher). Kejsaren arbetar för fred, men har några gånger tvingats gripa till vapen. Framstegen i Österrike beror på folkets förträfflighet men främst på kejsarens omsorg och klokhet; han är en »av försynen utvald härskarnatur» (Zecke). Kejsardyrkan kompletteras på övligt sätt med berättelser om militära triumfer och utfall mot radikala riktningar. Den rent faktiska historiska redogörelsen är ofta förbluffande i sin nationalism; de många nederlagen mot Napoleon, exempelvis, beskrivs med några rader i petitstil, medan Andreas Hofers uppror och den slutliga segern får stor plats och många bilder. I flera böcker för de högre skolklasserna angrips socialdemokratien som »en statsfientlig rörelse».

Denna officiellt förkunnade nationella ideologi var uppenbarligen tunn och konstlad. Den byggde på existensen av en yttre enhet, framför allt monarkien, sökte bortse från de skilda »folkens» egenart och aspirationer, var ett surrogat snarare än

ett uttryck för nationell samhörighet. Här fanns inte, som i motsvarande franska, tyska, engelska och italienska åskådningar, några föreställningar om gemensamt ursprung, gemenskap i karaktär, kollektiv mission och kollektiva syften. Man förkunnade helt enkelt den statliga enheten, medan känslan av nationell enhet ostridigt fanns eller höll på att växa fram inom de många i överhetsstaten sammanbragta språkliga grupperna.

Endast hos ett av »folken» fanns starkare resonans för dessa föreställningar: hos de tyskspråkiga, som bildade statens kärna, sedan gammalt innehade de högre posterna inom armé och förvaltning och på alla områden bildade en elit, en ledande klass. Det är främst inom denna grupp, bland tyskarna eller tysk-österrikarna, som en mera fyllig och idealistiskt färgad motivering för den österrikiska staten (och för hela Österrike-Ungern) efter hand utbildades, en komplettering av den torftiga, formella, i undervisningen dominerande enhetsdoktrinen.

Bland de tyskspråkiga fanns utan tvivel, särskilt under den äldre tiden av absolutism, en känsla av överlägsenhet eller rent av förakt mot de andra folkgrupperna. Tyskarna stod högst i alla de hänseenden, som kunde komma i fråga vid en jämförelse — makt, bildning, inkomster, intellektuell och materiell produktion — och var, liksom ledande grupper överallt, benägna att se den egna situationen som en följd av egna inneboende förtjänster. Denna hållning framträder ständigt både i den politiska debatten och i litteraturen; det vore en intressant uppgift att analysera dess uttryck i den berömda, alldeles övervägande tyskspråkiga dramatiken och romankonsten. Ungefär samtidigt som Grillparzer manade till enighet mellan stammarna skrev diktaren Christian Friedrich Hebbel (danskfödd tysk, sedan österrikisk medborgare) några versrader, som kanske för tidens stämning är minst lika representativa som Radetzkymarschen:

Auch die Bedientenvölker rütteln
Am Bau, den Jeder todt geglaubt,
Die Tzechen und Polacken schütteln
Ihr strupp'ges Karyatidenhaupt.

Denna syn på de icke-tyskspråkiga folkgrupperna som »betjäntfolk» i förhållande till det tyska herrefolket blev under 1800-talets gång omöjlig att upprätthålla eller åtminstone att uttrycka. Med det tyska rikets enande försvann drömmen om ett Stor-Tyskland (ett nytt »heligt, romerskt kejsardöme av tysk nation») under tysk-österrikarnas ledning. Tyskarna i Österrike måste kompromissa och samarbeta med andra nationalitetsgrupper, särskilt tjecker och polacker; inom aristokratien och de högborgerliga skikten fanns en tendens till nationalitetsblandning, som underlättade samverkan. I de skiftande ministärerna intog ofta icke-tyskar betydande platser. Man diskuterade upprättandet av en federation, som skulle ge vissa av nationaliteterna stor självstyrelse (strax före sammanbrottet 1918 utlovades autonomi). Men i stort sett skärptes ständigt motsättningarna mellan nationalisterna samtidigt som uppkomsten av socialt bestämda partier ökade splittringen. Den statliga enheten representerades och försvarades främst av tyskspråkiga grupper inom politik, förvaltning och armé, förbundna med överklasskikt inom andra nationaliteter och tillfälligt lierade med olika nationellt eller socialt fixerade partier. Redan före krigsutbrottet 1914 framstod Österrike för många som en stat i upplösning.

Medan kejsardömet Österrike gick mot undergången blommade den tysk-österrikiska nationalkänslan i en ideologi, som fann uppskattning och gensvar runt om i Europa. Den innebar ett slags övernationell nationalism, ägnad att dölja eller övervinna motsättningarna mellan de många nationaliteterna som strävade att bli självständiga nationer eller att ansluta sig till befryndade nationer utanför riket. Förkunnelsen framhävde två synpunkter: dels att Österrike var förmedlare och försonare mellan folken inom landet, ja, rent av kunde skapa »en anda hos alla», som Grillparzer skrivit, dels att det hade en europeisk mission såsom gränsvakt mot öster. Dessa tankar var så allmänt förhärskande inom den »statstroga» kretsen av tyskspråkiga intellektuella — med stöd hos vissa i regel socialt högtstående grupper av annan nationalitet — att de nästan kan sägas ha en officiell karaktär; de förknippades, väl att märka, i själv-

karaktistiker gärna med kritik av rikstyskarna, som påstods sakna österrikarnas individualism, tolerans, smidighet och nobla inre osäkerhet.

Till det mest centrala i denna ideologi — tanken på internationalism som kärnan i nationalismen — skall jag återkomma i ett avsnitt om de litterära traditionerna; det är denna tanke som förbinder kejsardömets åskådning med den andra republikens. Här skall jag blott stanna vid den främsta politiska motiveringen för denna nationalism, utformad 1916 av Ignaz Seipel, kansler redan under den första republiken (Nation und Staat). Det enastående och överlägsna med Österrike är dess övervinnande av, dess fiendtlighet mot nationalismen. Österrike är ett gränsland, för vilket livsgemenskapen, inte språkgemenskapen, är avgörande. »En mångfald av nationer är inte en tyngd, som försvagar staten, utan en tillgång, som gör det möjligt för den att stiga till oanade höjder, om den blott utnyttjas på ett riktigt sätt.» »Österrikes historia bevisar, att en övernationell statstanke kan förena många varandra främmande nationer till en fast helhet.» Österrike kommer att segra »därför att det bringar den överdrivna nationalismen på fall». — Utanför Österrike godtogs, främst inom konservativa och »tyskvänliga» kretsar, denna ideologi; Seipel åberopar Rudolf Kjellén och Gustaf Steffen, han kunde också ha nämnt Harald Hjärne.

Tron på idéerna om Österrike som enare av nationaliteter och som gränsvakt mot öster var en orsak till den ännu i dag vanliga klagan över dubbelmonarkiens undergång. Men Österrike-Ungern lyckades inte ena, och därför blev det föga dugligt som gränsvakt. Nationalitetstvisterna gjorde en demokratisk parlamentarism svår eller omöjlig och tvang till växling mellan tillfälliga blockbildningar och styrelse genom nödförordningar — i Ungern, där den magyariska överklassens välde värnades av författningen, fanns inte detta problem. Under kriget var militären i stort sett lojal, men nationalitetsgruppernas missnöje ledde till att parlamentet på långa tider inte kunde sammankallas, till hårt undertryckande av all »statsfiendlig» propaganda och till att lagstiftningen nästan helt skedde genom nödförordningar, d. v. s. ett slags konstitutionell diktatur upprättades.

I utlandet etablerade representanter för de illojala nationella minoriteterna kommittéer, som lärer sig med de fiendliga styrelserna. Då nederlaget kom bröt staten samman, och de nationella grupperna bildade egna stater eller (polacker, italienare, kroater, rumäner) anslöt sig till stamfränderna i fiendeläget. En utmärkt framställning av detta har givits av tjecken Zeman («The Break-up of the Habsburg Empire»).

Det är rimligt att man beklagar Österrikes och över huvud dubbelmonarkiens undergång och »balkaniseringen» av det Habsburgska väldet. Men det är som en historiker, Robert Kann, framhäver i sitt grundläggande arbete, »Werden und Zerfall des Habsburgerreiches», orimligt att lägga ansvaret för detta på västmakterna, om man inte skall anklaga dem för att de vann kriget. Principiellt och taktiskt var det för västmakterna otänkbart att hålla på den Habsburgska enheten mot nationalitetsrörelserna, att värna tyskspråkiga och ungrare mot serber, polacker, tjecker, italienare och rumäner. Men det var också i praktiken uteslutet att göra så. Skulle USA:s, Frankrikes och Englands trupper ha slagit ned minoritetsfolken med vapenmakt, sedan de väl deklarerat sin frigörelse, och ha tvungit dem till något slags återförening? Det är en helt verklighetsfrämmande tanke.

2

Namnet Österrike bars efter första världskriget av en republik med mindre än sju miljoner invånare, så gott som uteslutande tyskspråkiga, medan det Habsburgska väldet haft en befolkning på femtiotvå miljoner, varav omkring hälften i Österrike med ett tiotal nationaliteter. Detta nya Österrike ansågs jämte Ungern höra till de för kriget ansvariga stater som skulle behandlas med tillbörlig stränghet, medan andra nationaliteter i Donaumonarkien upptogs i segrarnas led som från förtryck frigjorda folk. Föreställningarna om ett mäktigt rike, under de tyskspråkigas ledning hägnat av en traditionsrik monarki och en stark armé, var raserade. Den stolta ideologien om den övernationella staten, som skulle vara det civiliserade Europas

gränsvakt i öster, kunde inte leva vidare i denna lilla rest av det gamla »riket». Ett drag av avveckling, andlig och ekonomisk konkurs, präglade staten. Wien, som tidigare setts som den österrikiska idéns blomning, med sitt hov, sina praktbyggnader, sin ansamling av litteratur, musik, teater, sågs nu som ett »alltför stort huvud på en liten kropp» och syntes snarast personifierat av de genom inflationen utfattiga ämbetsmän och militärer som med rikets undergång förlorat befattningar och prestige.

En total omkastning av den ideologiska attityden blev ofrånkomlig eller åtminstone naturlig. Österrike var, deklarerade de båda stora partierna, kristligt-sociala och socialdemokrater, ett ohållbart provisorium: målet blev anslutning till Tyskland, men alla försök i den vägen mötte västmakternas veto. Från början kallades den nya staten rent av Tysk-Österrike för att markera detta mål, men vid fredsslutet antogs på segrarnas begäran beteckningen Österrike. »Vad var österrikarna år 1918», skriver en författare. »Var de tyskar i resten av Österrike, tyska österrikare, österrikiska tyskar, tyskar i den andra tyska staten eller en österrikisk nation?»

En nation syntes de i varje fall inte vara. Den nationella missionen var uppgiven, föreställningar om »en österrikisk maniska» var ur modet. Det enda de stora partierna var ense om var att staten borde likvideras. Kanske delvis på grund av denna brist på nationalkänsla blev konflikterna inom det lilla Österrike hårdare än inom den Habsburgska nationalitetsstaten. Den första republikens demokratiska ordning blev, genom att partikonflikterna mot slutet av 1920-talet skärptes av den ekonomiska krisen, allt svårare att upprätthålla. Båda partierna formade halvt militära organisationer, vilka med svårighet hölls i schack av polisen; år 1930 fanns i Österrike 10 000 poliser, 28 000 soldater, 200 000 inskrivna i partiernas kampförbund. Mellan de kristligt-sociala, som alltmer tenderade till austrofascism, och socialdemokraterna, vilkas extrema hållning motiverade beteckningen austromarxism, blev klyftan politiskt, socialt och ideologiskt allt djupare; båda partierna kunde med viss rätt hävda, att motpartiet strävade efter diktatur.

I de snabbt omgjorda skolböckerna framträder de gamla idéernas avveckling och den nya ordningens armod. Habsburgarna kritiseras, tron på en övernationell enhetsstat förklaras ha varit en illusion, ofta betonas värdet av en anslutning till Tyskland och stundom behandlas Österrikes senare historia tillsammans med Tyskland; det mest positiva i dessa skolböcker är några ord om republikens och demokratiens förtjänster. »Alla Österrike-Ungerns folk ville ut ur statsförbundet, de hade intet gemensamt mål, intet gemensamt behov, alla folk kände sig illa behandlade, alla bekämpade varandra. Ingenting höll dem samman utom härskarfamiljen och armén, ty folken uppfattade inte att de ekonomiskt var beroende av varandra... Då det inte lyckades regeringen att överbrygga motsättningarna mellan folken, måste Österrike-Ungern slutligen falla sönder» (Aus Vergangenheit und Gegenwart). Tyskarna hade ledningen i det gamla Österrike, men »de andra nationerna var inte alls belättna med Habsburgarnas välde, som det påstås i den tidens läseböcker... Världskriget befriade de under Habsburgs ok levande folken... Österrike är ett litet land, fattigt och föga beaktat i de europeiska nationernas rådslag. Men likväl är denna stat kär för sina medborgare, ty vi lever i dag i en demokratisk republik, vars öde inte bestämmes av en härskare av Guds nåde, som saknar sinne för folkets behov — det har Österrikes historia under de senaste årtiondena blott alltför klart visat — utan av *folket självt*» (Erdner).

En liten rest av den äldre övernationella ideologien kan möjligen spåras i den tanke på ett Europas förenta stater, som framfördes främst av österrikaren Coudenhove-Kalergi. I några skolböcker från första republikens tid finns ett kort positivt omnämnande av denna idé. Det förtjänar understrykas att Coudenhove-Kalergi med utomordentlig styrka framhöll undervisningens betydelse för nationernas enhet; han kallar, som förut nämnts, i ett sammanhang nationerna »Lehrgemeinschaften».

Med nazismens frammarsch och Hitlers maktövertagande ändrades de stora österrikiska partiernas syn på en avgörande punkt; man blev enig om att *inte* önska anslutning till Tyskland. Men i övrigt stegrades motsättningarna, 1933—1934 bröt parlamentarismen samman, och de kristligt-sociala ledarna upprättade, med stöd av det än mer fascistiskt orienterade hemvärdet, en diktatur, 1934 krönt genom en med stöd av en fullmaktstag från världskriget utfärdad författning. Diktatorn Dollfuss slog ned socialdemokraterna med vapenmakt, och partiets ledare, liksom den spirande nazismens aktiva anhängare, sattes i fängelse eller gick i landsflykt. Under fyra år kunde denna regim, med Mussolini som garant i bakgrunden, välvilligt sedd av västmakterna, bevaras genom en undertryckningspolitik som var lika bestämd, men något mindre brutal än Hitlers.

Den nya regimen armerades snabbt med en ideologi, konstruerad av professorer och politiker med hjälp särskilt av från Hitlers tyranni flyende rikstyska antinazister. Denna ideologi, patriotisk, religiös, antidemokratisk, antisocialistisk, anknyter i viss mån genom sin övernationella tendens till Habsburgstiden och kan sägas bilda en förbindelseled mellan kejsardömets och den andra republikens åskådningar.

En redogörelse för dessa kortlivade statsteorier gav jag år 1936 i boken »Den nationella diktaturen», och ur denna återger jag några punkter. Den centrala tanken var att Österrike skulle förverkliga den katolska statens ideal, sådant det tecknats i 1927 års påvliga encyklika »Quadragesimo anno». Staten skulle byggas på ständerna, korporationerna, socialism likväl som nazism fördömdes, den katolska teorien påstods på alla områden vara riktningssivande; det stora målet var att »bygga upp Österrike i Kristi anda» (Dollfuss). Till de extravaganser som utformades av landsflyktiga rikstyska metafysiker hörde satsen att Österrike efter Hitlers seger representerade det egentliga eller sanna Tyskland, »en oas, i vilken den tyska anden helt kan utveckla sig», en räddning från »den otyska

preussiska andens gift». Med denna tyskhetsfantasi förmäldes på ett idéhistoriskt intressant sätt några drag i den gamla österrikiska ideologien, modererade efter det nya läget och förebådande den andra republikens mytbildning. Österrike borde ta upp »riksidén» genom att vara kulturell och politisk förmedlare, genom att i sig förena skilda strömningar i tid och rum, genom att förverkliga »Västerlandets», ibland rent av »mänsklighetens», idé. Österrike är »det sista stycket västerland i världen», »den harmoniska föreningen av de väldiga tankar som framsprungit ur kontakten mellan den antika kristendomen och den germanska andan», »den jordiska skuggan av Corpus Christi-mystiken» (Schuschnigg).

I denna anda skrevs de få skolböcker, som man hann ge ut under den austrofascistiska perioden. En grundläggande lärobok i historia, utkommen först vid tiden för regimens fall, markerar den totala omsvängningen. Monarkien, vars återinförande övervägdes inom ledande kretsar, behandlas nu med välvilja, och Frans Josef säges ha vunnit »sina folks beundran och kärlek»; österrikarnas offervilja under kriget »gränsar till det övermänskliga». Den parlamentariska demokratien kunde inte fungera: »socialdemokraterna tänkte också i denna svåra tid blott på att bevara och stärka sin maktställning», nazismen måste förbjudas, då dess anhängare ville gå fram med våld. Österrike önskar i enlighet med »sina ärofulla traditioner» att verka för fred och kultur. Dess mission är som förr att medla och utjämna, dess bestånd är nödvändigt för Europa och världen. »Österrike kan och skall efter sina krafter bidra till Mellaneuropas och därmed hela kontinentens lugn. Genom att leva under århundraden med andra folk har österrikaren blivit mjukare, tåligare, mera förstående för främmande kulturer» (citad från Dollfuss). Ungdomen uppmanas att gå in i regimens kampförband, fosterländska fronten, därmed »följande maningen från det nyväckta Österrikes store kansler och blodsvittne». Den politiska åskådning, som uppbär den nya ordningen, sägs ytterst vara ett uttryck för Guds vilja. I läroböckerna i samhällslära betonas att den demokratiska republiken ersattes av ett system, som i enlighet med encyklikan

»Quadragesimo anno» ger stånden eller yrkesgrupperna inflytande på statsstyrelsen.

4

Nazismens erövring av Österrike 1938 blev den tredje regimförändringen på tjugo år. Nu kom, jämte de från Tyskland utsända, en ny politisk krets inom landet till makten, medan den kristligt-sociala eliten fick följa socialdemokraterna till fängelser och koncentrationsläger. De partier i skolböckerna som särskilt berörde Österrike stämplade Dollfusdiktaturen som »en terror utan like» och anklagade Schuschnigg för samverkan med »marxister och judar». Någon anledning att diskutera ideologien finns inte; Österrike (Ostmark) blev en del av Tyskland, de nazistiska idéerna härskade vid universitet och skolor.

Österrikes situation och hållning under den sjuåriga nazistperioden skall jag beröra blott på några punkter för att ange förutsättningarna för den andra republikens politik och ideologi.

Den 13 mars 1938 förklarade Hitler Österrike vara en del av Tyskland. Vid en folkomröstning något senare godtogs denna ordning av 99 procent. Att denna siffra var helt missvisande är ostridigt; våld och skräck dominerade röstningen. En vanlig gissning är att ungefär en tredjedel av folket välkomnade Hitler, medan flertalet var ungefär jämnt fördelat på den inhemska diktaturens anhängare och dess socialdemokratiska motståndare. Den nazistiska diktaturen mötte emellertid knappast mera aktivt motstånd i Österrike 1938 än i Tyskland 1933. Likväl kunde österrikarna vid nazismens fall betrakta sig själva och inför omvärlden framstå som offer för en erövring: Hitler hade marscherat in i landet, inte vunnit makten genom ett val, båda de stora österrikiska partierna hade varit nazismens motståndare, kultureliten, av vars medlemmar många gick i landsflykt, var nära nog genomgående antinazistisk (delvis beroende på det starka judiska inslaget), i stor omfattning blev tyskar, inte österrikare, ledande inom förvaltningen och i nazifierings-

processen. Av betydelse för framtiden var att de kristligt-sociala och socialdemokratiska politikerna kom varandra närmare under nazismens tryck och förföljelser — inte sällan genom kamratskap i fängelser och koncentrationsläger — och modererade sina åsikter i avsky för en brun eller röd diktatur. Sedan de allierade stormakterna (England, Ryssland och USA) i november 1943 deklarerat att Österrike — »det första fria land, som föll offer för Hitlers angreppspolitik» — skulle bli en fri och oavhängig stat, och då det blev tydligt att de allierade skulle segra, stärktes motståndsviljan mot nazismen och förberedelser vidtogs för att upprätta en självständig regering på basis av samarbete mellan de »gamla» partierna.

Då det nazistiska väldet bröt samman på våren 1945, var därför segermakterna och den stora majoriteten av politiskt aktiva österrikare ense om att Österrike efter en tids ockupation skulle bli fritt — om anslutning till Tyskland var inte fråga. En provisorisk regering bildades av socialister, folkpartiet (förut kristligt-sociala) och kommunister; det kommunistiska partiet, som sökte vinna terräng med rysk hjälp, visade sig vid följande val vara obetydligt, och regeringsmakten övergick till de båda stora partierna, som stannade i koalition till 1966. Då statsfördraget kom till stånd 1955 och Österrike blev fritt — och för all framtid neutralt — var dess ställning som yttersta icke-kommunistiska stat i öster på en gång prekär och betydelsefull och krävde samverkan inom landet och en skicklig balansgång. Ekonomien blev efter några år god, »det österrikiska undret» är kanske än mer påfallande än det tyska.

5

I mars 1963 inföll tjugofemårsdagen av den nazistiska erövringen. Med anledning härav ägde statliga, provinsiella och av partierna organiserade högtidligheter rum, ägnade minnet av nazismens offer: 2 700 officiellt avrättade, 66 000 (av vilka 51 000 judar) mördade i koncentrationsläger, 350 000 stupade i kriget. De tal som hölls vid detta tillfälle, liksom vid tioårsminnet av befrielsen, 27 april 1955, uttrycker den officiella

österrikiska ideologien under den andra republiken. De två stora partierna, folkpartiet och socialdemokraterna, för vilka samregerandet redan blivit en tradition, uppträdde sida vid sida i parlamentet och provinsråden, och deras representanter gjorde förklaringar så likartade att någon skillnad mellan riktningarna i det väsentliga inte kan spåras. Austrofascisterna och austromarxisterna för tjugo år sedan hade blivit österrikare.

Österrike har, yttrade nationalrådets folkpartistiske talman Maleta, inte längre någon »osmält, oöverbunden (unbewältigt)» historia. Den nazistiska erövringen betydde på lång sikt inte en undergång, utan innebar »det nya Österrikes födelse». Ty med denna erövring försvann den sönderslitenhet som försvagade den första republiken, »bristen på ett för alla medborgare gemensamt inre förhållande till staten». Nu har, under ledning av män som bekämpade nazismen och av den kastades i koncentrationsläger, demokratien blivit en hjärtesak för österrikarna, och partierna vet att deras tvister inte får äventyra statens bestånd. Österrike har ställt »det gemensamma över det skiljande», lärt sig att älska sin stat och friheten (förbundskansler Gorbach). Samma bekännelse till folkstyrelse och samarbete gjordes från socialistiskt håll. Arbetarna är beredda att »göra de största offer för denna stat», de har »först nu riktigt växt in i staten», heter det i en typisk manifestation. Med dessa demokratiska vittnesbörd förenas en tendens att se förstående, »historiskt», på det äldre Österrike, att glida förbi motsättningar, att koncentrera det hat som stimulerar kärleken på det nazistiska skedet — då Österrike var oskyldigt.

Men till denna patriotism eller nationalism knyts andra föreställningar, med rötter i den Habsburgska statens ideologi. Österrike betecknas inte som gränsland, men i stället betonar man att det ligger i Europas mitt och att det genom sina erfarenheter är skickat att förmedla och försona i Europa. Österrike är, som Grillparzer skrivit, »måttfullhetens, utjämningens land». Med denna hänvisning slutar Maleta sitt tal, och den är typisk för den andra republikens förkunnelse. Den i övrigt mer än vanligt innehållslösa nya nationalsången har på denna punkt en antydan:

Heiss umfehdet, wild umstritten
liegst dem Erdteil du inmitten,
einem starken Herzen gleich.
Hast seit frühen Ahnentagen,
hoher Sendung Last getragen —
vielgeprüftes Österreich!

Denna övernationella nationalism stegras i många uttalanden och skrifter till en självglorifiering (med en lätt maskering av ödmjukhet) som knappast kunde drivas längre. Österrikes idé, den österrikiska människan, Österrikes mission — ur dessa klichéer stiger tanken att landet och folket är världens salt, att österrikaren är den fulländade människan.

Jag skall blott ta några exempel ur det stora samlingsverket »Spektrum Austriae», utgivet med statsunderstöd 1957. Det bör betonas att nästan alla de många författarna är framstående intellektuella (professorer, tidningsmän, författare), att de inte kan anses representativa för den allmänna opinionen, men väl för en stor, något konservativt och traditionellt färgad grupp av bildade och att de citat jag väljer är typiska för tendensen i boken.

Naturligtvis drömmer man inte om ett nytt kejsarvälde, men det förgångnas storhet framhävs. »Tyskar, ungrare, tjecker . . . fick bakom de svart-gula gränsbommarna ett hem och ett fosterland som de aldrig mera kan uppnå.» Nu gäller det att klarlägga vad det nya Österrike är och därmed att »ge den återvunna staten medvetande, tradition och idé». Det slås fast att det nya Österrike, liksom det gamla — vilket i realiteten tydligt identifieras med det tyskspråkiga Österrike — ej är en vanlig nationalstat; även det »lilla» Österrike får sin särprägel av samlevnaden med andra folk. För Österrikes kultur är balansen, medellinjen, syntesen, förmågan att omfatta allt be-tecknande. I kapitlet om musiken beskrivs ett stycke av Mozart som »det mest sublima i den mest jordiska gestalt, det mest jordiska som fullkomlig avbild av det sublima. Andlighet inte som en rörelse bort från naturen, utan tvärtom som naturens egen väg till anden.» Därmed är, fortsätter författaren, kanske

svaret givet på frågan vad Österrike egentligen är. Österrikes konst kan genom sin förmåga att sammansmälta bilda »det sista nödvändiga krönet på den europeiska byggnaden». Österrikes litteratur är likaså en syntes, en utjämning »des Welthaften und Naturhaften, des Universalen und Partikularen, Antiken und Christlichen, Romanischen und Germanischen, Abendländischen und Morgenländischen, Gewesenen und Künftigen». Wien är skickat att bli centrum för Europas medvetande »genom sin historiska uppgift att smälta samman olika nationella och kulturella drag».

I 1962 års skollag, liksom i flera tidigare bestämmelser under andra republiken, ges utförliga anvisningar om undervisningens mål. Skolan skall utveckla »anlagen för sedliga, religiösa och sociala värden liksom för värdet av det sanna, goda och sköna», heter det, och fostra ungdomen till goda medborgare i den demokratiska republiken. Central är föreskriften att ungdomen skall lära sig förståelse för »andras åsikter i politik och världsåskådning» och få förmågan att »taga del i Österrikes, Europas och världens kulturella liv och i kärlek till friheten och freden medarbeta i mänsklighetens gemensamma uppgifter».

I föreskrifter och officiella uttalanden inskräps, att stor uppmärksamhet skall ägnas den nyare historien, men att denna skall skildras utan starkt framhävande av konflikter och motsättningar, under avståndstagande från totalitära och antidemokratiska tendenser, som en väg till det nya Österrike, där gemenskapen och folkstyrelsen erkänns av alla. Några satser ur förbundsminister Drimmels deklamationer i samband med lärarkonferensen i Reichenau 1960 är representativa: »Samtidens lyckliga upplevelse är, att efter 1945 en gemensam nöd kunde bemästras genom en förnyad österrikisk gemenskap: efter 1945 arbetade österrikarna gemensamt och inte i kamp mot varandra. Det gemensamma lidandet under tiden mellan 1938 och 1945 bragte den österrikiska frihetsidén till full mognad . . . Den statsborgerliga åskådningen hos den nu levande ungdomen — i motsats till tiden efter 1918 — orienterar sig inte efter det förhållandet, att en stat gått under . . . utan tar fasta på att den

österrikiska staten efter förlusten av sin oavhängighet uppstått på nytt... Det vore oansvarigt (av lärarna) att ånyo framföra den egna ungdomens oavgjorda strider inför den nu levande ungdomen.» I överensstämmelse med dessa grundsatser behandlar böckerna i historia och samhällskunskap händelserna fram till 1938 utan bitterhet, förklarande i stället för dömande. Nationalitetsstriderna under kejsardömet berörs, men utan någon hård kritik av det Habsburgska väldet. Första republikens svagheter och svårigheter antyds, men den ses som en etapp på vägen mot något högre. »Inbördeskriget» före Dollfussdiktaturens upprättande får samma icke okritiska, men förstående och, kan det sägas, förlåtande behandling. Endast nazismens styre fördöms totalt, samtidigt som intrycket ges att så gott som alla österrikare avskydde nazismen. På detta sätt byggs grundvalen för en nationalkänsla som med jämnmot och icke utan stolthet ser på det förgångna och betraktar den andra republikens Österrike som kronan på ett mödosamt historiskt verk.

Denna bild av Österrikes växt till mognad förenas med den övernationella linjen, skärpt, kan det sägas, till en kallelse-nationalism i folkförsoningens tecken. Konflikterna mellan nationer och ideologier leder till fientlighet inom en mänsklighet, som borde leva i gemenskap. Österrike behöver, i sin osäkra ställning mellan öst och väst, ovillkorligen fred, och dess mission är därför — och av allmänmänskliga skäl — att verka för uppgörelser och utjämning. Genom sina erfarenheter och sin karaktär är österrikarna särskilt skickade för detta värv. »Österrikaren är av naturen en god europé. Diskriminering mot ett annat folk eller en annan ras bär honom emot likaväl som nationell överläghetskänsla» (Erziehung und Unterricht 1958). »Österrikaren förvärvade genom blodsblandning och sammanlevnad med andra folk många goda egenskaper.» Nu har folket övertagit den gamla statens funktion. »Österrikaren är en fredsälskande människa, kanske snarast för benägen till eftergivenhet. Han är vänlig i umgänge med andra folk och därför älskad över hela världen.» På alla områden — natur, musik, konst — är Österrike en syntes (Göbhart

m. fl.). »Oss har Europa format. I mycket är vi hela Europas barn» (Hopfgartner).

6

Den stora skönlitteraturens ställningstagande till »den österrikiska idén» har under de senaste åren behandlats i åtskilliga undersökningar. Hos flertalet ryktbara tyskspråkiga romanförfattare, dramatiker och diktare finner man inslag av de föreställningar om en österrikisk särprägel och en österrikisk mission, som jag i det föregående berört — det kan utan överdrift påstås, att dessa föreställningar genomsyrat eller åtminstone färgat de främsta litterära insatserna. Här skall jag blott ge några illustrationer på grundval av relativt begränsade och osystematiska studier. Det gäller författare, som upplevt den Habsburgska tiden, nederlaget i det första världskriget och en eller flera av de följande regimerna.

Hugo von Hofmannsthal (1874—1929), reservofficer liksom Musil och Roth, skrev vid krigsutbrottet 1914 en dikt, som visade hans patriotism och rojalism; den är närmast en omskrivning av kejsarhymnen. Under kriget blev han i tal och uppsatser en av den hotade regimens mest energiska och överdådiga propagandister (Österreichische Aufsätze und Reden). Den austriasism (Austriazismus) som han förkunnar sägs vara byggd på traditioner från Habsburgarna, Karl den store och det skede, då delar av Österrike var en romersk gränsprovins. Austriasismens innersta väsen är fred, sammansmältning av skilda folk och idéer, universalism på alla områden av mänsklig verksamhet — slutmålet är ett nytt, av kristliga och humanitära idéer förnyat Europa, med tyskar, slaver och romaner i gemenskap och Österrike som centrum. Jag ger några exempel på de överspända, ofta extatiska formuleringarna. »Österrike är fredens rike, och det föddes i kamp; det är dess kallelse att utjämna motsatser, och det måste i kamp hävda och förnya sig själv.» Grillparzer representerar austriasismen genom »sin syntes av nytt och gammalt, naivt och reflekterat, egoistiskt och socialt, katolskt och humanistiskt,

stad och landsbygd». Utan »andlig universalism är ett framtida Österrike varken önskvärt eller tänkbart». Österrike är »en sann organism, genomsyrad av religiös känsla för sig själv (von der inneren Religion zu sich selbst)». Prins Eugen och Beethoven personifierar tillsammans det verkliga Österrike: »Från västern tankeklarhet, handlingskraft, manlighet, från norr det tyska djupsinnet.» Historien har under Guds ledning format det fulländade och universella folket i Österrike; detta är grundtanken i austriasismen.

Efter nederlaget, i december 1918, citerade Hofmannsthal i samtal med en vän Novalis ord, att »efter förlorade krig måste man skriva lustspel», och gick snabbt och skickligt över till denna genre. Åtminstone ett av dessa skådespel, »Der Schwierige», har ett visst politiskt intresse. Det har kallats ett gravmonument »över ett socialt skikt, Österrikes kejserliga spansk-tyska högadel». Men man har också intrycket att Hofmannsthal ger en idealbild av österrikaren enligt den vanliga ideologiska modellen: värdighet, tolerans, subtilitet, förmåga att mildra och överbygga motsättningar.

Robert Musil (1880—1942) skrev enligt sin biograf Wilfried Berghahn vid krigsutbrottet 1914 en uppsats som i sin entusiasm för det stora som skulle komma har många motsvarigheter i den europeiska litteraturen. Kriget skulle medföra en »förening», en integration, med underordning, trohet, självupppoffring, mod, förvisning för den enskilde. »Döden har inte längre någon skräck, livsmålen ingen lockelse.» Musil hade drömt om »en idealisk europeisk människa, som inte var bunden av stat och folk» — nu förstod han »hur skönt och broderligt kriget är». Som reservofficer tjänstgjorde han under kriget bland annat som propagandist, redaktör för en militär tidning vid italienska fronten. Vad han skrev har karaktären av personlig bekännelse, inte bara officiell jargong. Det liknar i mycket Thomas Manns »Betraktelser», men utan Manns brutalitet. Grundstämningen är antipolitisk liksom hos Mann: vad som krävs är en stark stat som behärskar partierna och nationalisterna, men ger de stora andarna frihet och utrymme. Efter kriget önskade Musil liksom alla andra till en början anslutning

till Tyskland, där han bodde under årtal — sedan kom nazismen och landsflykten. Till skillnad från sin rival Mann blev Musil inte demokratisk propagandist; Mann, som anslöt sig till republiken och i allt högre grad blev »civilisationslitteratör», betecknades av Musil som en »ärkefilister», som alltid lyckades komma ned på fötterna.

Ironien i »Mannen utan egenskaper» kan inte dölja att Musil ser tillbaka på det förintade Kakanien som den bästa av stater, samtidigt som han skildrar detta Kakanien såsom mera liberalt, folkligt, om man så vill demokratiskt, än det var. I boken finns också ord om »den österrikiska människan» som erinrar om »den europeiska människan» i uppsatsen augusti 1914. Läs exempelvis svenska upplagans första del, sidorna 52—55; det är en hymn till det gamla Österrike, en hymn som något närmar sig operetten; parlamentsstriderna beskrivs som en lek, nationalitetsmotsättningarna som fiktiva, Kakanien var »den mest avancerade staten i världen», »ett land för genier» (alltså vad Musil 1914 sett som en framtidsdröm). Då Diotima talar om att världens nationer måste leva »i en sådan högre enhet som de österrikiska folken i sitt fosterland», om »ett Stor-Österrike, ett Världs-Österrike», då Leinsdorf kräver att nationaliteterna skall fostras till enhet genom skolan möter en blandning av ett förskönat förgånget och en något spefull utopism. Då Musil talar om Kakaniens förlorade självtillit och illusioner om en uppgift är han likaledes helt på den klassiska ideologiska linjen från kejsardömet till andra republiken.

Franz Werfel (1890—1945) gav 1939 i landsflykten ett mera direkt och positivt uttryck åt samma tankegång. Österrike, det romerska kejsardömet arvtagare, var kallat att ena folken, att vara »förmedlare mellan öst och väst i Europa». Den »bildade österrikaren» hade övervunnit »tyskarnas, tjeckernas, slovenernas och andra stammars egenart för att bli en ny människa». Men genom tillfälligheter gick det gamla Österrike under. Det nya Österrike, förädlad genom lidanden, skall fullborda verket. »Den allmänmänskliga idén i dess progressiva utformning skall skapa inte bara ett övernationellt, utan också ett sant socialt rike, kanske det första sociala riket i världen,

utan klassvälde och ekonomiska konstruktioner, en de fina sjä-larnas gemenskap, det länge drömda civitas humana.» Den 26 augusti 1945, några timmar innan han dog, gav Werfel i ett telegram till de just inledda festspelen i Salzburg uttryck åt förhoppningen, att Österrike skulle bli säte för Förenta Nationerna »och sålunda fullfölja den gamla överstatliga monarkiens stora tradition på ett värdigt sätt».

Joseph Roth (1894—1939), officer under kriget, har i »Radetzky-marschen» skrivit ett lysande epos över det Habsburgska väldet under Frans Josef. Boken börjar med slaget vid Solferino 1859 då löjtnant Trotta räddar kejsarens liv och blir befördrad och adlad. Den slutar med att hans sonson stupar i strid mot ryssarna. Det finns knappast någon idédebatt i boken, men stundom markeras skildringens symbolik med några ord. Typiskt är att familjen von Trotta är av slovensk härkomst, men blir tyskspråkig och ovillkorligt kejsartrogen: »Ödet har gjort vår släkt av gränsbönder till österrikare. Vi skall förbli det.» Den andre von Trotta, ämbetsman, en skugga av kejsaren, hatar begreppet »nation». »Visst finns det många folk, men de är inga nationer.» De »nationella minoriteter» om vilka det talas är för Trotta kollektiv av »revolutionära individer». Den polske magnaten Chojnicki ger inför de totalt ointellektuella medlemmarna av familjen Trotta uttryck åt undergångsstämningar före världskriget och sammanbrottet. »Österrike är ingen stat, intet hemland, ingen nation. Det är en religion . . . den enda övernationen, som funnits i världen . . . I vår tid tror man inte längre på Gud. Den nya religionen är nationalismen. Monarkien, vår monarki, är grundad på fromhet: på tron att Gud valt Habsburgarna att regera över så och så många kristna folk. Vår kejsare är en världslig broder till påven, hans Kejsarliga och Kungliga apostoliska majestät . . . ingen annan furste i Europa är så beroende av Guds nåd och av folkens tro på Guds nåd. Den tyske kejsaren kan fortsätta att regera, då Gud överger honom, kanske av Nationens nåde. Kejsaren av Österrike-Ungern kan inte regera, om Gud överger honom. Men nu har Gud övergivit honom.»

Samma tema framträder i andra skrifter av Roth, klarast

kanske i ett tal som han som landsflyktig i Paris kort före det andra världskriget höll i samband med de båda döda kejsarnas födelsedagar (Frans Josef var född den 18, Karl den 17 augusti). Kejsardömet blir här en symbol för »hierarkien, auktoriteten, ordningen, traditionen», men också för »den gamla universalistiska, europeiska, österrikiska tanken». Allt ont, den nationella arrogansen mot »våra slaviska bröder», antisemitismen, »den plebejiska dynamiken från Luther till den herre som man i dag med rätta inte bör nämna» kom redan under kejsartiden från Tyskland. I bisarreri utmynnar det strålande talet, då alkoholisten Roth värjde Frans Josef mot anklagelsen för att vara spartansk (en »idioternas omedvetna eftergift åt Preussen»): kejsaren drack i alla fall öl varje kväll.

Roths legitimism var en myt som han inte själv tog riktigt på allvar, skriver en annan diktare, Hans Natonek. »Han älskade Habsburgarna, därför att de inte längre fanns», med romantikerns känsla för det förgångna, förbleknade och besegrade. Han drömde om »återställandet av ett människovärdigt rike, i vilket idén Österrike, som är övernationell, humanitär och kaltolk, skall kunna förverkligas».

Till de stoltaste manifestationerna av »den österrikiska idén» i dess modifierade, demokratiska gestaltning hör det tal som Anton Wildgans (1881—1932) skrev för att hålla i Stockholm 1929 — diktaren blev sjuk och måste inställa resan — och som under andra republiken tryckts i väldiga upplagor under titeln »Rede über Österreich» och blivit en av skolans mest använda läseböcker. Det är svårt att finna ett mera perfekt exempel på den i all nationell självhävdelse populära tanken att »vi är de bästa, men vi är för fina att förstå det och tala om det». Österrikaren tillerkännes alla möjliga överlägsna egenskaper (mod, tolerans, konstnärlighet, flit, klokhet o. s. v.), men är anspråkslös intill självutplåning; Wildgans framhäver detta, säger han, utan förmäthenhet och högmod — »jag vore inte själv österrikare om jag tillät mig sådant». Men kärnan i resonemanget är att »den österrikiska människan» genom erfarenheterna i den Habsburgska nationalitetsstaten blivit psykolog och idealist, lärt sig att förstå och förmedla; österrikaren är

tysk, men blodsblandningen och historien har gjort honom försonlig och konciliant, till världsman och europé. Därför kan Österrike ses som »troman för hela den kultiverade mänskligheten».

Hos en rad andra författare ges skilda varianter av den österrikiska nationalismen. Goda exempel på bisarra motiveringar ger en samling uppsatser och tal av under andra världskriget landsflyktiga österrikare, utgiven 1962 med förord av dåvarande utrikesministern Bruno Kreisky. Här prisar humoristen Roda Roda, under lång tid officer på stat under kejsartiden, den gamla österrikiska armén som den sammanhållande och förmedlande kraften framför andra. Officerskåren var visserligen i huvudsak tyskspråkig, men verkade inte främst för germanisering utan »för fredlig penetration i kulturens och civilisationens tecken, den var ett medel till ömsesidig förståelse». Diktaren Guido Zernatto skriver om det gamla Österrike som »ett slags folkförbund för Centraleuropas små nationer» och hyllar det österrikiska idealet av fred, gemenskap och tvångslös samhörighet. Enligt Ernst Karl Winter skall den fackla, som de landsflyktiga österrikarna bär i förskingringen, lysa över den nya värld som skapas efter kriget; Österrike är, liksom USA (talet hölls i New York), skickat att samla skilda folk och kulturer till gemenskap och handling.

Dessa notiser om österrikisk nationalism i litteraturen kräver ingen närmare kommentar. Omvandlingen av den österrikiska idén från kejsardöme med många folk till en demokrati med tyskspråkig befolkning skymtar i de litterära insatserna, liksom i politikernas tal, vetenskapliga framställningar och skolböcker; betonas bör att hos författarna en mot politiken i mera egentlig mening kritisk tendens stärkte föreställningen om ett Österrike ovan eller utanför stridsviolet. Alla de nämnda författarna är tyskspråkiga, i ett par fall (Werfel, Roth) med helt eller delvis judiskt ursprung. Såvitt jag vet har inga framstående författare utanför denna tysk-judiska krets drivit samma idéer — de är i själva verket nationellt betingade i sin universalistiska, övernationella frontställning mot nationaliteternas ävlan.

Skolböckerna och nationalismen

1

I det föregående har jag endast antytt distinktioner i fråga om det begrepp, som jag omväxlande kallat nationalism, patriotism och fosterlandskärlek. Det är emellertid nödvändigt att något stanna vid ordens innebörd och särskilt vid deras varierande betydelser — även om det synes mig både ogörligt och onödigt att utforma mera preciserade definitioner, som ofrånkomligt kommer i strid mot vanligt språkbruk och blir mera hindrande än upplysande.

Då nationalkänsla och nationalism blev populära ord, vare sig honnörsord eller nedsättningsord, under tiden efter franska revolutionen, användes de ofta om folk, som genom gemensamt språk, gemensam härkomst och/eller andra drag av samhörighet ansågs vara »nationer» eller »nationaliteter» med anspråk på att bilda självständiga stater; med nationalstat avsågs en stat som innefattade ett sådant folk. Men ordet kom också att brukas för den sammanhållning, som kännetecknade varje stat, oberoende om den var en nationalstat eller bestod av skilda nationaliteter. Man kan alltså tala om folknationalism (nationalitetskänsla) och statsnationalism. I regel begagnar jag här nationalism i den sistnämnda betydelsen — en gemensamhetskänsla förkunnas i skolböckernas propaganda, och undervisningen är i större eller mindre grad dirigerad av staten. Men det är uppenbart, att de båda formerna av nationalism ömsevis samverkar, konkurrerar och strider. Medan i Frankrike, Italien och Tyskland folk- och statsnationalismen praktiskt taget framstår som en enhet — liksom i det flerspråkiga Schweiz — präglas statsnationalismen i USA starkt av anglosaxernas respektive de från Nord- och Västeuropa kommande gruppernas eller över huvud de vitas dominerande inflytande; i det na-

tionalitetsmässigt splittrade Österrike var statsnationalismen väsentligen den tyska folkgruppens sak.

Värdet av nationalismen (statsnationalismen) från den givna samhörighetens synpunkt är uppenbar. Det gäller att upprätthålla och stärka lojaliteterna mot det bestående, att framkalla lydnad mot lagar och befallningar, att förmå medborgarna till samverkan utan svårare konflikter, att i sista hand säkra enighet, mod och disciplin vid aktioner mot yttre fiender. Denna sistnämnda synpunkt framträder ständigt i förhållandet av offerviljan och beredskapen att dö för det egna landet, även om den sällan uttrycks så klart och kyligt som i ett uttalande från franska generalstaben på 1920-talet: »Lärarna skall åt officerarna lämna ett material, som är fysiskt stålsatt och andligt väl förberett för kasernerna och slagfälten.» Nationalismen blev en tillgång för det bestående, och därmed för de i ordets mest allmänna mening konservativa grupperna. Den var, i länder med skilda nationaliteter, ett vapen mot folknationalismen och överallt ett bålverk för den härskande ordningen: om enheten inom staten kändes stark, måste bindningar av annan art och över huvud tendensen till kritik, opposition och missnöje försvagas. Därför blev den sociala och politiska radikalismen ofta antinationell och internationalistisk. »Proletärer i alla länder, förenen Er», dessa Marx ord i kommunistiska manifestet har sin pendang i kejsar Vilhelms förklaring vid krigsutbrottet 1914: »Jag känner inga partier mer, endast tyskar.»

Kan kärleken till sig själv, familjen, hemorten, fosterlandet finnas utan några jämförelser eller överlägsenhetskänslor? Ofta påstås, även i skolböcker som fostrar till känsla för hembygden och det egna landet, att detta är möjligt: man skall älska det egna utan att se ner på något annat. Ibland tycks man, exempelvis att döma av definitioner i uppslagsböcker, med patriotism mena en sådan oskyldig kärlek. Men i skolböckerna söker man den, åtminstone vad de mera utförliga appellerna och beskrivningarna beträffar, helt förgäves: Det egna landet, det egna folket är bättre än andra, inte kanske från alla synpunkter, men från någon avgörande synpunkt. Vi skall vara stolta och lyckliga över att leva i Frankrike, Tyskland, Sverige, att

vara fransmän, tyskar, svenskar — att inte leva någon annanstans och tillhöra något annat folk. Att skilja mellan patriotism och det lätt nedsättande »nationalism» i skolböckerna synes mig därför sällan vara möjligt, även om det finns temperaturstegringar i helvetet. Ofta är det frestande att använda det grövre, klart ogillande ordet chauvinism, men detta ord, i skolböckerna stundom brukat om »andra» folk, skall jag här undvika.

Nationalismen-patriotismen har alltså gemenligen två sidor: kärlek eller åtminstone uppskattning av det egna, aggressivitet, hat, förakt eller åtminstone en mild missaktning mot det främmande. Den är en överlägsenhetskänsla, som ger både tillförsikt och gott samvete vid konflikter. Den kan utmyнна i krigsånger, men också i blida betraktelser över den egna förtjänsten. Den kan stegras till en självhävdelse, som hos enskilda betecknas som sinnessjukdom, men den kan också ta sig uttryck i en självrannsakan, som finner osäkerhet, tvivel, hämmande problematik vara ädelstenarna i skattkammaren; den kan till och med förena de båda formerna av agremanger. Den kan finna kraft i segrar och nederlag, i glädje och förtvivlan, i självtrivsel och samvetskval, i arbete och stillhet, i samarbete och isolering — den har den privata egoismens och egocentricitetens förmåga att finna tjänlig näring i både ödemark och lustgårdar.

Vari består överlägsenheten? Bland de otaliga varianterna skall jag först nämna några av de mest triviala och generella. Det egna landet har uppträtt och uppträder bra. Man skämtar i USA om ett uttalande av Eisenhowers krigsminister Charles Wilson: »Vad som är bra för General Motors är bra för landet»; i den statliga förkunnelsen sägs utan något skämt, att den egna staten handlar och handlat i allas intresse. Staten har velat fred, men försvarat sig med kraft och vikit blott för övermakten; folket är fredligt men också ett »krigarfolk». Naturen är skön, eller åtminstone på ett speciellt sätt fängslande, människorna kloka och goda, ofta också starka, högresta och arbetsamma. Deras fel präglas av en djupare nobless, är förtjänster drivna till farlig överdrift. Framför allt är de mindre aggressiva, mera hyggliga och lätta att komma överens med än andra folk. I en utredning av 1936 om skolböcker i skilda

länder rapporterar British Royal Institute of International Affairs: »Överallt fann vi vad som kunde väntas: i intet land avstår historikern från att förkunna nationalism och att försvara det egna landets politik, under fördömande av andra länders.»

Bland de mera bestämda legitimationsgrunderna för den nationella överlägsenhetskänslan är utan tvivel den rena makten av betydelse. I stora och mäktiga stater finner man ofta antytt — snarare än klart utsagt — att storheten och makten är bevis på förtjänster, på »statsbyggande» förmåga, på krigsduglighet, på tävlingslust och tävlingskraft över huvud. För hundrafemtio år sedan kunde denna föreställning vinna stöd i von Hallers, i viss mån också i Hegels statslära; under tiden kring det senaste sekelskiftet kunde den förvrängning av Darwins teorier, som kallas socialdarwinism, tjäna samma syfte. Vad man kan kalla maktnationalismen kommer till uttryck särskilt i förhållandet av segrar och framgångar, sällan i direkta påståenden om att makt bevisar värde.

Föreställningar om det egna folkets ursprungliga, ärvda egenskaper av positiv art — från mod och framåtanda till idealism och godhet — är ett mera allmänt och öppet förkunnat inslag i nationalismen. Dessa idéer möter, såvitt jag vet, överallt. De behöver inte vara förknippade med någon biologiskt utformad motivering eller ens med spekulationer om hur den förträffliga nationalkaraktären egentligen uppkommit, de blir snarare slutsatser av de utomordentliga insatser man finner i folkets förflutna och i dess samtida verksamhet. Ibland kulminerar denna nationalism i myter om härstamning och historiska arv (romare, galler, germaner, göter). Ofta är den egna självbelåtenheten främst markerad i nedsättande eller nedlåtande beskrivningar av andra folks kynne. Från folklynnesnationalismen till den mera biologiskt grundade och med förment vetenskapliga argument arbetande rasnationalismen är emellertid inte steget långt. Denna senare form av nationalism framträder särskilt i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, inspirerad av socialdarwinism och av en rad senare sönderskjutna speciella rasteorier (Gobineau, Houston Stewart

Chamberlain, amerikanska och engelska forskare). I Amerika innebar den dels ett hävdande av anglosaxernas och andra gruppers överlägsenhet gentemot övriga innevånare, dels, vilket i detta sammanhang är viktigare, en tendens att identifiera hela nationen i dess utåtriktade verksamhet med de folkgrupper som ansågs stå högst. På ett sätt som saknar motstycke i andra länder blev rasnationalismen härskande doktrin under nazismen i Tyskland; tyskarna blev det nordiska eller ariska folket framför andra större folk och den judiska »rasen» blev deras genom ett slags naturens missgrepp skapade fiende — i skolböckerna renodlades dessa i s. k. vetenskapliga framställningar mera vagt framförda tankar. Med Hitlers fall blev rasnationalismen, tidigare trots vetenskaplig kritik stark i många länder, till synes definitivt diskvalificerad.

Vid sidan av och i förening med andra varianter har kallelse-nationalismen varit av betydelse, inte minst i skolundervisningen. Det egna folket har en mission i världen, personifierar en idé eller en samling av idéer och går såsom missionär och idé-givare i spetsen för mänskligheten. Efter den stora franska revolutionen — senare också i viss mån under Hegels inflytande — blommade dessa kallelsetankar; Michelet och Mazzini kan nämnas som fulländade representanter. »Kallelsen» gällde självfallet huvudsakligen med den stora revolutionen förknippade idéer, frihet, rättvisa, jämlikhet, broderskap. Mellan den mera statistiskt-konservativa nationalismen och kallelse-nationalismen fanns tydligen en tendens till motsättning, så länge de nya idéerna inte blivit godtagna (ens i förtunnad och föga oroande form), en tendens som alldeles särskilt, vad både den allmänna debatten och skolböckerna angår, framträdde i Frankrike. Den tredje republikens skolpropaganda kännetecknas till stor del av en kallelse-nationalism, som till en början ter sig radikal eller till och med revolutionär, men småningom förvandlas till idealistiska bastioner i försvaret för det bestående, för staten och dess härskande regim. I nutiden torde den mest populära formen av kallelse-nationalism vara tron att det egna folket med ovanlig passion och styrka verkar för fred och internationell avspänning, men denna nationalism verkar åtmin-

stone inte i demokratierna med samma aggressiva lidelse som den stora revolutionens för (som det hette) Europas och världens frihet stridande arméer.

Kallelsenationalismen glider så gott som omärkligt över i vad jag förut har kallat övernationalism eller universalism. Denna nationalism innebär i sin enklaste gestaltning, att det egna folket är mänsklighetens kvintessens, på ett särpräglat sätt representerar hela mänskligheten (liksom många primitiva stammar kallar sig själva »människorna»). Därmed förbindes ofta tanken, att det egna folket kännetecknas av de mest skilda egenskaper, består av individualister, medan andra folk är stöpta i en bestämd form. Tron på det egna folkets osjälviskhet och offervilja och dess — kanske överdrivna — förmåga att uppskatta och efterlikna andra folk är också ett vanligt drag i den övernationella hållningen. Sådana ofta motsägande psykologiska föreställningar kan betecknas som övernationalism och tycks överallt som mer eller mindre viktiga accessoarer höra till den vanliga nationalismens utrustning. Men övernationalismen har också mera robusta varianter. När Amerikas ära sägs vara att sammanföra och sammansmälta skilda folkgrupper kan detta betecknas som en övernationalism, även om den inte präglar den amerikanska nationalismen i dess helhet. Likaså när det gamla Österrike fann sitt rättfärdigande i sammanhållandet av skilda folk — i statsnationalismen kontra folknationalismen — i det nya Österrike ersatt med tron på en ovanlig förmåga att förstå andra, förmedla och utjämna.

Den egendomligaste formen av övernationalism — om ett slags ordlek skall hedras med beteckningen — är den i de östtyska skolböckerna utlärd. Här används ordet patriotism som honnörord — medan nationalismen fördömes — men patriotism visar sig innebära kärlek och lojalitet endast gentemot en kommunistisk hemstat, respektive gentemot kommunismen över huvud. Man har inte stannat vid den marxistiska läran, som förkunnar internationalism mot fosterlandskänsla, utan kombinerat de stridiga begreppen patriotism och internationalism. Två ord med skilda meningar men båda utrustade med prestige har slagits ihop i den kommunistiska propagandans tjänst.

Skolböckerna i historia, liksom i geografi och det alltmer framskjutna ämnet samhällslära, har i länder jag studerat, efter det andra världskriget undergått stora förändringar. Enligt skilda undersökningar i ämnet tycks detta vara en generell eller i varje fall inom en stor del av världen, särskilt de demokratiska staterna, påtaglig företeelse. Nyare tids historia behandlas utförligare än förr, ett ledmotiv är att ge insikt och förståelse om samtiden, krigshistorien har skjutits i bakgrunden, det egna landets utveckling dominerar inte som tidigare utan skildras som en del av ett allmänt förlopp, större intresse ägnas över huvud omvärlden och den internationella miljön. Framför allt har nationalismen i alla former trängts undan, föreställningar om det egna folkets överlägsenhet eller kallelse har beskurits, medan överstatliga organisationer och fredssträvanden trätt i förgrunden.

Typiskt för dessa tendenser är att man i en del skolboksinstruktioner klart betonar motsättningen mellan universalism och patriotism och samtidigt söker åstadkomma en syntes eller kompromiss dem emellan. Som ett exempel ger jag ett utförligt citat ur undervisningsplanen för folkskolorna i kantonen Bern 1951.

Der Geschichtsunterricht hat eine allgemein-menschliche und eine nationale Aufgabe. Sie decken sich nicht völlig; aber sie lassen sich auch nicht scharf von einander trennen; denn der werdende Mensch ist zugleich werdender Bürger. Was den ersten fördert und formt, kommt mittel- oder unmittelbar auch dem zweiten zugut. Und umgekehrt: was der künftige Bürger in der Volksschule eines Staates gewinnt, der die sittlichen Normen anerkennt, ist auch für den Menschen bedeutsam.

Die allgemein-menschliche Aufgabe des Geschichtsunterrichtes besteht darin, den werdenden Menschen als solchen mit den Mitteln und Stoffen, die dem Fach Geschichte eigen sind, fördern und formen zu helfen, indem der Geschichtskreis erweitert, Verstand und Gemüt, Gewissen und Willen entwickelt und gebildet werden.

Die nationale Aufgabe erfüllt der Geschichtsunterricht in unserem Vaterlande dann, wenn er zum guten Eidgenossen erziehen hilft. Zum guten Eidgenossen gehört das eidgenössische Bewusstsein. Dieses beruht auf einer gewissen Kenntnis der Wesenszüge unseres Staates und unse-

rer Geschichte, aber auch auf einem Empfinden der Unterschiede zwischen uns och anderon. Um dieses Empfinden zu wecken, ist es notwendig, von Zeit zu Zeit über die Grenze zu blicken och ausländische Ereignisso, Zustände och Ordnungen mit schweizerischen zu verglichen. Dabi wird man sich hüten, einen falschen helvetischen Dünkel zu wecken, es gilt vielmehr, ganz einfach die unbestreitbare Andersartigkeit zu erkennen.

Über dem Bemühen, das schweizerische Eigenbewusstsein auszubilden, soll man die übernationalo, die menschliche Aufgabe des Geschichtsunterrichtes nicht vernachlässigen, sondern zeigen, dass die Welt im Laufe der Zeit immer kleiner geworden ist, dass die gegenseitige Abhängigkeit unter den Völkern noch ständig wächst och sie zu einer stets engeren Schicksalsgemeinschaft zusammenschmiedet.

De antyddo förändringarna i skolbokslitteraturen har, åtminstone till en del, varit en självfallen följd av ett genomgripande regimskifte och den nya regimens reaktion mot den gamla, som genom sina brott och främst genom sitt nederlag blivit komprometterad. Illustrationer härtill är den totala omkastningen av skolböckernas förkunnelse i Tyskland, Italien och Österrike. Det har sagts, av en engelsk forskare, att de tyska skolböckerna nu är de mest »objektiva», »inte därför att tyskarna har mindre fördomar, utan därför att efter kriget alla deras böcker blev föråldrade och alla nya böcker har skrivits under inflytande av den stora katastrofen». Särskilt i fråga om Italien kunde man säga ungefär samma sak. För den nu härskande regimens ministrar, skolstyrelser och skolboksförfattare har det självfallet varit en nödvändighet, och ofta säkert en hjärtesak, att ta ovillkorligt avstånd från det förflutna och immunisera ungdomen mot de föreställningar som är förknippade med detta förflutna.

Den berörda förändringen är mest frapperande i de gamla diktaturstaterna, som måste associera extrem nationalism och nationellt misslyckande, men den möter sannerligen också i andra stater. I Frankrike och Sverige — och enligt forskningen i ämnet i många andra segrande eller neutrala stater — har samma skolboksreformation ägt rum. De franska instruktionerna från 1920-talet skulle i dag te sig vettlösa, likaväl som ledande skolböcker i Sverige från samma tid, med sitt tal om de stora bragderna, det ädla lynnet och den fina rasen, nu är ku-

riositeter.

Allmänna, åtminstone för ett stort antal länder gällande influenser måste här ha varit verksamma. En större medvetenhet och komparativ överblick har sannolikt varit av vikt — jag återkommer till de systematiska internationella försöken att reformera skolböckerna i angiven riktning. Ett stort antal huvudsakligen demokratiska länder har slutit sig samman i allianser — först mot nazismen och sedan mot kommunismen — och inom dessa måste en tendens till utjämnande tolerans ha påverkat skolpropagandan. Förenta Nationerna har dels genom sina organ verkat för mildring av nationalismen i undervisningen, dels måste den starka konventionen om vördnad för denna internationella institution ha varit normgivande. Det andra världskriget ledde i motsats till det första inte till en diskussion om krigsskulden, där var och en skylld på andra; tvärtom var man ense om att Hitler och nazismen bar nästan all skuld, och sedan tyskarna själva lyckats göra sig urarva, blev det möjligt att se kriget utan att fördöma ett folk — ungefär som ett streck av djävulen själv. I mindre skala gäller detsamma om bilden av de andra besegrade krigsförbrytarna, fascismen och den japanska imperialismen; 1945 ansågs dessa idéer representera italienare och japaner, men tio år senare var dessa folk — i västvärldens ögon — hyggliga allierade, som tillfälligt förförts av onda makter. Den inrikespolitiska utjämnningen, betingad av fred, väldig produktionsstegring och därmed stigande standard, har antagligen också betytt en del för undervisningens förändring. Slutligen, men kanske viktigast: atomvapnet har definitivt gjort kriget förkastligt och ohyggligt och därmed blamerat förut vanliga nationalistiska ytterligheter; talet om krigets och krigardödens skönhet är inte gångbart.

Från den skolpolitiska avspänningen finns viktiga undantag — kanske omfattar de i själva verket större delen av världen. De kommunistiska staterna har upprätthållit sin ideologi om oförsonliga motsättningar mellan kapitalistiskt och proletärt styre — detta förhållande är en av förutsättningarna för utjämnningen på andra håll. Men i den ryska kommunismen framträder dock tanken på fredlig koexistens och den färgar,

som mina referat från Östtyskland visar, även skolbokslitteraturen. I en del nya stater har den med självständighetsrörelsen förenade nationalismen enligt spridda undersökningar klart präglat skolböckerna; här håller man på att skapa nationer av de ofta utan allmän samhörighetskänsla uppståndna statsfolken.

Under senare hälften av 1800-talet riktade enskilda personer och organisationer i många länder kritik mot skolböckernas ensidighet och nationalistiska prägel. Den internationella fredsrörelsen var engagerad i försöken att få en »fredsvänlig» revision av skolböckerna till stånd; ofta hävdades att skolbokspropagandan var en väsentlig förutsättning för fientligheten mellan nationerna och därmed en orsak till krig. Under tiden mellan de båda världskrigen blev denna verksamhet utbredd och intensifierad. På initiativ av privata stiftelser och föreningar gjordes undersökningar av skolböckerna, på mer eller mindre bred basis sökte man nå överenskommelser om »skolboksförbättring», bland annat genom att representanter för en grupp länder gick igenom dessa länders skolböcker och avlägsnade stötande och oriktiga uppgifter om de historiska relationerna dem emellan (såsom Föreningen Norden i Skandinavien). Nationernas Förbund engagerades i arbetet särskilt genom International Committee on Intellectual Cooperation. Några resultat nåddes; den första bilaterala överenskommelsen om skolboksgranskning och skolboksrevision slöts år 1933 mellan Argentina och Brasilien och en del andra avtal av liknande art kom till stånd. Men i stort sett blev inte mycket uträttat. Även undersökningarna av skolböcker präglades inte sällan av nationalistiska synpunkter, så den av Carnegie-stiftelsen utgivna »Enquête sur les livres scolaires» (1923), i vilken redogörelsen för tyska likaväl som för franska skolböcker utarbetades av franska författare.

Efter det andra världskriget har strävanden av denna art fått en ojämförligt större omfattning och betydelse. Internationella organisationer, främst Unesco men också Europarådet, har varit verksamma; det 1951 upprättade internationella skolboksinstitutet i Braunschweig har inte bara för Tysklands del

utan också mellanfolkligt gjort centrala insatser. Forskningar har bedrivits, diskussioner mellan vetenskapsmän och lärare från skilda länder har anordnats, samverkan mellan lärarorganisationerna har främjats, den offentliga opinionen likaväl som de statliga organen har påverkats.

I åtskilliga fall har avtal mellan stater kommit till stånd om utformningen av skolböckerna. Som exempel citerar jag en paragraf i kulturavtalet mellan Västtyskland och Frankrike 21 oktober 1954: de fördragsslutande parterna »sörjer med de medel som står dem till buds och inom ramen för deras inomstatliga rättsregler för att inom alla undervisningsväsendets områden de frågor, som gäller den andra parten, framställs med den största saklighet och att ur läroböckerna, i synnerhet ur skolböckerna, varje omdöme avlägsnas, som genom sin emotionella karaktär skulle kunna skada det goda förhållandet mellan de båda länderna». — Arbetet för förnyelse av skolböckerna under senare år har skildrats i flera utmärkta undersökningar, som jag hänvisar till utan ytterligare referat.

Den förändring, som skolböckerna de senaste årtiondena undergått i många länder, innebär naturligtvis inte att all propaganda eller indoktrinering försvunnit. Redan urvalet av faktiska uppgifter blir uttryck för en värdering, och förvisso förekommer mera påtagliga och direkta värderingar även i skolböcker som prisas för sin objektivitet; vid beskrivningen av ett förlopp, en person eller en regim är det omöjligt att undvika attribut och utsagor, som i det allmänna språkbruket har en positiv eller negativ karaktär. Därjämte förekommer överallt ett medvetet försök till påverkan. Det centrala är att i de här avsedda länderna nationalismen vikit, medan fredstanken starkare betonas, och en demokratisk åskådning förkunnas eller åtminstone ställs i förgrunden av förklaringar och analyser.

Det har stundom sagts att skillnaden mellan denna indoktrinering och den mera ideologiskt extrema i princip inte är så betydande. Jag har som exempel en svensk historiker, Sven Ulric Palme (»Historien och nuet», 1954). Palme skriver:

»Vi i vår kulturkrets talar ofta om att skolan skall syfta till

ungdomens fostran i omdömeskraft och självständighet. Men vi talar också om att skolan skall ge allmänt medborgerliga dygder, och dit räknar vi alldeles självfallet en demokratisk grundåskådning. Och därmed står vi i viss mening på samma linje som de politiska regimer, där skolutbildningen allra mest hänsynslöst utnyttjats för en ideologi: hos den nazistiska regimen i Tyskland och hos den stalinistiska i Sovjetunionen.»

Genom reservationen »i viss mening» blir visserligen dessa påståenden tämligen menlösa. Men det synes mig viktigt att betona att den berörda uppfostran till demokrati just ur indoktrineringsynpunkt på ett avgörande sätt skiljer sig från den totalitära skolpropagandan. Den demokratiska fostran innebär just att eleverna uppmanas till eftertanke och självständigt bedömande, att inte någon bestämd politisk åsikt förkunnas, blott att man bör söka nå politiska avgöranden under fri debatt och allmän rösträtt, inte genom våld och undertryckning, »att man skall räkna huvudena i stället för att slå in dem». I de s. k. demokratiska skolböckerna fördömes inte någon åskådning, inte ens en antidemokratisk, som bottnar i ett mått av insikt och reflektion, ja, även de antidemokratiska ideologierna presenteras, och därmed också kritiska synpunkter på demokratiens. Längre i en saklig redovisning är det principiellt inte möjligt att komma, även om den utförliga förklaringen av demokratiens innebörd och motiv otvivelaktigt innebär ett mått av indoktrinerings.

Källor och litteratur

Frankrike

För regimerna före den tredje republiken hänvisas till de stora historiska översikterna och *Delfour*, Napoleon 1er et l'instruction public, 1902; *Abregé de l'histoire de France*, 1822; *Arnaud*, Abregé de l'histoire de France, 1814; *Histoire ancienne et moderne*, 1832; *Manuel de l'histoire de France*, 1831; *Anquez*, Histoire de France, 1850; *Burette*, Histoire de France, 1850; *Magin*, Histoire de France, 1850; *Boinwilliers*, Eléments d'histoire de France, 1861; *Duruy*, Introduction générale à l'histoire de France, 1867; *Manuel des aspirants*, 1964.

Som exempel på klart regimtrogna skolböcker under tredje republiken nämner jag: *Aulard* m. fl., Histoire de France, 1901; *Curel*, Album historique (u. å.); *Dalliez*, m. fl., Histoire de France, 1892; *Depper*, Commentaire de la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 1902; *Devinat*, Histoire de France, 1923; *Docoudray*, Histoire et Civilisation contemporaines, 1905; *Foncin*, Le Pays français, 1894; *Garsault*, Programme d'un cours d'histoire de France, 1884; *Hubault*, Histoire de France, 1875; *Kergonaud*, Histoire de France, 1884; *Malet et Isaac*, Histoire de France, 1940; *Tontain*, Notre belle France, 1917; *Thermes* m. fl., Petite histoire nationale, 1897; *Vast* m. fl., Histoire, 1894. Bland de katolsk-konservativa böckerna från denna tid, ehuru ofta först utkomna under äldre regimer: *A.M.D.G.* (ad majorem dei gloriam), Histoire de France à l'usage de la jeunesse (u. å.); *Cours d'histoire*, 1876; *Courval*, Histoire contemporaine, 1901; *Lefranc*, Abregé du cours d'histoire (u. å.). Några citat är hämtade ur *Scott*, The menace of nationalism in education, 1926. Skilda åsikter om den republikanska skolan hos *Louis*, Ce qu'ils enseignent. Est-ce vrai?, 1902; *de Mounie*, L'histoire et la patriotisme à l'école, 1905; *Seignobos*, L'Enseignement de l'histoire, 1907. En god kortfattad översikt av folk-skolläraernas ställning hos *Duveau*, Les instituteurs, 1961.

Bland läroböcker i historia och samhällslära under femte republiken: *Barrillon* m. fl., La vie politique en France, 1962; *Genet* m. fl., Le monde contemporain, 1965; *Laongaud* m. fl., La France dans la communauté internationale, 1963; *Laongaud* m. fl., Liberté et Démocratie, 1964; *Personne* m. fl., Histoire de France, 1966; *Senton* m. fl., Le monde contemporain, 1963.

Italien

Representativa skolböcker från den förfascistiska tiden: *Bertolini*, Manuele di storia civile. Diritti e doveri dei cittadini, 1897; *Rinaudo*, Corso di storia generale, 1908—10.

Allmänt om fascismens skolpolitik: *Gentile*, Educazione e scuola laica, 1921; *Gentile*, Origini e dottrina del Fascismo, 1929; *Gabrielli*, La scuola nuova, 1926; *Bottai*, La carta della scuola, 1939; *Del Giudice*, La scuola al lavoro, 1942; *Cemmarata*, La carta della Scuola, 1942; *Jovine* m. fl., Breve storia della scuola italiana, 1961.

Bland de av staten utgivna, helt likriktade skolböckerna i medborgarkunskap och historia: *La dottrina fascista*, 1929; *Dominicelli*, Vita fascista, 1933; *Costellino*, Destini d'Imperio, 1937; en rad böcker för skilda stadier av *Rodolico*.

Principerna för undervisningen under republiken i den av undervisningsministeriet utgivna skriften *Les programmes de l'école primaire italienne*, 1958. Genomgångna skolböcker i historia och samhällskunskap för skilda stadier: *Antonicelli*, Trenti anni di storia italiana (1915—1945), 1961; *Battaglia* m. fl., La Repubblica e i cittadini, 1959; *Betta*, Il primo libro del cittadino, 1959; *D'Abbiato*, Le costituzione della repubblica, 1961; *D'Eril*, Corso di storia, 1958; *Dupré*, Italia ed Europa, volume terzo, 1962; *Gorzini* m. fl., Lo stato siamo noi, 1959; *Petrini*, Una sola familia. Guida di educazione civica, 1959; *Gianelli*, Conquiste umane, 1962; *Moreni*, Corso di Storia, 1959; *Picotti* m. fl., Lineamenti di Storia, 1959; *Saitta*, Il cammino della civiltà, volume terzo, 1963; *Silva*, Corsi di Storia, volume terzo, 1963; *Spadolini* m. fl., I secoli. Corso di storia per la scuola media, 1960; *Spini*, Dalla preistoria ad oggi, 1961. Katolsk kritik av vissa skolböcker i *Studio ed insegnamento della Storia*, 1963.

Tyskland

Först återopade avhandlingar: *Mielcke*, 1917—1945 in den Geschichtsbüchern der Bundesrepublik, 1961; *Schallenger*, Zum Geschichtsbild der Wilhelminischen Ära und der Weimarer Zeit, 1964; *Weymar*, Das Selbstverständnis der Deutschen, 1961.

Böcker för lärarutbildning i historia från kejsartiden: *Hoffmeyer* m. fl., Hilfsbuch für den Geschichtsunterricht in Präparandenanstalten, Achte Auflage, 1896; *Heinze-Rosenburg*, Die Geschichte für Lehrerbildungsanstalten, Zwölfte Auflage, 1915. En god överblick har *Langrsamr*, Nationalism and history in the Prussian elementary schools under William II (hos *Earle*, Nationalism and internationalism, 1950).

Exempel på Weimartidens historieskrivning: *Schnabel*, Geschichte der neuesten Zeit, 1932; *Stendel*, Geschichtserzählungen, 1931; *Williams*, Deutsche Geschichte von Wiener Kongress bis zur Gegenwart, 1930.

Exempel på nazistisk historieskrivning: *Erziehung und Unterricht in der höheren Schule*, 1938; *Schmitthenner* m. fl., Von Bismarck zum Grossdeutschen Reich, 1941.

Aktstycken från Bonnrepublikerna: *Richtlinien für den Unterricht in der höheren Schule* (Nordrhein-Westfalen), 1964; *Wegweiser für die Lehrerfortbildung* (Schleswig-Holstein), 1963; *Becker* m. fl., Neueste Zeit von 1917 bis heute, 1963; *Immisch*, Europa und die Welt. Das 20. Jahrhundert, 1966; *Hilgenberg*, Unsere Geschichte, Unsere Welt, III, 1964; *Lesius* m. fl., Geschichte, Band 3, 1964; *Lucas* m. fl., In unserer Zeit, 1966; *Tenbrock* m. fl., Weltkriege und Weltordnung in 20. Jahrhundert, 1963; *Beckert* m. fl., Staatsbürger von Morgen, 1960.

Skolböcker i Östtyskland: *Lehrbuch für Geschichte* der 10. Klasse, 1961; *D:o* der 10. Klasse, Teil 2, 1963; *D:o* der 7. Klasse der Oberschule, 1965; *D:o* der 8. Klasse der Oberschule, 1966; *D:o* der 9. und 10. Klasse, 1967; *Staatsbürgerkunde* 1 (1966), 2 (1967), 3 (Entwurf, 1964).

USA

För äldre skolböcker se *Elson*, Guardians of tradition, 1964. En kompletterande framställning av rasföreställningarnas historia ger *Gossett*, Race: The history of an idea in America, 1965.

Om skolböcker och skolstrider under senare år: *American Council on education*, Intergroup relations in teaching material, 1950; *Black*, The American schoolbook, 1967; *Carpenter*, History of American schoolbooks, 1963; *Greenstein*, Children and politics, 1965; *Hanna*, Education, an instrument of national goals, 1962; *Nelson and Roberts*, The censors and the schools, 1963; *Pierce*, Civic attitudes in American school text books, 1930; *Walworth*, School histories at war, 1938; *Wiggin*, Education and nationalism, 1962.

Österrike

Bland de senare böckerna om den habsburgska monarkien vill jag nämna: *Crankshaw*, The fall of the House of Habsburg, 1963; *Kann*, Werden und Zerfall des Habsburgerreiches, 1961; *Zeman*, The break-up of the Habsburg Empire 1914—1918, 1961. Uppgifter om de skilda folkgruppernas ekonomiska, intellektuella och professionella ställning finns främst hos *Kann*, beträffande judarna har jag fått utdrag ur den officiella statistikens icke publicerade data; officerarnas nationalitet klarläggs av *Jedlicke*, Ein Heer im Schatten der Parteien, 1955; uppgifterna avser år 1900.

Bland skolböckerna under kejsardömet märks: *Brandeis und Hinterwaldner*: Geschichte mit einem Anhang Gemeinnütziges für Öster-

reichische allgemeine Volksschulen, 1907; *Fleischner*, Österreichische Bürgerkunde, 1909; *Gindelys*, Lehrbuch der Geschichte für Bürgerschulen, Zweiter Teil, 1907; *Gindelys*, Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der Mittelschulen. Die Neue Zeit, 1895; *Permersbacher*, Lehrbuch der Geschichte für 6-, 7- und 8-klassige Volksschulen, 1898; *Zecke*, Lehrbuch der Geschichte für die oberen Klassen der Gymnasien, 1903.

Om den tysk-österrikiska nationalitetsideologien se *Seipel*, Nation und Staat, 1916.

Bland skolböckerna under första republiken: *Erdner*, Republikanische Staatsbürgerkunde, 1930; *Heidegger*, Grundriss der Bürgerkunde, 1925; *Kende*, Lehrbuch der Geschichte, 1930; *Mayer* m. fl., Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der Mittelschulen, 1927; *Aus Vergangenheit und Gegenwart. Lehr- und Arbeitsbuch für den Geschichtsunterricht*, 1927.

Austrofascismens ideologi behandlas hos *Tingsten*, Den nationella diktaturen, 1936; ny upplaga Nazismens och fascismens idéer, 1965, ss. 175—198.

Bland skolböckerna under den austrofascistiska diktaturen: *Hinner* m. fl., Vaterlandskunde, 1938; *Pöschl*, Österreichs Bürgerkunde, 1938; *Schier*, Lehrbuch der Geschichte für österreichische Hauptschulen, 1938.

Aktstycken från andra republiken: *Verordnung 1. Oktober 1967; Österreich frei* (Dokumente II, 1956); *Österreichische Zeitgeschichte im Geschichtsunterricht* (Bericht über die Expertentagung... 1960); *Erziehung und Unterricht*. Österreichische Pädagogische Zeitschrift 1958, 1961; *Österreich in Geschichte und Literatur*, 2. Jahrgang, 1958.

Skolböcker från andra republiken: *Berger* m. fl., Zeiten, Völker und Kulturen, 1960, 1967; *Ebner* m. fl., Unsere Republik im Wandel der Zeit, 1963; *Göbhart* m. fl., Gleiche Pflichten, Gleiche Rechte, Staatsbürgerkunde, 1961; *Heiberg* m. fl., Geschichte der Neuzeit, 1956, 1965; *Heiberg* m. fl., Staatsbürgerkunde, 1958, 1966; *Hopfgartner*, Die staatsbürgerliche Erziehung, 1958; *Jähnl* m. fl., Staatsbürgerkunde, 1961.

För litteraturens hållning till nationalismen hänvisar jag, vid sidan av de nämnda diktverken, till *Jambor*, Das Österreichbild in unserer zeitgenössischen Literatur, 1962; *von Hofmannsthal*, Österreichische Aufsätze und Reden, 1958; *Berghahn*, Robert Musil, 1963; *Werfel*, Das Reich der Mitte, 1961; *Wildgans*, Rede über Österreich, 1963; *Kreuz*, Ich war ein Österreicher, 1959; *Sie trugen Österreich mit sich in der Welt*, 1962.

Skolböckerna och nationalismen

Goda exempel på skilda användningar av orden nationalism och patriotism hos *Earle*, Nationalism and internationalism, 1950; *Hayes*, The historical evolution of modern nationalism, 1931; *Michels*, Der Patriotismus, 1929.

Några arbeten om skolböckerna under mellankrigstiden: *Enquête sur les livres scolaires* (Dotation Carnegie), 1923; *Merriam*, The Making of citizens, 1923; *Report on nationalism in history textbooks* (Universal Christian Conference on life and work), 1928; *Scott*, The Menace of nationalism in education, 1926; *La révision des manuels scolaires*, 1932.

Böcker kring skolboksrevisionerna efter andra världskriget: *Dance*, History the betrayer, 1960; *Bruley* m. fl., Eine europäische Geschichte, 1960; *Hill*, Suggestions on the teaching of history, 1953; *Lauwerys*, History textbooks and international understanding, 1953; *Lehrpläne und Schulbücher für den Geschichtsunterricht* (Nationale Schweizerische Unesco-Kommission), 1957; *Schüddekopf*, Zwanzig Jahre Schulbuchrevision 1945—1965, 1966; *Schüddekopf* m. fl., History teaching and textbook revision, 1967; *Weymar*, Die neuere Geschichte in den Schulbüchern europäischer Länder, 1956; uppsatser i *Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht*.

Om skolpropagandan i de nya staterna hänvisas till *Coleman*, Education and Political Development, 1965.

Historiens väg till Gud och fosterlandet

1

Historien — och den småningom därmed förknippade samhällsläran — skall fostra till patriotism; denna princip var, i varje fall under det här behandlade skedet, lika självklar i Sverige som i andra stater. I skolordningen 1807 fastslogs, påpekar Nils Ahnlund, att undervisningen borde »väcka och liva kärlek till fäderneslandet och dess lyckliga regeringssätt». Väckandet av patriotism var det huvudsakliga syftet och upprepas ständigt i likartade anvisningar för skolorna. Men även det andra syftet — att entusiasmera för regeringssättet — följdes under konstitutionalism och demokrati på samma sätt som under det gustavianska enväldet, ehuru det inte direkt uttalas i senare aktstycken. Till undervisningens mål hörde emellertid också, långt in på 1900-talet, att bibringa eleverna den rätta tron, att göra dem gudfruktiga och trogna den lutherska läran. En förening av dessa båda målsättningar framstod länge som naturlig; historien var vägen till både Gud och fosterlandet och de båda begreppen tenderade att sammansmälta i föreställningen om ett fosterland, som enligt Guds vilja borde älskas och vars öden styrdes av Gud.

I ett par betänkanden i undervisningsfrågan från andra hälften av 1800-talet, liksom i ett stort antal skolböcker, blir denna tankegång klarlagd.

Den 22 augusti 1868 avgavs »underdånigt betänkande av den i nåder tillsatta kommissionen för behandling av åtskilliga till undervisningen i historia och geografi inom elementarläroverken hörande frågor». Betänkandet innehöll i huvudsak en granskning av använda läroböcker, men i inledningen upptogs frågan om historieundervisningens syfte. Detta syfte var ytterst, liksom i all undervisning, »utbildning av det uppväxande släktets förstånd och karaktär». Historien fick därför ej vara blott en »yttre sammanfattning» av händelser och tidsskeden. Historien »är till sin vetenskapliga betydelse en lagbunden utveckling

av mänskligheten såsom ett enda sammanhängande helt. Men mänskligheten är ej blott en samling av individer; hon har till sitt närmaste organ de högre enheter, som kallas folk och samhällen: det är dessas utveckling, som utgör historiens egentliga innehåll, och det är en närmare kännedom av dessa och främst av det man själv tillhör, som för en var är den förnämsta frukten av historiens studium. På grund härav kan det närmaste ändamålet med den historiska undervisningen i allmänhet uttryckt, ej vara något annat än att utbilda lärjungens nationellt politiska medvetande i dess olika yttringar och utvecklingsgrader.»

Slutsatsen av dessa resonemang blir följande grundsatser:

I följd av denna historiens vitt omfattande betydelse och djupa inverkan på barnasinnets blir det för den historiska undervisningen en fordran av den största vikt, att en god och allvarlig anda ligger till grund för densamma, att hon bär prägel av en kristligt sedlig uppfattning, en ädel och upphöjd världsåskådning. En annan huvudfordran är, att den historiska undervisning, som meddelas blivande medborgare i ett fritt land, är fosterländsk och nationell. Men ingendera av dessa båda huvudbestämningar får sin rätta betydelse utom i sammanhang med en tredje, nämligen den av oförfalskad sanning, av vad man kallar historisk objektivitet. Undervisningen i historien måste hållas fri från varjehanda godtyckliga meningar och enskilda syften av religiös eller politisk art; det sedliga allvaret får ej urarta till ett torrt moraliserande, den fosterländska värmen ej hänföra till orättvisa mot andra folk.

Denna framställning, som antagits vara skriven av C. T. Odhner, kräver endast på en punkt en kommentar. Det ter sig konstigt, då man på en gång kräver att undervisningen skall inge vissa värderingar och att den skall vara objektiv, men denna kombination av enligt vårt språkbruk oförenliga målsättningar möter ofta i uttalanden från denna tid.

Den 24 mars 1887 avgav en kommitté ett liknande utlåtande om »läroböcker för folkskolan jämte grundsatser för deras uppställning». Utlåtandet börjar med följande ord om historieundervisningens syfte:

Det närmaste ändamålet med undervisning i fäderneslandets historia måste väl få anses vara att giva en överskådlig och fullt objektiv bild av huru vårt folk under Guds ledning småningom utvecklats inom sig själv

och i sitt förhållande till andra folk. Att den kunskap, som härigenom vinnas, är i synnerlig grad ägnad att förädlande inverka på vilja och karaktär, torde ligga i öppen dag: genom den kallas fosterlandskärleken till liv; genom den väckes och näres det rätta medborgaresinnet; genom den skärpes ögat för iakttagelsen av att också i den mänskliga frihetsutvecklingen röjer sig en inre lagbundenhet, och att därför ett folks historia ingalunda utgöres av blott tillfälliga, av varandra oberoende tilldragelser, utan att bakom och i allt förefinnes ett djupt inre sammanhang och en högre ordning; och slutligen kan genom den åt viljan givas en riktning mot det, som är i sann mening stort och ädelt och gott.

Även i detta betänkande betonas vidare att »i läroboken bör det historiska innehållet framför allt framställas troget och fullt objektivt, enkelt, värdigt och fritt från allt tendentiöst strävande».

Den här berörda intima kombinationen av religiositet och patriotism torde inte återfinnas i några officiella aktstycken från senare tid. I stadgor och anvisningar talas emellertid om undervisningens och särskilt historieundervisningens syfte att väcka och stärka fosterlandskärleken. Jag citerar några representativa aktstycken.

Stadga för rikets allmänna läroverk den 18 februari 1905: »§ 49. All undervisning bör så handhas, att den bidrager till att hos lärjungen väcka och underhålla ett fosterländskt sinnelag samt utveckla hans förmåga att göra ett vårdat bruk av sitt modersmål.»

Undervisningsplan . . . den 31 oktober 1919 om målet för undervisningen i historia: »Historieundervisningen i folkskolan har till uppgift att giva barnen en efter deras ålder och utveckling avpassad framställning av vårt folks historia, att därvid särskilt göra dem förtrogna med betydelsefulla personligheter, händelser och tidsföreteelser, som bidragit till kulturens höjande eller äro av större betydelse för förstående av vår egen tids samfundsliv och sociala förhållanden, samt såmedelst hos barnen lägga grund för sund fosterlandskänsla och god samfundsanda.»

Skolöverstyrelsens anvisningar den 18 maj 1935 innehåller en mera nyanserad framställning, som anknyter till senare tids reformsträvanden:

Historieundervisningen skall på olika stadier sträva efter att ge näring åt de ungas fantasi, väcka deras intresse för gångna tiders människor och samhällsförhållanden och för dem levandegöra det förflutna. Den bör därjämte söka främja lärjungarnas förståndsverksamhet, lära dem förstå, sammanställa och pröva. Kunskapen om det förgångna skall på så vis underlätta förståelsen av vår egen tid. Möjligheten att i grannlaga former öva inflytande på ungdomens karaktärsdaning bör undervisningen slutligen ej lämna obeaktad. Den beundran för stora mänskliga personligheter och gärningar, som är naturlig för unga människor, kan genom undervisningen väckas och underhållas. Hävdernas exempel på förnämliga mänskliga egenskaper, såsom energi och handlingskraft, mod och ut hållighet, trohet och pliktuppfyllelse, vidsynthet och tolerans, böra framhållas som manande föredömen, varvid dock måste iakttagas all varsamhet, så att historien icke göres till en exempelsamling av moraliska lärdomar. Att väcka kärlek till fosterlandet, lägga grund till en god medborgaranda samt inskräpa vikten av humanitet och objektivitet i uppfattning och omdöme bör vara all historieundervisnings mål.

2

I äldre läroböcker, fram till sekelskiftet men inte sällan även senare, är det vanligt att författaren i förord, inledning och/eller avslutning ger ett allmänt perspektiv på historien och historieundervisningen, ofta innefattande förutsägelser och förhoppningar om den framtida utvecklingen. Skillnaden mellan böckerna är ofta betydande i detaljer, men huvudsynpunkten är enhetlig; historien ses på en gång moraliskt och optimistiskt, i stort sett går allting väl, mänskligheten blir klokare och framför allt dygdigare, med Guds ledning som garanti för framsteget. Jag refererar i korthet en rad sådana förkunnelser i detta sammanhang, även om en del av vad som sägs kommer igen utförligare i andra delar av min redogörelse. Grundsynen på vad som hänt och händer synes mig vara klargörande för den föreställningsvärld, i vilken hela undervisningen bedrevs. Lärarna och läroböckerna blir utläggare av en åskådning, för vilken det historiska förloppet är facit, där man finner de rätta svaren och de ostridiga bevisen. Den bild som formas är ljus i sin tro på det godas seger, men samtidigt konservativ, eftersom det närvarande alltid ses som något nödvändigt och ofrånkomligt. Man erinrar sig ständigt inför dessa ofta naiva och med en — kanske

stundom medvetet överdriven — glad barnslighet framförda spekulationer de gamla försöken att visa den gudomliga ledningens förmåga och avsikter och det riktiga i vad som skett och sker — från Augustinus, Tomas ab Aquino och Bossuet till Popes »Whatever is, is right» och Hegels »vad som är förnuftigt är verkligt; och vad som är verkligt är förnuftigt».

Guds syften och ofta väl dolda regi är det egentliga temat i många av dessa betraktelser. Jag tar några exempel från omkring 1860. Gud har skapat världen för att fostra människorna till godhet och gudsfruktan, skriver teologiprofessorn C. W. Skarstedt, och världen är alltså en utbildnings- och examensorganisation; skapelseberättelsen i Gamla Testamentet återges, som i flera av tidens skolböcker, som ett historiskt bevis. De svårigheter och prövningar, som människosläktet undergått, måste slutligen leda till gudstankens förverkligande. Skarstedts framställning slutar med orden: »Evad strider som ännu förestå innan världshistoriens mål är upphunnet så veta vi att detta mål närmar sig alltmer och att det skall heta: Herrans hand behåller segern.» En annan författare, T. Brunius, beskriver i samma anda mänsklighetens enande i den protestantiske gudens hägn: »Om vi nu äntligen kasta en blick tillbaka på de stora världshändelserna, så spåra vi, även på de hemska tavlor av tvedräkt, ondska och blodsutgjutelse, likväl många ädla och upphöjda företeelser, och hos oss befastes därigenom ännu mera den fasta tron på en mild försyn, som genom prövningar leder människosläktet till förädling. Därför kunna vi med glädje hysa den vissa förhoppningen, att människorna, om ock på de mest skilda vägar, likväl i största endräkt skola slutligen närma sig det mål, för vars uppnående Gud uppfostrar dem på jorden, och att det således skall komma den tid, då, såsom Skriften säger, 'det skall varda ett fårahus och en herde'.»

W. Assmanns från tyska översatta lärobok börjar med orden: »Historien berättar det viktigaste, som tilldragit sig ibland människorna. Mänsklighetens historia (allmänna historien) skall lära oss gängen av mänsklighetens bildning ifrån äldsta tider till nuvarande dagar. Denna bildningens bana är av Gud själv utstakad såväl genom människonaturens egendomlighet, som

genom beskaffenheten av människornas boningsplats. 'Jorden är mänsklighetens uppfostringsanstalt' — och målet för denna uppfostran är alla människors fortgående förbrödring genom ökad kunskap om Gud. 'Det skall varda ett fårahus och en herde.'»

K. Kastman har följande förord:

»Denna lilla bok vill genom bilder ur verkligheten giva barnen grunddragen till den vishet som kommer ovanifrån och drager dit.»

»Om vi förövrigt allvarligt sträva att i världshistorien finna den väg, på vilken Gud fört mänskligheten, skola även dessa bilder bliva av nytta för oss; ty om världshistorien överhuvud är en spegel av våra hjärtan och en Guds uppenbarelse, så är även den enskilda berättelsen därur en stråle av dess ljus.»

Genom dessa ord inledas de berättelser ur världshistorien, som Ernst Kappe utgivit, och som i Tyskland redan sett nio upplagor. Vi hava trott oss göra svenska allmänheten en tjänst genom att överflytta dem på vårt språk. De förändringar, som i svenska översättningen blivit vidtagna, grunda sig dels på de nyare historiska forskningarna, dels ock därpå, att hon är ämnad för svenska läsare.

Den religiösa idealismen utesluter naturligtvis inte att historien — inom den givna ramen av den gudomliga viljans successiva förverkligande — har mera speciella och konkreta lärdomar att bjuda på och att det är historieundervisningens syfte att klarlägga och upplysa i dessa ting. I sitt ovanligt utförliga förord betonar lektor P. G. Alander (1859) att historien kan stimulera entusiasmen och handlingskraften och förbättra karaktären. »Skildringar av framstående karaktärer slå an på envar och väcka nya, ädlare känslor samt inverka på ens egen karaktär utan att man själv märker det. Också företer historien exempel på ynglingar, som genom läsning om stora mäns bedrifter funnit sig livade och stärkta att själva utföra de ädlaste handlingar.» Denna uppfattning om historiens förmåga att förbättra den enskilde, särskilt genom att passionera i god riktning, är en ständigt återkommande — och mycket gammal — tanke, vilken lätt kan ha förmått författaren att i sin tur förbättra historien genom att särskilt skildra »ädla» personer och »ädla» handlingar.

Framträdande är också tron att historien, enkannerligen den

svenska historien, bör inge fosterlandskärlek, tacksamhet mot förfäderna, som i stort sett skött sig bra, och vördnad för de institutioner som uppbyggts och befästs genom seklers arbete och prövningar. Då ordboks författaren K. E. Kindblad (1859) utger sin »Katekes i svenska historien för folkskolor», framhåller han att läsningen »bör inplanta i de ungas hjärtan varm kärlek för fosterlandet och djup vördnad för konungamakten, samt tillika, genom framställandet av utmärkta fäders bedrifter, söka hos ungdomen väcka en frisinnad och fosterländsk anda, ävensom begär att bliva nyttiga samhällsmedlemmar». I slutorden tecknar han de svenska bragder och dygder, som motiverar förordets förhoppningar: »att svenskarna sedan urminnes tider förblivit ett frisinnat och självständigt folk, som svårligen fördragit något förtryck; att de likväl villigt underkastat sig lagarna och hörsammat sina konungars bud, samt älskat och vördat dessa, när de, såsom oftast varit fallet, gjort sig förtjänta av deras tillgivenhet; att svenska folket städse utmärkt sig genom redbarhet och kraftfullhet, mandom och tapperhet jämte varm fosterlandskärlek, samt att det föga behövt frukta yttre fiender, men att dess största olyckor vållats av inhemsk tvedräkt och parti-söndringar». Kyrkoherde H. Wendell finner i slutet av sin historia att svenskarna bör älska sitt land, även om det hörde till »de mest vanlottade på jorden, liksom vi hava skäl, att älska vår moder vore hon än blottad på alla jordiska ägodelar». Men vi behöver ej tillgripa så principiella motiv. »Sverige är ett gott land.» Det är stort och har gott om produktionsmedel, klimatet är »hälsosamt, men också något strävt», naturen vackrare än på de flesta andra ställen. Och framför allt:

Så som vår moder vid vårt inträde i denna världen tog emot oss och omhuldade oss med kärlek, närde oss vid sitt bröst, ledde våra första stapplande steg, värnade oss för fall och faror, lärde oss att nämna Guds namn och bedja till Honom, så tager ock fosterlandet oss emot såsom medborgare i ett kristet land, vilket skänker oss all välsignelsen av att få leva i ett lagbundet, fritt och fredsälskande samhälle, sörjer för vår undervisning i allehanda nyttiga kunskaper, fostrar oss att värna om vår trygghet och självständighet såsom ett folk, låter oss få del av det eviga Ordets sanningar och fritt bekänna vår tro.

Långa tider hava gått och hårda strider hava kämpats, innan Sveriges

innebyggare fingo alla dessa välsignelser så som de i dag hava dem. Må Sveriges söner och döttrar lära sig att med tacksamhet minnas vad fädren gjort för landets sanna väl och ära samt aldrig upphöra att troget vårda det dyrbara arv, de fått emottaga, aldrig svika sin plikt att var och en efter måttet av sina krafter bidra till fosterlandets förkovran. Och må Sveriges unga söner växa upp, beredda att, om så skulle fordras, offra liv och blod för det kära landets frihet och självständighet.

Odhners lärobok, som efter 1870 i årtionden var den mest använda, innehåller för denna historieideologi idealtypiska formuleringar, något varierande i skilda upplagor. I en inledning till första upplagan ges först följande definition: »Historien lär oss, vad som tilldragit sig bland människorna, och huru människosläktet under Guds ledning småningom framskridit till allt större upplysning och förädling. Men historien berättar ej allt, som tilldragit sig, utan blott det viktiga och märkvärdiga; hon sysselsätter sig endast med de folkslag och de människor, som uträttat något minnesvärt i världen och haft ett större inflytande på människosläktets utveckling.» Därefter betonas att »vad historien berättar, måste framför allt vara sant» och de svårigheter antyds, som möter vid fastställandet av sanningen. Något senare framhålls den särskilda betydelsen för svenskar av Sveriges historia: »Fäderneslandets historia är den för oss viktigaste och käraste, ty hon lär oss, huru våra förfäder i forna tider levat och verkat, kämpat och lidit, vilka prövningar de genomgått, och vad stort de uträttat, samt huru vårt älskade fädernesland småningom blivit, vad det nu är. Sverige är väl ett av Europas kallaste och minst befolkade länder, men det oaktat har det svenska folket förvärvat ett ärofullt namn i historien och utmärkt sig på mångahanda sätt, både genom fredliga värv och krigiska bedrifter.»

Den religiöst-patriotiska synpunkten framträder med samma klarhet i de avslutande sammanfattningar, som Odhner ger. I några upplagor heter det: »Men ingen lag, vore det ock den bästa, intet välstånd, vore det än så stort, förmår betrygga ett folks framtid om ej dess sedliga anda är god, om ej det enskilda och offentliga livet är genomträngt av gudsfruktan, allvar och redbarhet samt fosterlandskärlek, som ej skyr några uppoff-

ringar för fäderneslandets försvar. Måtte Sveriges ungdom av våra stora minnen livas till dygd och fosterlandskärlek — endast då har den rätt studerat Sveriges historia.»

I senare upplagor, bearbetade av andra författare, förtunnas Odhners historieideologi till plattheter och menlösa önskningsar. Det skulle bli för långrandigt att här följa denna process. Gud försvinner helt ur resonemanget, de ståtliga satserna om historiens och historieskrivningens mål likaså, formuleringarna om förfäder, dygd och fosterlandskärlek nedbantas till några vänligt uppmuntrande ord. Jag tar blott ett exempel. K. G. Westman, som under en följd av år bearbetade och utgav Odhner, upptog till en början (1905) den gamla satsen »historien lär oss vad som tilldragit sig bland människorna och huru människosläktet under Guds ledning småningom framskridit till allt större upplysning och förädling». Även en rad andra storvulna satser bevarades. I 1925 års upplaga är allt detta borta. De inledande orden är lika ostridiga som torftiga: »Vi läsa fäderneslandets historia för att få veta, hur de människor, som före oss bodde här i landet, hade det och vad de uträttade.» Avslutningsorden är: »Vårt folk står nu mitt uppe i arbetet för stora framtidsmål. För att nå dem måste alla svenskar hålla tillsammans. Det största målet är, att vårt folk blir så uppfostrat, att varje svensk blir nykter och rättskaffens och förstår arbetets ära. Alla de gossar och flickor, som vilja, att det skall gå Sverige väl, kunna ej göra något bättre än sörja för, att de själva bli duktiga människor, som göra Sverige heder.»

3

Samma uppmjukning — eller, om man så vill, urvattning — som hos Odhner och hans bearbetare möter över huvud i skolböckerna under slutet av 1800-talet. Man övergår från metafysiken och dess suveräna högtidlighet till vardagligt och en smula osäkert formade påståenden om att mänskligheten (och inte minst svenskarna) i stort sett gått framåt i humanitet, bildning och dygd och att detta framåtskridande kan väntas fortsätta. »Lyckligtvis lär historien, att människosläktet, trots fel-

steg, synder och brott, vilka haft till följd nöd och elände, likväl föres framåt — ofta med nöden såsom uppfostrarinna — till en allt rikare utveckling av de anlag, som blivit nedlagda i människonaturen» (Zachrisson 1890). Någon gång anförs Gud som borgensman, men mera i förbigående och liksom av artighet (Hägerman—Engberg i upplagor kring sekelskiftet).

Allt vanligare blir att avslutningarna, i den mån de förekommer, endast innehåller välönskningar till Sverige, stundom hela mänskligheten, jämte uppmaningar till fosterlandskärlek. Jag citerar en rad dylika invokationer, då de kanske klarare än några andra detaljer belyser författarnas syften och ger en föreställning om den anda, den tendens, som präglar deras framställning.

Den flitige läroboksförfattaren Ola Bergström använde en rad skilda, i viss mån efter världsläget avpassade slutord. Här ett från upplagorna omkring 1900:

Av vad som nu framhållits angående svenska folkets historia, framgår, att varje släktled lärt sig något från det föregående och självt i sin ordning lärt sig något mera. Det är följaktligen våra förfäders mödor, deras arbeten och strider, som vi hava att tacka för, vad vi nu äga. Må vi då med kärlek och vördnad tänka på dessa förfäder! Och må vi komma ihåg, att vårt fosterland är icke blott de vackra bygderna, icke blott våra sjöar och älvar, våra dalar och berg, våra åkrar och ängar! Må vi komma ihåg, att vårt fosterland också är de lagar, som vi erhållit till skydd mot våld och våld, den frihet vi småningom tillkämpat oss, det språk vi tala.

Må vi, på samma gång vi älska och vörda våra stora minnen, även vinnlägga oss om, att bliva ädla och dugliga människor, som allvarligt sträva för, att andra — såväl de, som nu leva, som de, vilka komma efter oss — måtte bliva bättre och lyckligare! Ty vi söka i historien kunskap om flydda tiders seder och forna människors liv just för att lära oss själva leva ädelt och nyttigt.

Gud bevara fäderneslandet!

Efter första världskriget lyder motsvarande slutrader:

Kriget var ett våldsamt slag för dem, som hoppats på snar fred och samförstånd folken emellan. Utvecklingen mot rätt och rättfärdighet här i världen går emellertid icke alltid i rak linje. Den kröker och svänger och går till och med stundom ett stycke tillbaka. Men framåt går det — vi ha ingen anledning att tvivla därpå —, desto fortare ju mera kraftigt vi arbeta för att nå målet. Alltså vilja vi hoppas och tro och kämpa för att den tid snart må vara inne,

»då de sänkas krigets fanor,
inför fredens altar, tänd
i nationernas förbundsråd,
mänsklighetens parlament,
då en upplyst samfundssanda
krossar våld och tyranni,
och av fridsäll världslag hägnad
jorden vilar lugn och fri».

O. Rosenborg i upplagor omkring 1910, liksom många andra författare i viss mån hänsyftande på utvandringen:

Du unga släkte, Sveriges barn, väx upp i gudsfruktan och dygd, i trogen flit, vörda fädrens minne och lär av dem! De hava odlat ditt land; de hava vattnat det med sin mödas svett och med sitt blod, som de gjutit för dess värn; i spåren av deras flit gro nu välsignelsens skördar. Mycket hava de försakat för kommande släktens lycka. De hava lämnat dig ett dyrbart arv, väl värt att älska, vårda och värna. Övergiv ej fosterjorden! Sörj för, att fädernearvet förkovras och genom din kärlek går rikare välsignat till andra tiders barn, att Sverige må växa sig stort, rikt och lyckligt under sina söners och döttrars vård i den Allsmäktiges hägn.

Lektor A. Rydfors vid samma tid: »Partier måste uppstå och växla i ett fritt land. Men aldrig får det glömmas, att högsta och yttersta målet för varje svenskt parti liksom för varje svensk medborgare måste vara ett och detsamma: Sveriges frihet och välfärd.»

A. Grönberg (Medborgarkunskap, 1922):

Hemlandets välfärd och alla medborgarnas rätt bör vara och är väl det mål, dit de bästa inom alla partier syfta med sitt arbete. Det är om vägarna dit, man tvistar. Blir målet däremot ett annat, t. ex. makt och företrädesrättigheter åt enskilda eller viss klass på bekostnad av andras rätt, då kan partiväsendet även bli till allt annat än nytta.

Svenskar, svenskar, låt oss samlas,
vi som gått, av dimmor skilda,
i det nyas, i det gamlas
dagnings- eller kvällningsljus:
se, jag lyfter fackelflamman,
att vi återse de milda
syskondrag, som höra samman
ifrån samma fadershus.

(K. G. Ossiannilsson)

A. G. Joëlsson (Hembygd och fosterland, Medborgarkunskap, 1933):

Vad en from och rättrådig svensk känner, då han tänker på sitt land, dess öden, dess lagar och styrelse är bäst uttryckt i psalmens ord:

Bärom för Herren det offer, som honom behagar:
Saktmod i lyckan och tålmod, när han oss agar,
Sanning och dygd, kärlek för fädernebygd,
Lydnad för konung och lagar.

Lycka ske konungen! Herren hans vägar berede,
Styre hans råd och hans hjärta för sorgerna frede!
Herren vårt land hägne med faderlig hand
Och i sin fruktan oss lede.

Sv. Ps. 383: 5, 6

F. W. Morén 1932:

Vi ha följt vårt folks öden från äldsta tider fram till våra dagar. Vi ha sett, hurusom ljusa och mörka tider växlat men utvecklingen alltid gått framåt. Det är ej många folk, som ha en så lysande historia som det svenska. Hur framtiden kommer att te sig, beror på oss, som nu leva. Det är varje svensk medborgares plikt att göra sitt bästa för att gagna fosterlandet på den plats i livet, där han eller hon blivit ställd. Vad vi så av gott eller ont, skall skördas av kommande släkten.

Carl Grimberg, den nationalromantiske skolboksförfattaren framför andra, flätar samman kärlek till mänskligheten och till fosterlandet i följande stycken (en rad upplagor efter första världskriget):

Gärna vill man också tro, att för mänskligheten i dess helhet det nutida krigets hemska lärdomar icke skola ha varit förgäves, och att vid framtida tvister mellan folken förnuftets röst skall förmå segra över hat och våld. Man vill hoppas, att den stora sammanslutning av nationerna, Nationernas förbund, till vilket även de skandinaviska rikena anslutit sig, skall förmå hindra åtminstone den civiliserade delen av mänskligheten från att bloda ner sig med ett nytt krig. Men än så länge finns det många orosämnen i världen.

De folk, som förskonats från det värsta av världskrigets förbannelse, ha nu som under kriget den vackra uppgiften sig förelagd att föregå andra nationer i fredligt, uppbyggande arbete och i människokärlek. Både för Sveriges egen och för mänsklighetens skull är det en plikt för varje Sveriges son och varje Sveriges dotter att göra sitt bästa på sin post i livet. Om var och en av oss ärligt strävar att bli duktig och skötsam i

sin verksamhet och att göra livet ljusst för sina medmänniskor, då bli vi ett lyckligt, då vi bli ett starkt folk. Då kunna svenskarna bli en nation, som visar mänskligheten vägen från egoistisk vinningslystnad, från hat och våld till fredligt samarbete för allas lycka.

I Ridderholmskyrkan fanns fordom en gammal inskrift så lydande: »Sex hava varit, äro och skola bliva orsakerna till olyckorna i Sverige: Egennytta. Lömskt hat. Förakt för lagarna. Liknöjdhet för det allmännas väl. Obetänksam böjelse för utlänningar. Envis avundsjuka mot landsmän.»

Till sist ett ord om vad fäderneslandet är, uttalat av en bland Sveriges mest begåvade och mest ursprungliga tänkare, skalden Thorild (1759—1808): »Detta ord fädernesland betyder ej den kalla jordgrunden, på vilken vi trampa, dessa berg och dälder, varest fånar och trälar likaså gärna kunde dväljas; utan det betyder allt vad som ibland oss är gott och stort, alla redliga och ädla, med vilka vi andas samma luft och njuta samma lagar, med ett ord de som dela med oss liv, dygd och lycksalighet.»

Men fosterlandskärleken har dock sina djupaste rötter i hembygds-kärleken, åt vilken Heidenstam ger uttryck i följande gripande ord:

»Jag längtar hem. Jag längtar var jag går
— men ej till människor! Jag längtar marken,
jag längtar stenarna, där barn jag lekt.»

G. Jacobson 1939:

Historien är ju icke något avslutat. Med varje dag, som går, skapas ny historia. Vi stå mitt uppe i den historiska utvecklingen och ha del i den. Vi böra känna stor tacksamhet för allt det goda, som gångna släktled utträttat, ty det är på deras arv vi själva leva. Vi kunna också hysa en berättigad stolthet över de bragder, som mänsklighetens stora gestalter ha utträttat till tjänst åt kommande slakten. Men vi få ej vila på gångna släktleds lagrar. »Yvs ej av fädrens ära, envar har dock blott sin. Kan du ej spänna bågen, är han ej din.» Det tillkommer var och en att lämna sitt bidrag till sitt folks och till mänsklighetens utveckling. Ingen är för ringa, ingen får känna sig överflödig. Vi måste sätta in allt vad vi äga av kunskaper, plikt känsla och framtidstro för att hjälpa till i det stora arbetet för vårt folks och mänsklighetens förädling. Det är till detta, som studiet av historien först och sist manar oss.

Hur djup och rik är seklets kämpasaga!
Hur stolt att vara född och arvet taga
av dem, som gått på ärans bädd till ro!
Av deras verk, de ringas som de storas,
kan ej ett grand i jordens mull förloras.
Det, som är fött av kraft, har kraft att gro.

(Erik Axel Karlfeldt)

Redan av den nu givna redogörelsen framgår — och detta kommer att utförligt bestyrkas i den följande framställningen — att fosterlandskärleken, nationalkänslan, patriotismen i skolböckerna skildras som något naturligt och ofrånkomligt och samtidigt som det högsta av värden, näst, naturligtvis, gudsfuktan och gudskärleken. Lärjungar med något anlag för skepsis och kritik måste det ha förekommit underligt att en känsla, som antogs vara »nedlagd i människohjärtat», tillika måste så starkt inskräpas och motiveras, att man måste tränas i något, som man påstods bära inom sig. Den egoism, den självkärlek eller vilja till självbevarelse som fanns hos alla, behövde ju inte på detta sätt inläras och underbyggas — tvärtom var det vanligt att i undervisningen liksom i den religiösa förkunseln varna mot egoismen.

Förklaringen är naturligtvis att fosterlandskärleken är en kulturprodukt, ett resultat av fostran, propaganda, gemenskap i fråga om vissa institutioner och bestämmelser, distans och främlingskap mot andra stater, andra fosterland, att nationerna, enligt Coudenhove-Kalergis ord, är »Lehrgemeinschaften». Gentemot en hembygd och en grupp närstående och kända människor kunde visserligen utan sådan påverkan en samhörighetskänsla uppstå. Men gentemot en stat med växlande underlag i folk och territorium, mödosamt fogad samman under århundraden, var en sådan spontan känsla inte tänkbar. Staten Sverige hade inte tillkommit därför att svenskar bodde där, utan svenskarna hade skapats genom att tillhöra den svenska staten.

I en mycket klagörande uppsats har Sven Eriksson skildrat »Den svenska nationalkänslan före 1800-talet» (Historieläraernas förenings årsskrift 1949). Eriksson visar hur försök att bygga upp och vädja till en nationell samkänsla gjorts under skilda tider, framför allt i kunglig och religiös regi. Man har begagnat sig av tendenser till kollektiv ovilja mot utlänningar och främlingar (t. ex. under medeltidens upprorsperioder), man har utformat myter om ett gemensamt ursprung (goterna eller göterna), man har under den lutherska tiden förkunnat

plikten att lyda den världsliga överheten, alltså konungen, man har konstruerat en nationalkaraktär, som ansågs binda svenskarna samman till en enhet. I regel har det väl härvid varit fråga om ärliga villfarelser hos propagandisterna, även då förkunnelsen varit »en vävnad av missuppfattningar, tvivelaktiga paralleller och fri dikt», men bakom illusionismen spåras handfasta person- och gruppintressen. Eriksson slutar sin framställning med orden: »Det nya i 1700-talet: hängivenheten för det egna folket och stoltheten över dess egenart och historiska öden — således vad vi i egentlig mening förstå med nationalkänsla — kom till full utveckling först under påföljande århundrade. Det skedde genom skolan, litteraturen och pressen.»

Det är denna nationalkänslans blomstrings- och mognadsperiod som den här behandlade skolbokslitteraturen omfattar, det är ur denna litteratur, som fosterlandskärleken som på en gång en självklarhet och en plikt växer till styrka.

Det mest fulländade uttrycket för denna idealism — utom i posien och retoriken — möter såvitt jag vet i Tidskrift för folkundervisningen 1902: en uppsats om »fosterlandskärlek» av A. R—g. (adjunkt Alexander Rydberg). Jag refererar den utförligt som ett passionerat koncentrat av skolboksförkunnelsen kring sekelskiftet.

Den lilla katekesen i patriotism börjar med satsen: »Ett liv utan idealer är ett tomt och fattigt liv, ett liv utan något att älska är ej något sant mänskligt liv.» Därefter följer frågor och svar.

»*Vad* skola vi älska?» är den första frågan. »Endast Gud kan tillfredsställa vår andes längtan.» Men Gud »har uppenbarat sig på jorden. Hans rike har en särskild gestalt i vårt *fädernesland*. En kristen, som längtar efter det himmelska fäderneslandet och sin umgängelse där, glömmer ej sitt jordiska fädernesland, ty det är en av Gud given skola för himmelen . . . Gud och fosterlandet äro de högsta himmelska och jordiska föremålen för vår kärlek.»

»*Varför* skola vi älska fosterlandet?» är den andra frågan, till synes onödig efter det första svaret. Denna andra fråga besvaras emellertid på två linjer. Sverige skall älskas därför att Gud har

givit oss ett så utmärkt land: evangelium och trosfrihet, yttrande- och tryckfrihet, »ett härligt modersmål, en ärorik historia, naturens skönhet och mycket annat». Men även om Sverige vore dåligt — »vårt språk fult och vårt land eländigt» — skulle vi älska det, därför att vi fått det av Gud, »alldeles som vi älska vår moder, icke därför att hon är vacker eller kunskapsrik, utan därför att hon är vår moder».

»*Huru skola vi älska vårt land?*» Kärnan i svaret är: »Med den kärlek, som *offrar allt*.» Vi skall verka för landets och landsmännens väl, för fosterlandskärlekens stärkande, motverka »den flacka livsuppfattning, som ej förstår eller vill förstå vilken välsignelse det ligger i att hava ett fritt fosterland». Vi skall underkasta oss ekonomiska uppoffringar. »När molnet urladdar sig, när fienden nalkas våra bygder, gäller det att strida: segra eller dö, annars älska vi ej fosterlandet.

Älska friden! Men mot ovänskapen
kläd din kärlek uti vapenskrud!
Bed till Gud, ty annars hjälpa inga vapen.
Väpna dig, ty annars hjälper dig ej Gud!»

Vi skall bekämpa även den inre fienden, synden: »gudsglömskan, otron, otukten och dryckenskapen». »Göra vi ej detta, så skall Gud i sin straffande rättfärdighet sända över oss yttre fiender. Då går domen över Sveriges land. — Men strida vi med Guds hjälp mot våra egna och vårt folks synder, mot gudsglömskan och även fosterlandsglömskan, väpna vi oss med gudsfuktan, dygd och nödiga militära vapen, så kunna vi vänta Guds segerrika hjälp mot yttre fiender.»

Den fostran det här gäller ankommer enligt slutorden på skolan men ännu mer på hemmet. »Det är kvinnan, som närmast Gud håller folkens framtid i sina händer.»

Detta aktstycke, en vävnad av orimligheter, felslut och motsägelser, åskådliggör utan att överdriva det nästan ofattbara lättsinnet i tidens propaganda. Skolorna kunde bjuda barnen, liksom diktaturerna sina folk, vilka galenskaper som helst: det var farligt att säga emot.

Nationalkänslan kan ses som en av Gud hos människorna nedlagd egenskap (en drift) eller som konsekvensen av en organisk statsteori av Boströms märke, med individerna som ett slags celler i den höga organismen, eller som resultat av systematisk inläring — i alla varianter och motiveringar framstår den som en total samhörighetskänsla hos folket och en häremot svarande hängivenhet för staten, för Sverige. Denna känslas inflytande på de enskilda människornas hållning, uppträdande och handlingar blir, såsom ofta direkt betonas, statens centrala tillgång: statens undersåtar eggas till lydnad mot lagarna och överheten, till förnöjsamhet med sin ställning, till underkastelse i hängivenhet. I sin fulländning framträder fosterlandskärleken vid konflikten med andra nationella enheter, andra fosterland: var och en skall vara beredd att med jämnmod eller snarare med entusiasm dödas av eller döda människor från andra stater, eldade av samma nationalkänsla, ehuru för en annan nation, som de själva. I läseböckerna och framför allt i de fosterländska sångerna — till vilka jag återkommer — är denna tanke än mera framhävd och passionerad än i de historiska skolböckerna. Man erinras om den franska generalstabens paroll, att skolorna skall vara en förberedelse till kasernerna och slagfälten.

I historie- och statsvetenskaperna hade denna propaganda sin arsenal under årtiondena kring sekelskiftet. Oscar Alin, Simon Boëthius, Sam Clason, Pontus Fahlbeck, Harald Hjärne, Rudolf Kjellén, C. A. Reuterskiöld, Ludvig Stavenow, Arthur Stille och Martin Weibull arbetade på skilda områden och företrädde i mycket olika åsikter, men de delade samma nationella grundsyn; de många representanter för dessa ämnen, som satt i riksdagen under detta skede, tillhörde nästan genomgående konservativa riktningar. Den för sin moderation och försiktighet kände Stavenow gav i början av århundradet en programförklaring som väl stämde med anvisningarna för skolan och historieundervisningens praxis. »Historiens speciella uppgift», skrev han, »är att väcka och nära den patriotiska eller nationella känslan. Historieundervisningen stärker kärleken till vårt folk och vårt land, vidgar insikten om dess verkliga uppgift och läge i den omgivande världen, och danar i oss en önskan att fylla

vår plikt mot fosterlandet och deltaga i arbetet för dess utveckling efter måttet av vår kraft.»

Hur skulle då denna propaganda — enligt allas mening behövlig trots talet om gudomlig inspiration och organisk gemenskap — i praktiken bedrivas? Två grepp var ytterst enkla, snarare innebärande suggestionsteknik än resonemang. Det ena var att se fosterlandet som en utvidgad hembygd — man utgick från att de flesta kände en oreflekterad kärlek till hembygden eller åtminstone en viss bundenhet vid denna. Alltså: vi älskar hembygden, Sverige är i djupare eller vidare mening allas vår hembygd, vi måste älska Sverige. Den andra metoden innebar ett ständigt upphöjande av fosterlandskärleken som den högsta av känslor eller egenskaper. Denna förkunnelse av nationalkänslan »utan vidare spisning» hör till läroböckernas mest slående drag. Patriotismens värde blir en refräng i karakteristiker och meningar: alla folk, som behandlas med respekt, omtalas som fosterländska, alla personer, vilkas storhet skall framhävas, prisas för sitt fosterländska sinne.

Dessa metoder är emellertid användbara överallt, och har använts överallt, de motiverar inte en speciellt svensk nationalkänsla. Inte sällan påstås, som tidigare nämnda exempel visar, att ett upphöjande av Sverige och svenskarna är opåkallat från patriotisk synpunkt: man älskar eller bör älska sitt land, även om det är uselt och eländigt, liksom man älskar sin mor, hur trist och omöjlig hon än är. Men nästan alla tycks i praktiken ha varit ense om att fosterlandet blir mer uppskattat, om det enligt gängse värderingar är värt uppskattning. Självkärlek eller åtminstone självbevarelsedrift kan presteras gentemot de mest ovärdiga objekt, men att leva och dö för ett kollektiv utan högre värde har ansetts vanskligt. Skolbokspropagandan kommer därför väsentligen att innebära framhävande av goda egenskaper hos Sverige och svenskarna. Vi skall älska Sverige, därför att det är och har varit »ett gott land» — som en förut citerad författare uttrycker det: vi skall älska våra förfäder och även våra nu levande landsmän, därför att de i stort sett varit och är så värda att älska.

Därmed blir skolbokspropagandan en utbildning i nationa-

lism så till vida som den inger överlägsenhetskänsla gentemot andra folk. Detta behöver naturligtvis inte ske genom direkta jämförelser; om det sägs att Sverige är vackert eller svenskarna ädla utan att något annat land påstås vara fult eller något annat folk tarvligt, begriper de flesta att en överlägsenhet hos Sverige och svenskarna ändå är angiven. Men oftast är uttrycken för självuppskattning så klara och kraftiga, att »de andras» underlägsenhet inte kan betvivlas av någon.

Nationalismen i Sverige synes mig i högre grad än i de tidigare berörda länderna vara en ren underlägsenhetsnationalism, med föga av de mera glansfulla varianter, som jag kallat kal-lelsenationalism och övernationalism. Visserligen skymtar ibland föreställningen om svensk mission — i det förflutna eller nuet — och om svenskarna som förmedlare, utjämnare, ett koncentrat eller en kvintessens av mänskligheten. Men de mera konkreta påståendena om insatser och egenskaper överväger på ett annat sätt än i exempelvis fransk, tysk och österrikisk litteratur. Detta kan förklaras av Sveriges litenhet, dess anspråkslösa politiska och kulturella ställning, dess relativa avskildhet från europeisk politik. Det kanske också betingas av att det varit naturligt att framhäva en äldre tid, stormaktstiden, på bekostnad av senare, mindre gloriösa skeden. Sverige hade, låt oss säga omkring 1900, över huvud inte mycket att skryta med i fråga om makt, rikedom och inflytande — det blir något lösligt och diffust över denna nationalism, som skröt över allt möjligt utan koncentration till något särskilt tema.

Bragd och idyll i Sveriges historia

1

Hur skolboksförfattarna förverkligat de idéer, som förkunnades i debatt och deklamationer, kan här blott antydningssvis och mycket ofullständigt beskrivas. Endast genomläsning av böckerna, med aktgivande på attribut och detaljformulering, kan ge en bild av hur man löst problemet. Jag stannar först vid några spridda iakttagelser och reflektioner för att sedan ta upp några teman, som belyser propagandatekniken.

Historien och dess länge anspråkslösa kamrat samhällsläran borde vara religiöst präglad eller åtminstone konventionellt konformistiskt och fosterländskt inspirerande. Det enklaste uttrycket för dessa tendenser är valet av honnørsord. Gudsfruktan och fosterlandskärlek är de hållningar eller egenskaper, som framställs som värdefulla framför andra. Vare sig det gäller andra folk eller svenskarna själva prisas de personer, folk, grupper och perioder, som anses utmärkta av religiös och patriotisk känsla. Detta gäller, vad religionen angår, i regel även trosföreställningar, som fanns före eller vid sidan av kristendomen; den religiösa bundenheten i och för sig framstår som ett värde, även om detta värde, då det gäller den kristna och främst den protestantiska läran undergår en väldig stegring. De svenska ledare, som upphöjs till hjältar — Engelbrekt, Gustav Vasa, Gustav II Adolf och många mindre lysande figurer — sägs alla ha varit gudfruktiga och fosterländska; en mera diskutabel, om också i det hela beundrad gestalt som Gustav III får en reprimand på grund av sin brist på passionerad tro men kompenseras genom betonande av den starka patriotismen.

I överensstämmelse med denna tendens blir de moraliska egenskaperna värdesatta genom en naturligtvis aldrig redovisad blandning av religiösa och patriotiska synpunkter. Modet står kanske som honnørsord i särklass, med storsinnet, offerviljan, förmågan att forma stora planer vid sin sida; förnöjsamheten,

sedligheten, sparsamheten är andra högt skattade, mindre spektakulära drag. Man förmärker inte sällan en benägenhet att applicera de mera sociala förträffligheterna (ödmjukhet, dygd, tålmod) på folket i gemen, medan de verkligt glansfulla attributen är förbehållna de ledande männen. Rätts- och frihetskänsla, humanitet och hederlighet hör till de mera abstrakta kvaliteterna. I fråga om alla dessa egenskaper får svenskarna höga, för att inte säga de högsta vitsord — till detta skall jag återkomma i ett följande kapitel.

Vad som främst påstås utmärka den svenska historien är utan tvivel, som man lika kraftigt som entonigt erinrar, den urgamla *svenska friheten*. Vad som härmed menas blir sällan närmare angivet, men tydligt är att två synpunkter står i förgrunden: Sverige har varit självständigt under lång tid, de svenska jordbrukarna av lägre klass har inte varit livegna. Självfallet är att man i dessa kärnpunkter går till överdrifter i skildring och bevisning; Sveriges självständighet både illustreras och fulländas av Engelbrekts kamp mot »utlänningarna», de svenska böndernas under långa skeden ofria och prekära läge förbigås eller överslätas. Men en annan variant av den urgamla friheten är också av betydelse. Man menar därmed inte ett inslag av medborgerlig frihet i demokratisk ordning — förrän dessa ord blir på en gång allmänt använda och respektabla omkring 1920 — utan att »folket» haft en viss andel i statsstyrelsen och att det totala kungliga enväldet varit en undantagsföreteelse. Det är ett oklart och ofta mera antytt än beskrivet samspel mellan konung och folk (ständer) som länge ses som det essentiella i detta frihetsbegrepp; den första svenska riksdagen, i regel daterad till 1434, blir en central punkt i resonemanget, även om riksdagen under långa tider inte fanns eller hade någon viktig funktion. Ordet frihet i meningen av yttrandefrihet, tryckfrihet, o. s. v. brukas före demokratien i regel i mera speciella sammanhang, såsom i fråga om tryckfrihetsförordningarna under Gustav III och senare; den långvariga undertryckningen av avvikande religiösa riktningar kan den okunnige läsaren knappast observera, förrän han får reda på att religiös frihet successivt införes.

Det bör särskilt fastslås, att det är ett slags konstitutionalism, en maktdelning mellan konung och folk, som under större delen av det behandlade skedet betecknas som politisk frihet. »Den urgamla friheten» kunde alltså ses som oförenlig med demokrati, inte som en etapp på vägen till demokrati.

Sverige delade vid slutet av 1800-talet några andra mindre staters situation — ett gloriöst förflutet fanns att minnas, men det samtida läget utmärktes av obetydlighet internationellt, en länge bevarad men alltid osäker fred, ett långsamt framåtskridande och saktfärdiga reformer inom landet. I mycket var landet, i jämförelse bland annat med de skandinaviska grannarna, efterblivet: det gamla byråkratiska bondesamhället var ovanligt stabilt, moderniseringen i form av demokratisering, urbanisering, industrialisering, intellektualisering (genom fria yrken, tidningar och litteratur) gick långsamt (jfr min redogörelse i Den svenska socialdemokratiens idéutveckling). Några eggande utrikespolitiska mål (såsom irredenta) hade man inte, även om Finland, och särskilt dess svenska befolkning, inom vissa kretsar stimulerade tveksamma aggressions- och storhetsdrömmar, och även om slitningarna med Norge på liknande sätt var eggelser till nationalism och storsvenskhet.

I denna miljö var en tendens till koncentration i skolpropagandan naturlig. Att det hela gick framåt — enligt Guds vilja och de av religionen färgade framstegsteorierna — kunde man inte anständigtvis bestrida. Men för de övervägande nationella och konservativa skolboksförfattarna var det lockande att stanna vid de gamla tiderna, då »ärat ditt namn flög över jorden», i första rummet stormaktstiden. Dessa tider bjöd på yttre handlingar, som lämpade sig för didaktik, retorik och stolt förkunelse, medan samtidens vardag ingav tristess och främlingskap hos dessa herrar som fostrats till lärare och fått bildningens status genom studiet av det förgångna. Dubbelheten — eggad av kravet att passionera ungdomen (till större delen en social elit) för höga syften — framträdde i en smula konventionella erkännanden av det närvarandes förträfflighet och i kärlek till den förlorade storheten. Man tänker vid läsningen av dessa

skolböcker på en pensionerad militär med krigsminnen, som talar om sin trygghet och sitt lugn med en något tvungen uppskattning, men plockar på sina medaljer, blir uppskakad vid tanken på det förflutnas faror och bedrifter och åtminstone stundvis tror sig längta tillbaka. »Du tronar på minnen från fornstora dar» — intrycket är av välförtjänt vila, men också av försöfnig. Det var inte förvånande, om denna undervisning kom många ynglingar att se historien som ett pärlband, ännu ofullständigt, av historiska triumfer.

Denna läroböckernas hållning kom fram redan i textens fördelning på olika skeden. Krigen dominerade; Breitenfeld och Lützen fick ofta mera utrymme än partistriderna 1870—1890, röstträttsbestämmelserna efter representationsreformen, näringspolitik och emigration. Hos Odhner och en rad andra läroböcker får trettioåriga kriget ungefär samma utrymme som frihetstiden eller sextio års fredlig utveckling efter 1814.

För att illustrera skolböckernas patriotism skall jag i följande avsnitt ta upp representativa exempel. Här skall jag helt kort nämna det kanske mest väsentliga: Sverige hade i förhållande till andra stater nästan alltid rätt; då ett bedömande var besvärligt gick man i regel förbi saken. Något så orättfärdigt eller omänskligt som »kejsaren» och hans trupper, de danska kungarna eller tsar Peter gjorde svenskarna inte. »Både Gustav Adolf och Karl Gustav anföllu för att icke bli anfallna», skriver Grimberg; denna bedömning, som visar sig gälla även Karl XII, är representativ för de svenska skolböckernas syn på våra krigarkonungar.

Skolböckernas religiösa nit var och förblev påtagligt men den mera direkta anknytningen till bibliska och kristna föreställningar försvagades. Under ett tidigare skede förekom inte sällan att läroböcker i allmän historia började med att såsom sanna uppgifter återge Gamla Testamentets skapelseberättelse och diskutera frågan var egentligen paradiset hade varit beläget (så ännu Hägerman 1859, Bredow—Ekelund 1866). Även om man inte godtog eller ens nämnde darwinismen i många följande skolböcker, blev det småningom efter Darwin omodernt med

dylika introduktioner — medan naturligtvis i kristendomen och den bibliska historien skapelseberättelsen och andra myter länge presenterades som fakta. Det bör nämnas, att jag inte i historieböckerna funnit exempel på de i bibliska historien vanliga uppgifterna om tidpunkten för jordens och människornas tillkomst och andra i Bibeln angivna tilldragelser.

I både betänkanden om undervisningen och i skolböckerna under 1800-talet förklarades ofta — som jag i föregående kapitel påpekat — att historien visade att utvecklingen i stort sett leddes av Gud i en bestämd riktning. I regel nöjde man sig dock med dylika allmänna påståenden utan att söka bevisa deras riktighet genom att klarlägga när och hur Gud ingripit. Åtskilliga undantag finns emellertid; man hävdar att Gud i särskilda fall och av bestämda skäl arrangerat historiens förlopp. Jag skall stanna vid några sådana fall av historietolkning; de illustrerar — liksom Butterfields och andra historikers och teologers liknande försök i vår tid — vilka äventyrliga hypoteser genren lockar till.

Seminarielektorn K. Kastman gav i en uppsats en ovanligt pompös karakteristik av Guds förhållande till historien. »Historien vittnar . . . därom, att det är en rättfärdig och kärleksfull Gud som styr mänsklighetens öden och hänvisar därigenom till honom i alla tidens skiften. Detta är historiens stora nytta, att den vill och kan vara en ledstjärna till det himmelska fäderneslandet.» I sin lärobok i allmän historia (1865) illustrerade Kastman i flera fall, inte genomgående, denna tes genom att i folkens lyckliga och olyckliga öden spåra Guds belöningar och bestraffningar för undergivenhet, respektive uppstudsighet. Ett avsnitt om det romerska riket, rubricerat »Gud straffar romarna genom onda kejsare», går exempelvis ut på att Gud i vrede över romarnas obenägenhet att bli kristna och för att uppmjuka deras sinne gav dem grymma kejsare som Nero och Caligula. Efter Augustus »hemsökte Gud folket med onda furstar. Ängest och nöd måste förödmjuka deras stolta sinne och uppväcka hos dem längtan efter frälsaren . . . Folket måste lyda, måste låta allt behaga sig, emedan det ej ville lyda den milde fridsfurste, som Petrus, Paulus och andra förkunnat det, och för

vilken ibland dem tusentals martyrer, i glad förväntan om evig härlighet, tåligt och lugnt led döden.» — Inte ens i den tidens skolböcker möter ofta så dråpliga utslag av tankeförvirring: både okristna och kristna romare misshandlas i den milde fridsfurstens regi.

Stockholms blodbad och Gustav Vasas härpå följande maktövertagande framstår ofta som det mest sensationella inslaget i Sveriges historia. Åtminstone två skolboks författare finner blott i fråga om dessa händelser ett direkt gudomligt ingripande. Rektorn och riksdagsmannen O. E. L. Dahm (1859) skriver: »Gemen var visserligen Kristians framfart, men Gud ledde det till Sveriges nytta. Ty endast därigenom, att de mäktiga herrarna som ständigt grälade och krigade sins emellan, utrotades, blev det möjligt för Gustav I att införa den religionsförbättring och ordning i riket som var så högst nödvändig» — genom blodbadet förbereddes alltså reformationen. Lektor M. Höjer, en av tidens få icke-konservativa skolboks författare (som riksdagsman ansluten till folkpartiet och liberala samlingspartiet), drar efter redogörelsen för blodbadet slutsatsen: »Sveriges folk var icke kuvat; men dess tålmod var slut, och det reste sig nu under den man, som Gud utsett att från Danmarks hatade ok frälsa vårt fädernesland.»

Odhner skrev i flera sammanhang om Guds ingripande men med hans insatser på området synes hela detta betraktelsesätt i sin mer konkreta utformning försvinna ur den historiska undervisningslitteraturen.

Dessa Odhners uttalanden är något olika i böcker för skilda skolstadier och även i skilda upplagor för samma stadium; någon anledning att gå in på dessa detaljer finns inte. I en bok betecknas vikingarna »som medel i Guds hand för kristendomens införande»; Odhner synes åsyfta att vikingarna bragte Sverige i beröring med andra länder och jämväl gjorde det angeläget för dessa att kristna svenskarna. Sina mest frappanta påståenden i ämnet gör Odhner i sin lärobok för skolans högre klasser; efterföljande citat är hämtade ur 1886 års upplaga. Framställningen av Stockholms blodbad slutar med orden: »Kristians grymhet blev ett medel i Guds hand till Sveriges

återupprättelse, till dess lycka och ära, och det ädla redskap, som försynen utkorat till Sveriges frälsning, hade redan begynt sitt höga värv.» Om den döde Gustav Adolf heter det: »Protestanterna sörjde i Gustav Adolf sin befriare, sin Gideon, som Gud utkorat till deras räddning. Själv hade han, mitt under ärans drömmar och statskonstens beräkningar, aldrig glömt, att han blott var ett redskap i Guds hand. Därför lät Gud honom utföra stora ting.» I ett föredrag vid hundrafemtioårsdagen av Karl XII:s död (inte i någon skolbok) hävdade Odhner, att Sveriges nederlag i det stora nordiska kriget berodde på »försynens vilja att inte låta Ryssland förbli i mörker och barbari».

Efter Odhners död 1904 blev hänvisningarna till gudomligt ingripande utrensade av de författare som utgav följande upplagor och ersattes av allmänt fosterländska talesätt.

2

Pastorsadjunkten och filosofie doktorn Jakob Ekelund, vars läroböcker i historia under årtiondena kring 1850 (Ekelund dog visserligen 1840, men hans läroböcker utkom i flera upplagor även efter hans död) intog en lika dominerande plats som Odhners omkring 1870—1920, talar i ett avsnitt om kristendomens införande i Sverige om »det tappra och redliga men ännu halvvida svenska folket, då kristendomen spred sina strålar hit». Han framhäver med dessa ord, liksom i andra utläggningar, den kristna lärans värde för moralens och kulturens utveckling i Sverige. Men han betonar omedelbart därefter att den kristendom, som kom till Sverige omkring år 1000, inte var den riktiga kristendomen. »Det kristna tidevarvet indelas i det katolska från kristendomens första införande, och det lutherska, då den kristna läran genom flera fromma och upplysta lärares åtgärd blev befriad från de villfarelser, som under tidernas lopp insmugit sig i densamma.» I en skolbok beskriver han ingående, att »den lära, som vid kristendomens första införande i Sverige predikades, avvek i många punkter från den, som Jesus och hans apostlar förkunnade». Katolikerna dyrkade helgon och relikier »såsom hedningarna dyrkade sina avgudar».

Tron på värdet av goda gärningar, vilka väsentligen bestod i gåvor till kyrkan, hade ersatt den första kristna kyrkans förkunnelse om att »endast ånger, bättring och tro kan rädda från fördömsen». Syndaförlåtelse kunde enligt katolicismen vinnas genom avgifter (avlat) och självplågande botövningar. Kyrkan och dess chef påven framträdde som Guds ställföreträdare.

Denna syn på den katolska läran och kyrkan präglade genomgående de svenska historieböckerna (liksom naturligtvis böckerna i kristendom och kyrkohistoria) under det århundrade, som mina studier gäller, även om en viss mildring i uttryckssättet efter hand inträder. Katolicismen förklaras redan under vår tideräknings första sekler ha förvrängt och korrumpert den kristna läran; Guds ord hade ersatts med människopåfund. Genom reformationen återfördes kristendomen till sin ursprungliga renhet; i Sverige var först Gustav Vasa och sedan Gustav II Adolf de hjältar, som respektive införde och räddade den sanna tron. Katolicismen skildrades ofta med sådant förakt och hat, att den mer än någon annan religiös riktning framstod som fördömlig; hedningar stod i sitt elände utanför den sanna kunskapen men kunde nå frälsning genom missionens verk, muhammedanism, buddhism och andra religioner var villfarelser, som i sinom tid skulle försvinna, men katolicismen var i särskild grad förkastlig genom att den förfalskat Guds ord. Sveriges insatser för den sanna lärans befastande, främst under trettioåriga kriget, blev därför landets stora bragder på en gång i trons och upplysningens tjänst.

Jag tar några exempel från historieböckerna från skilda tider. Vad som i regel angrips i den katolska kyrkan är företeelser, som nämns eller antyds i Ekelunds citerade böcker; men därtill kommer andra ting, kanske främst en ursinnig kritik av jesuiterna och deras påstådda valspråk »ändamålet helgar medlen». Jesuiterna blir personifikationer av katolicismen, och böckerna talar om dem på sådant sätt, att den jesuitiske lönnmördaren i »Fältskärens berättelser», pater Hieronymus, måste ha betraktats som en äkta representant för den fördärvade katolska varianten av kristendomen. Läroböckerna i allmän och

svensk historia, för gymnasiet och för folkskolan, var i detta hänseende nästan totalt likriktade.

J. Bäckmans beskrivning (1866) av de tre främsta kristna kyrkorna är typisk:

Den katolska kyrkan antager såsom grund för sin tro Bibeln (även de apokryfiska böckerna) jämte traditionen (=föregivna läror av de första kristna ävensom kyrkolärares meningar); därjämte har den bibehållit många falska läror, ehuru de grövsta missbruken blivit bortrensade. Denna kyrka har motverkat all fri forskning och folkens upplysning, men befordrat vidskepelse och tomma ceremonier, varigenom folkens sedliga förbättring blivit hindrad och förlamad.

Den protestantiska kyrkan antager såsom grund för sin tro Bibeln (med undantag av de apokryfiska böckerna) och lärer, att människan varder rättfärdig allenast på grund av Kristi förtjänst genom en levande tro, som bär frukt i goda gärningar. I allmänhet har denna kyrka befordrat forskning och vetenskap (inskränktare partier med motsatta åsikter hava aldrig vunnit allmänna erkännande). Genom sitt berömvärda strävande att *undervisa* folken har hon lagt en riktig grund för dessas sedliga utveckling, som också därför står vida högre än i de katolska länderna.

Den reformerta kyrkan har trosgrund, lärosätt och strävande i allmänhet gemensamt med den protestantiska kyrkan; men genom den oriktiga läran, att Gud bestämt somliga människor till salighet och andra till fördömelse, har hon hos mången av sina bekännare förlamat det sedliga strävandet.

F. Eriksson (1888) skriver i kapitlet om den tidiga kristendomen i Sverige och om »kyrkoförbättringen» (reformationen) bland annat följande:

Den kristendom, som nu förkunnades i vårt land, var uppblandad med många mänskliga påfund. Läran kallades den *katolska*, vilket betyder den *allmänna*. Enligt denna lära var påven i Rom Kristi ståthållare på jorden, och alla kristna voro skyldiga att lyda honom. Under påvens ledning styrdes kyrkan av biskopar, vilka liksom påven sade sig vilja vara »tjänarnas tjänare», men i verkligheten ville vara herrar över folket. Med mycken ståt och prakt omgav sig den katolska kyrkan. Man byggde stora och präktiga kyrkor och prydde dem med tavlor och bilder, som föreställde heliga händelser och personer. Gudstjänsten firades med mycken prakt och var ägnad att ingiva folket beundran och anslå dess känslor.

Tillståndet inom kyrkan vid medeltidens slut var mycket bedrövligt. Biskoparna levde som världsliga furstar på sina slott och bekymrade sig föga om annat än timliga fördelar. I klostren rådde överflöd och väl-

levnad, mången gång osedlighet. Prästerna voro okunniga och förde ofta ett osedligt liv. För övrigt ägde många andra missförhållanden rum. Ett av de svåraste sådana var, att syndaförlåtelse under namn av *avlatsbrev* offentligens såldes för penningar.

H. L. Melander (1875) börjar sin framställning av reformationen:

Under medeltidens förra hälft hade påvarna och den katolska kyrkan mäktigt befordrat den kristna bildningens fördelar samt kraftigt uppträtt emot den då rådande råheten och osedligheten. Endast i kyrkans män ägde oskulden och värnlösheten då försvarare, likasom kunskapen och snillet endast i kyrkans tjänst funno ett fält för sin verksamhet. Under korstågstiden blev förhållandet delvis ett annat. Påvarna och prästerskapet vidblevo ej sitt egentliga kall att befordra Guds ords kännedom och kristliga dygder. De började gripas av världslig maktlystnad. Kyrkan strävade att bliva en stat i staten samt utövade en snarare upplösande och förvirrande, än ordnande och sammanhållande inverkan på de världsliga samhällena. Sedan påvestolen flyttats till Avignon, grepo osedlighet och snikenhet alltmer omkring sig. För att förskaffa sig penningar, bedrevo påvarna den skändligaste simoni med högre andliga ämbeten. De började även en skamlig handel med såkallade *avlatsbrev*, uti vilka köparen förklarades fri från allt straff för sina synder. Därjämte förfalskades Kristi rena lära genom andra mänskliga tillsatser. Alla de, som vågade betvivla dessa eller motsatte sig påvens befallningar, benämndes *kättare* samt förföljdes med eld och svärd. Under albigenserkrigen upprättades dessutom till kättarnas uppsökande och bestraffande de grymma *inkvisitionsdomstolarna*. Av dessa underkastades varje anklagad barbarisk tortyr i avskyvärda fängelser och offrades vanligen åt död på bålet («autodaféer»). Slutligen stämplades själva bibeln som en farlig och förvillande bok.

I Odhners läroböcker och bearbetningarna av dessa under 1900-talet finns, om också något mera försiktigt uttryckta, samma påståenden och reflektioner. Den katolska kyrkan hade vid reformationen fjärrmat sig från den verkliga kristendomen, jungfru Maria och helgonen dyrkades som avgudar, avlats-handeln var det tydligaste tecknet på kyrkans förfall. I fråga om jesuiterna är följande citat representativa. Pallin—Boëthius (1918): »För vinnandet av detta mål (Kyrkans seger över sina fiender) skydde jesuiterna ingen ansträngning, intet offer, men ock intet medel, hur brottsligt det än kunde vara.» Grimberg (1920): »Blev han (jesuiten) ålagd att ljuga, att begå mened,

att bruka dolk eller gift — ingen tvekan, ty det gällde ju den heliga kyrkans bästa. En jesuits grundsats var: ändamålet helgar medlen.»

En koncentrerad framställning av skolböckernas teser rörande reformationens orsaker ger J. Häggman i en lärobok för folkskolan (1932):

Mot slutet av medeltiden hade den katolska kyrkan råkat i djupt förfall. Präster och munkar, ja till och med själva påven levde ett lastbart och syndigt liv, och deras främsta strävan var att skaffa sig rikedom och makt. För att sålunda bereda sig och kyrkan större inkomster började påvarna sälja *avlatsbrev*, som sades i vissa fall skänka syndernas förlåtelse åt dem, som köpte dessa brev. En försäljare av dylika avlatsbrev kom även till Tyskland och började bjuda ut sin vara. Då kunde inte Martin Luther tåla längre. Han trädde öppet fram och förklarade, att den katolska läran icke var Jesu lära, utan att mycket i densamma var rena människopåhitt, som inte grundade sig på den heliga skrift. Han förnekade bland annat, att avlaten kunde skänka syndernas förlåtelse, att prästerna skulle vara tvungna att leva ogifta och att påven fått sin myndighet direkt av Kristus.

Ett par av de förut gjorda citaten återfinnes i en inlaga till Skolöverstyrelsen år 1921, i vilken den katolske biskopen i Sverige Albert Bitter påtalade »oriktiga påståenden om katolsk lära och praxis i vid svenska statsskolor använda historiska läroböcker» (tryckt på det katolska förlaget Credo). I vad mån biskop Bitters kritik av skolböckerna är riktig i skilda sakfrågor, har jag varken skäl eller kompetens att diskutera. Säkert är att biskopen har rätt i att en antikatsk förkunnelse av ofta stor bitterhet var förhärskande i de svenska skolböckerna vid denna tid. Mitt intryck är att i dessa böcker ingen riktning eller rörelse och intet folk beskrivs med så stor fientlighet som katolicismen. Ännu fyrahundra år efter reformationen skrev man med lidelse och hätskhet om den katolska lärans villfarelser och om katolicismens onda gärningar. De kungliga svenska hjältarna var kämpar mot katolicismen i än högre grad än mot danskar, ryssar och andra utlänningar men nästan genomgående beskrevs deras kamp på detta plan som i första hand en kamp för trosfriheten — trots att denna frihet i Sverige var lika mycket eller mer beskuren än i en rad katolska länder.

I korthet bör nämnas att upplysningen, närmast som strömning i Frankrike under 1700-talet, var ett annat mål för de svenska skolböckernas kritik. Medan katolicismen beskylldes för vidskepelse, avgudadyrkan och över huvud avsteg från Kristi sanna lära, angreps upplysningen som ateistisk, osedlig och samhällsupplösande. Denna tendens behärskar böckerna i allmän historia till långt fram på 1900-talet, även om avståndstagandet småningom blev mera försiktigt och nyanserat. Jag tar här några exempel från slutet av 1800-talet, som i sin skärpa är representativa för kritikens allmänna inriktning. Enligt J. E. Strömberg (1874) var encyklopedisternas riktning »fientlig mot allt högre strävande, då begreppen Gud, odödlighet, dygd och sedlighet förkastades såsom idel dårskap, då sinnlighetens tillfredsställande, enligt deras åsikt, utgjorde höjden av vishet»; dessa läror »väckte ovilja och förakt hos alla rättänkande människor». I »Handbok i allmänna världshistorien» (1880) beskrivs upplysningen som en reaktion mot en dålig styrelse, men det förklaras att den i den då föreliggande situationen måste »urarta i en grym upprorsanda»; överallt uppkom »en förfärlig jäsning i sinnena. Blott förskräckliga ting kunde man ana för det tillkommande.» R. Fåhræus (1892) erkänner upplysningsmännens arbete för tolerans och frihet men fortsätter: »Religion och sedlighet undergrävdes på vissa håll, aktningen för traditionen och den historiska utvecklingen ersattes mångenstädes av en omogen lust efter förändringar varvid även lagens helgd sattes i fråga. Och på det nationella området fick ofta de fosterländska intressena vika för flack kosmopolitism.» Enligt denna syn blev det naturligt att se franska revolutionen som en begriplig reaktion mot den katolska kyrkans fördärv och samtidigt som ett bevis på rationalismens farliga konsekvenser.

3

Då jag stannar vid några få gestalter och händelser i de svenska skolböckernas historia är det naturligtvis inte för att meddela vad som skett eller för att diskutera riktigheten i uppgifter och omdömen utan för att ge en föreställning om de värderingar,

den syn på utvecklingen som präglar dessa skolböcker. Dessa värderingar, denna syn är under det behandlade skedet i huvudsak enhetliga. Man återfinner överallt under hundra år i stort sett samma nationellt-religiöst-konservativa ideologi, ofta ungefär samma detaljuppgifter och uttrycksätt.

Många hjältar framträder i denna historiebereskrivning, särskilt under de trehundra åren av unionsstrider, konsolidering av det svenska riket och dess storhetstid 1632—1718. Under medeltiden hör Erik den helige, Birger Jarl, Sturarna till de stora namnen. En koncentration av glorifieringen kring Engelbrekt är under detta skede påtaglig — först med Erik Lönnroths forskning omkring 1940 mattas långsamt denna tradition.

Odhner har många föregångare, då han formar den länge härskande bilden av Engelbrekt Engelbrektsson. Engelbrekt »var oansenlig till växten, men hugstor till sinnes, hjältemodig och ett redligt svenskt hjärta klappade i hans bröst». Skildringen av Engelbrekt avslutas med orden: »Så slutade Engelbrekts korta hjältebana. Knappt tre år deltog han i det offentliga livet, men hann likväl utföra ett storverk utan like. Han återgav Sveriges allmoge dess forna frihet och självständighet, han väckte den slumrande *nationalkänslan* till liv, i det han förenade de skilda landskapen såsom en man till det gemensamma fosterlandets räddning, och han kallade även borgare och bönder till rikets möten. Från hans tid kan man tala ej blott om skilda landskap, stånd och klasser i Sverige, utan om en *svensk nation*.»

Här framstår Engelbrekt nära nog som Sveriges eller i varje fall det svenska folkets egentliga grundare. Han inte blott fördrev, som andra författare uttryckte det, »de förhatliga utlänningarna» och gjorde slut på den »förfärliga» Kalmarunionen. Han skapade ett Sverige i enhet och frihet. Med enheten avsågs, enligt den hos historikerna dominerande uppfattningen, inte bara självständighet utan en gemenskap i intressen, som gjorde strider inom landet — vare sig uppror eller partistrider — till villfarelser eller brott mot den över allt annat upphöjda gemenskapen. Och friheten — besungen i biskop Tomas ständigt citerade visa — var också självständighet och där-

jämte ett slags maktfördelning, som för den stora massans, böndernas, del gav säkerhet mot total undertryckning, mot livegenskap samt ett visst mått av delaktighet, om också merendels av passivt instämmande art, i rikets styrelse.

Dessa tankar återkommer oavbrutet i skolböckerna. Blott några få belägg. M. Höjer (1885): »Sverige såg i Engelbrekt den store, oegennyttige frihetshjälten. Han hade räddat allmänheten från trälldom och hela fäderneslandet från utländskt ok.» Falk—Tunberg (1931): »Engelbrekts gärning blev av genomgripande betydelse. Han hade väckt den svenska nationalkänslan till liv. Kort efter hans död skrevs den första svenska patriotiska dikten, biskop Tomas sång om Engelbrekt med dess fortsättning, visan om friheten. Den nyväckta svenska nationalkänslan skulle i längden göra unionen omöjlig. Engelbrekt har därjämte tillbakavisat försöken att nedtrycka de svenska bönderna i livegenskap, och den svenska riksdagen, vars stöd han sökte, blev en för framtidens politiska liv grundläggande institution.»

J. Häggman (1932): »Engelbrekt har betytt ofantligt mycket för vårt land. Genom Engelbrekts verk började vårt svenska folk förstå, att fäderneslandet var en alldeles för dyrbar gåva att lämnas i händerna på utlänningar. Engelbrekt har väckt till liv *kärleken till fäderneslandet*. Men han har gjort ännu mer. Han har även väckt till liv *känslan för friheten*. Det svenska folket och särskilt de lägre klasserna höllo på att sjunka ned i trälldom, då Engelbrekt kom och räddade landet. Sedan Engelbrekts tid har frihetskänslan levat kvar stark och mäktig hos Sveriges folk, och vi ha mer och mer lärt oss att inse, att friheten är den dyrbaraste av alla gåvor.»

Slutligen Grimberg:

Kort blev Engelbrekts hjältebana men sällsamt betydelsefull. Han har förenat *alla stånd* och *alla landskap* till att verka för *det gemensamma fosterlandet*. Alla, dalkarlar såväl som smålänningar, upplänningar som västgötar, hade nu för första gången riktigt känt, att de ägde ett och samma fädernesland att värna. Svenskarna hade *av känsla och övertygelse* blivit ett folk. Förut hade de blott *tvungats* att vara det, genom maktbud uppifrån. Genom sin frihetskamp hade de ofrälse stånden också för all framtid räddat sig från *livegenskapens* hotande fara. I Danmark dukade

allmogen på öarna vid denna tid under för livegenskapen, men tack vare Engelbrekt är svenska folket ett av de få, vilkas allmoge aldrig varit någons trälar.

Gustav Vasas upphöjande till nationalhjärte har entydiga och klara motiv. Han räddade Sverige från »danskarnas ok» och fullföljde därmed det enhetsverk, som tidigare främst främjats av Engelbrekt. Befrielsekriget mot Kristian Tyrann fick en särskild glans som reaktion mot och hämnd för Stockholms blodbad, det kanske hårdast fördömda dådet — illdådet — i Sveriges historia. Befrielseverket kunde presenteras i en populär och romantisk form genom »Gustav Vasas äventyr i Dalarna»; berättelserna härom, apokryfiska eller inte, intog stor plats i historieböckerna och var ett slagnummer i läseböckerna. Genom att både Engelbrekt och Gustav Vasa vann tidigt stöd i Dalarna, blev detta landskap länge en symbol för svensk frihetsvilja. Gustav Vasas andra stora insats var från skolböckernas synpunkt lika central och ärorik: reformationen. Kungen förklarades ha slagit ned en förfallen kyrka och en av människo-påfund förfalskad troslära. Hans lutherska övertygelse blir genomgående starkt betonad, även om man inte helt bortsåg från de ekonomiska motiven i aktionen mot den påviska kyrkan. Lutheranen Laurentius Andreaes uttalanden gjorde, skriver Odhner, »djupt intryck på Gustavs förstånd och oförvillade sinne; han insåg sanningen av Luthers lära och såg jämväl, vilka världsliga fördelar denna lära skulle tillskynda honom och riket».

Karaktärsteckningarna av Gustav Vasa svarar mot hjälte-rolle. »I sitt enskilda liv», heter det i Falk—Tunbergs variant (1931), »var han en föresyn för sitt folk, gudfruktig och ren i sina seder, enkel och sparsam, en god make och fader . . . Vi finna hos honom en sällspord kraft och verksamhetslust, ett minne, som aldrig svek inför några detaljer, en praktisk lagging, som gjorde det för honom möjligt att sätta sig in i de mest skilda uppgifter. Vi finna även hos honom det brinnande fosterländska sinnet, viljan till uppoffring för ett stort mål: fosterlandets väl.» Som avigsidor av det storslagna nämns en tendens till hänsynslöshet, häftighet och »förvärvsbegär». En del

satser av Gustav Vasa ingick i skattkammaren av slappa och självbelåtna generaliseringar, främst kanske: »Svenskarna är ett styvsint, men för storverk fallet folk.»

Gustav Vasas närmaste efterföljare var av skilda skäl olämpliga för en rangplats i historien: Erik XIV:s rika begåvning överskuggades av hans vansinne, Johan III var inte rättrogen och Sigismund katolik. Karl IX kunde som den sanna trons försvarare mot Sigismund framställas som den mest värdige av Gustav Vasas söner. Med Gustav Adolf framträder den ojämförligt störste hjältegestalten i svensk historieskrivning. Skolböckerna tävlar i superlativa uttalanden: han var, enligt Odhner, ett Guds redskap, »det största namnet i Sveriges historia och ett av de största i världshistorien», och liknande omdömen fällt av alla skedets författare. Odhners karakteristik innehåller bland annat:

Under sin första regeringstid var han ej fri från ungdomligt lättsinne, men övervann snart detta fel och blev i sin mannaålder en av de ädlaste och renaste karaktärer, som historien vet att omtala. Religionens sanningar hade genomträngt hela hans väsen... Med ett skarpt, beräkande förstånd och en livlig inbillningskraft förenade han en kraftig vilja, som ej visste av några hinder. Bland alla Sveriges konungar var han den kanske störste statsmannen, och dock anses han av somliga vara än större som härförare: kriget var hans älsklingsyrke och krigskonsten blev genom honom omskapad. Han stod ock på höjden av sin tids bildning, hans förmåga att i tal och skrift uttrycka sina tankar har ej av många blivit överträffad.

M. Höjer:

Så vart Gustav Adolf för sitt folk i allt en föresyn. Utrustad med de största gåvor, arbetade han strävsamt för Sveriges bästa, så gott han det förstod, och offrade slutligen såsom hjälte sitt liv för att trygga fäderneslandets ära och storhet och för att rädda den evangeliska läran ifrån undergång. Av svenska folket vördas han än i dag såsom den störste av dess konungar.

Grimberg:

Fallen var Sveriges störste konung, fallen Nordens störste son. Som statsman ägde han snillets gåva att blicka ut över världen och bedöma, när tiden var mogen för handling. Världens största krigarsnille, Napoleon I, har räknat honom som en av alla tiders främsta fältherrar och som en

av dem, vilka omskapat krigskonsten. Men med detta är icke allt sagt. I allt, vad Gustav Adolf företog sig, åstadkom han något utmärkt. Hans storhet är, att han lät sina rika gåvor tjäna ett stort och ädelt syfte: att rädda medmänniskor, som förtrycktes eller som hotades med förtryck. Här visade sig hans känsla lika varm, hans vilja lika stark och ädel, som hans förstånd var rikt. Så blev han, sedan han snart övervunnit sin ungdoms lättsinne, en harmonisk personlighet, något som snillen sällan äro.

Att Sverige blev stormakt genom Gustav Adolfs ingrepp i det trettioåriga kriget betonas med stolthet, och man framhäver den glans och storhet, som Sverige fick genom kriget. Vad krigets orsaker angår, blir från patriotisk synpunkt den preventiva synpunkten i överensstämmelse med konungens egna deklARATIONER starkt understruken; bättre att anfalla än att bli anfallen, bättre att föra krig utomlands än i Sverige. Men därjämte prisas konungen på en gång som den sanna trons och som trosfrihetens försvarare. I en typisk sammanfattning skriver Häggman 1932: »Vi hylla ännu i våra dagar Gustav Adolf såsom vår störste konung. Detta göra vi inte bara för den respekt han skaffat det svenska namnet genom sina stora segrar över de kejsarliga utan även därför, att han räddat Luthers verk åt eftervärlden, och därför att han bättre än någon annan vid denna tid förstod värdet av tankefrihet, det vill säga frihet och rätt för en människa att tro och tänka, vad hon vill.» Tanken att kungen försvarade tanke- och trosfriheten blir, såvitt jag kan finna, småningom allt starkare markerad i skolböckerna, allteftersom värderingen av denna frihet blev mera allmän i svensk opinion. Att trosfrihet inte fanns i Sverige på Gustav Adolfs tid nämns inte — det får man i skolböckerna knappast någon uppfattning om förrän liberaliseringen på detta område under 1700-talet omtalas.

De första pfalziska kungarna kunde, om än icke helhjärtat och entusiastiskt, införas i den växande segerallén: Karl X gav riket dess naturliga avrundning, Karl XI försvarade det vunna. Den heta debatten om Karl XII i den svenska historieskrivningen återspeglas så till vida i skolböckerna, som man i dessa ständigt finner en blandning av beröm och reservationer. Men de patriotiska skildringarna av karolinerna och deras ledare, det drag

av sorg och bitterhet, som framträder i redogörelsen för det svenska stormaktsväldets undergång, motsättningen mellan de lysande bragderna och nederlagen, skottet vid Fredrikshald — allt detta gav en tragisk storhet av säregen spänning och lockelse.

Jag citerar två författare med något olika hållning:

Odhner:

Ingen fältherre har som han förstått att hänföra sina krigare, ingen konung har med sådan trohet varit följd även i de svåraste olyckor och lidanden. Det svenska folket har hos honom beundrat den oböjliga järnviljan, den nordiska kärnkraften, ståndaktigheten in i döden, det har även prisat honom för hans sanningskärlek och rättvisa, för hans sedliga renhet och oskrymtade gudsfruktan. Vad som fattades Karl XII, var statskonst, klokhet och beräkning; han ville ej taga råd av andra och förstod ej att finna sig i det oundvikliga. Denna halsstarrighet var en följd av hans lynne, men kanske än mer av den enväldsmakt, som lagts i femtonåringens hand; därtill kom vana vid sagolika framgångar och en rättskänsla, som ej skydde några offer och aldrig tvivlade, att det rätta skulle segra till slut.

M. Höjer:

Med liv och lust hängav sig Karl XII åt krigarens yrke, och han är också den tappreste och oförvägnaste krigarhjälten bland alla Sveriges konungar. Han var även en duglig härförare, och ingen kunde mer än han elda sina trupper i striden eller förmå dem till de oerhördaste ansträngningar. Hans krigare, de s. k. karolinerna, sågo upp till honom med beundran och följde honom troget in i döden. Även det svenska folket skänkte honom i det längsta, trots sina lidanden, sin kärlek. Det vördade hans stora egenskaper, hans gudsfruktan och sedliga renhet, hans självbehärskning och hans tålmod. Under de sista åren av hans liv blev det något annorlunda. Tillgivenheten minskades, och mången förstod, att hans oböjliga envishet och omättligen krigslystnad voro orsakerna till fäderneslandets olyckor. Men olyckorna glömdes efter hand; och i våra dagar minnes det svenska folket först och främst hans dygder och ser i Karl XII endast den ypperste hjälten från vår krigaräras lysande tidevarv.

Den motsättning mellan »stormaktsdröm» och »bondenöd», som författaren Axel Strindberg spårar bakom den svenska ärans tid under Gustav Adolf och de tre Karlarna, framträder föga hos skolbokshistorikerna. Bakom krigen och expansionen skymtar snarare en idyll, en »sträng lycka» (för att tala

med Thomas Mann), inte någon den materiella välfärdens idyll, även om uppgången på skilda »inre» områden gärna betonas, utan enhetens, sammanhållningens, den andliga trygghetens idyll. Ständigt betonas folkets trohet mot härskarna, dess vilja att tåligt bära uppoffringar och svårigheter för det gemensamma bästa. Inte blott Gustav Adolf utan också Karl XII »älskades» av sitt folk.

Denna bild, vars grad av idyllisering knappast kan fastställas, innebar inte att nöd, olyckor och förringar helt förbigicks; hungersnöd och häxprocesser registreras, exempelvis, men på ett sådant sätt att intrycket av lugn och stabilitet knappast rubbas. Bilden innebar inte heller, att konflikterna mellan skilda folkgrupper helt lämnades å sido. Men hur nära massan av svenska bönder stod det adelsförtryck och den ofrihet, som sades råda i en rad andra länder, klagas inte på det sätt som sker i modern historieskrivning (såsom i Sten Carlssons Grupper och gestalter). Då »stormännen» (nästan alltid ett pejorativt ord i böckerna) erhöll eller var på väg att erhålla alltför stor ekonomisk och politisk makt, inskred konungen under ständernas medverkan (förmyndarrådet, reduktionen) och en relativ harmoni återställdes. Ledmotivet i utvecklingen var ett samspel mellan konung och folk, varvid det suddiga ordet »folk» närmast identifierades med rikets ständer och/eller den besuttna allmogen (konung och allmoge är genomgående honnörsord). De två honnörsorden konung och folk bildar under århundraden nära nog en enhet — det är en av de mest typiska tendenserna i skedets populära historieskrivning.

4

Teckningarna av den i stort sett rådande och alltid önskvärda politiska regimen under de fyrahundra åren 1521—1921 upp bärs av detta vagt beskrivna men med en till synes självfallen trohet och passion fasthållna ideal. Under den nya tiden före det första kungliga enväldets införande inger böckerna en föreställning om ett i stort sett gott samarbete mellan konung och ständer. Kungen har initiativet, han är den dynamiska faktorn

i statslivet, han sammankallar, inte ofta, men i kritiska lägen, riksdagen, och denna, eller i varje fall flertalet stånd, gillar och stöder konungens politik. Riksdagarnas oregelbundna och sällsynta sammanträden betonas inte: de stora mötena mellan konung och folk — såsom då reformationen infördes, då Gustav Adolfs inträde i det tyska kriget godtogs, då Karl XI med de lägre ståndens bifall näpste högadeln — blir manifestationer av den enighet mellan de två »statsorganen», som förutsattes vara en realitet även då den inte på detta sätt markerades. Det är denna grundläggande enhet, förenad med ett slags maktbalans, med monarken som initiativtagare och ledare, som präglar skolböckernas förkunnelse på det författningspolitiska området och under det här behandlade skedet gör denna förkunnelse till en stor konservativ insats.

Här skall jag stanna vid de i själva verket långa tider (över hundra år av de bortåt trehundra åren mellan Gustav Vasas tronbestigning och Gustav IV Adolfs avsättning) då denna prekära och otydliga maktbalans ostridigt bröts sönder. Första gången var vid det kungliga enväldets införande under Karl XI 1688. Denna envåldsregim omtalas nästan alltid med ett visst ogillande, även om den förklaras och ursäktas med behovet av att begränsa högadelns makt och även om det starkt betonades att enväldet medförde många fördelar. »Den svenska frihetsandan var för tillfället kvävd», skriver Odhner, »det fria ordet förstummades; envåldsmaktens gudomliga rätt inpräntades hos folket genom präster, lärare och ämbetsmän; därav alstrades kryperi och blind lydnad, spioneri i det enskilda livet och förföljelse mot oliktankande.» »Enväldet förde med sig, att inom denna nya adel pliktstro och arbetsamhet bättre trivdes än självständighet och verkligt politiskt omdöme» (Hallendorff). »Ständerna blott tackade och sade ja till allt, vad Hans Majestät föreslog. Deras ödmjukhet hade inga gränser» (Grimberg). Ibland antydes att det stora nordiska krigets olyckor delvis hade sin rot i att en pojke blev enväldig kung.

Inför pendelns svängning åt andra hållet, införandet av det ständervälde, som kom att betecknas som frihetstiden, är skol-

böckernas reaktion ojämförligt kraftigare. I skolböckerna fram till efter omkring 1920—1930 framstår frihetstiden som den mest förhatliga perioden i svensk historia sedan unionstiden; Karl XII:s nederlag och stormaktsväldets undergång skildras i tragikens glans, men frihetstiden ses som ett skede av vanära och andlig förnedring. Det betonas visserligen, att »näringarna» gick framåt, att välståndet och befolkningen växte, men det centrala i bilden är oenigheten, partistriderna, kungamaktens förfall, en, som man påstår, allt starkare tendens till förtvinning av fosterlandskärleken och inre upplösning. Här kan ej komma i fråga att bedöma kritikens riktighet — en fråga, i vilken jag helt saknar kompetens — inte heller att referera den allmänna historieskrivningens skiftande ståndpunkter (belysta av Hugo Valentin i *Frihetstiden inför eftervärlden* med efterskrift av Birger Sallnäs) utan blott att inskräpa den avskräckande bild skolböckerna ger; sannolikt har vi här ett av de politiskt mest verksamma dragen i undervisningslitteraturens förkunnelse. Från Ekelund före 1840 till Hallendorff och Grimberg omkring 1930 är skildringarna i huvudsak av samma beskaffenhet; det tog åtskillig tid innan Lagerroths omvärdering (1915) och andra arbeten på samma linje trängde ned till skolorna.

Typiskt är att ständerväldet nästan alltid betecknas som ett nytt envælde, i princip likställt med, men i praktiken vida farligere än det kungliga enväldet.

Jag ger några illustrationer till denna avsky för frihetstiden i skolböcker från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Odhner beskriver skilda missförhållanden under vad han i rubriken kallar partitidevarvet och fortsätter:

Det var så långt ifrån, att det stora flertalet av folket gillade ständernas envælde och partiväsendet, att det tvärtom längtade efter slut därpå . . . Den missriktning, som Sveriges statskick sålunda fått, sträckte sina verkningar till alla delar av samhällslivet, men bedrövligast var dess verkningar på partiandan och bestickningsväsendet. Partierna inträngde i det enskilda livet, söndrade sinnena och förbittrade sammanlevnaden . . . Partierna belönade sina anhängare med tjänster, understöd och förmåner. Många av landets offentliga män, rådsherrar, ämbetsmän och riksdagsmän, stodo i främmande maktens sold och läto av dem leda sig . . . Somliga togo pengar från flera håll och övergingo för penningar från det

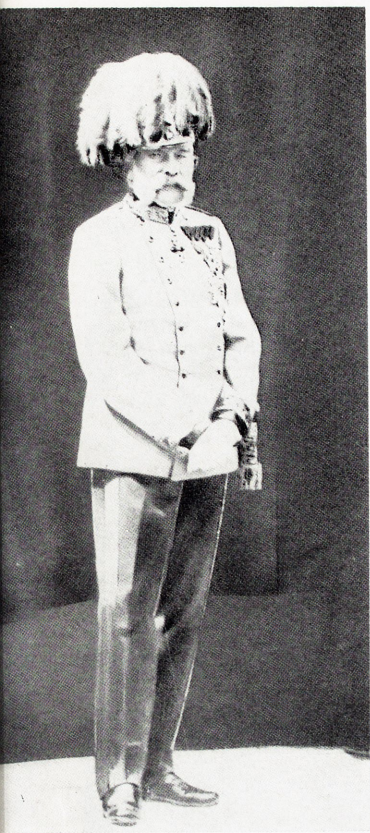
Ur svenska hjärtans djup en gång

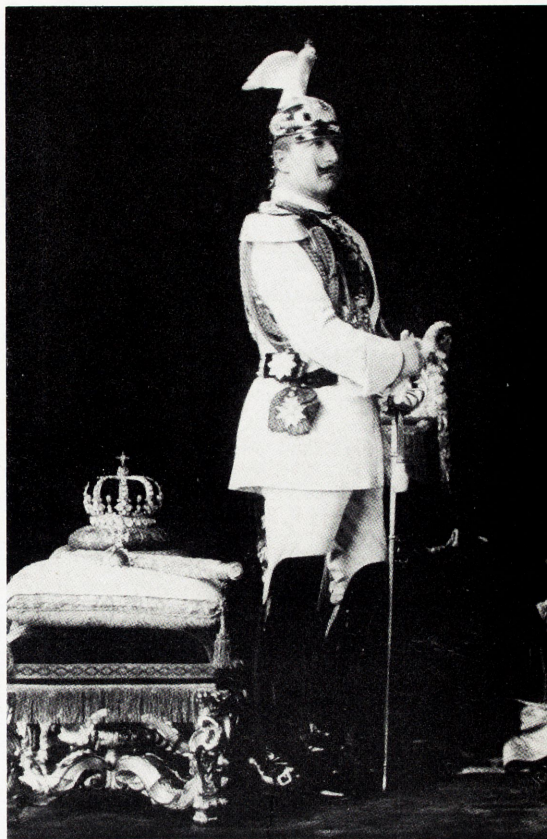
God Save the King

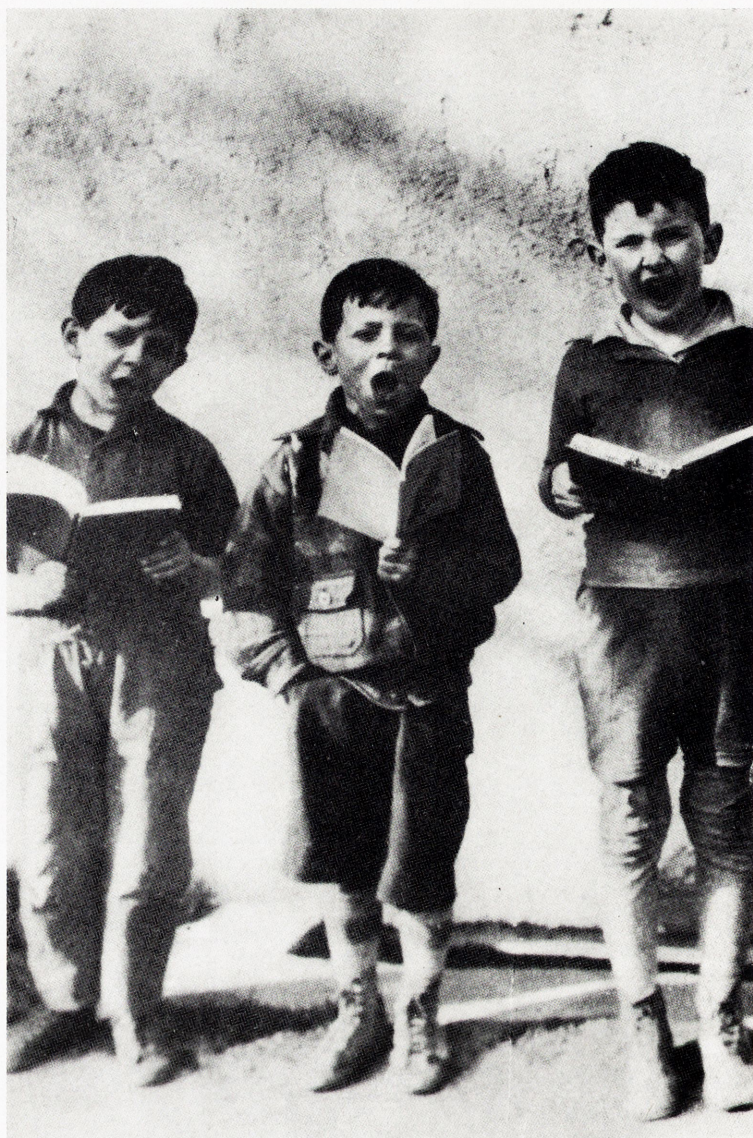
Gud bevare tsaren

Gott erhalte Franz den Kaiser

Heil Dir im Siegeskranz

Skolgossar sjunger. Bild ur fransk skolbok

Änglar för den döde hjälten till himmelen. Bild ur fransk skolbok från 1870-talet

»Sista lektionen» i en fransk skola före Elsass-Lothringens överlämnande till Tyskland. Bild ur fransk skolbok från 1870-talet

Bilder ur äldre italienska skolböcker där de österrikiska soldaterna ofta tecknades som en blandning av svin och åsnor

Gloriosa partenza del Regimento Winski

Bilder ur tyska skolböcker
 från första världskriget

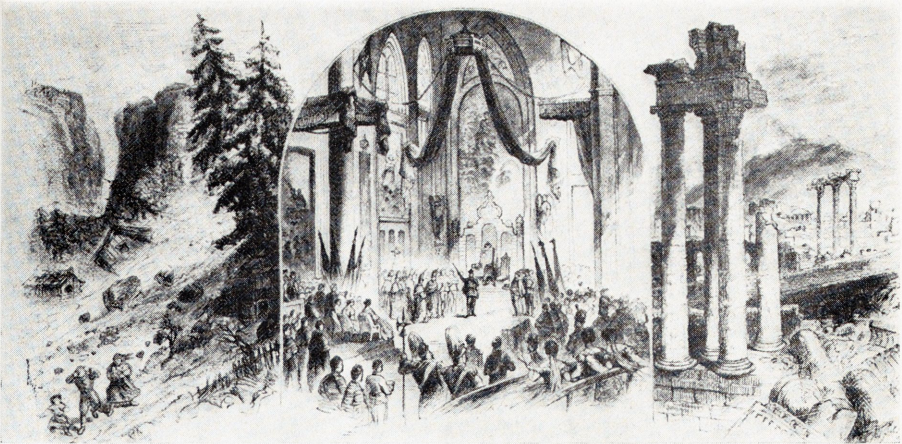

Barnvännen Hitler
(ur en nazistisk
skolbok 1937)

Judiska barn drivs
samman för att dödas
under andra världs-
kriget (ur en tysk skol-
bok 1963)

Europa och Amerika i en amerikansk skolbok 1878. Europa kännetecknas av naturkatastrofer, hovfester och ruiner; Amerika av folkstyrelse och fredligt arbete

En amerikansk skolbok (1890) har denna bild med rubriken: »Någons mor.» Den gamla kvinnan föres över gatan därför att hon kan vara mor (företrädesvis till en son). Bilden illustrerar den även i svenska skolböcker under slutet av 1800-talet florerande moderskulten

DEN 6 JUNI

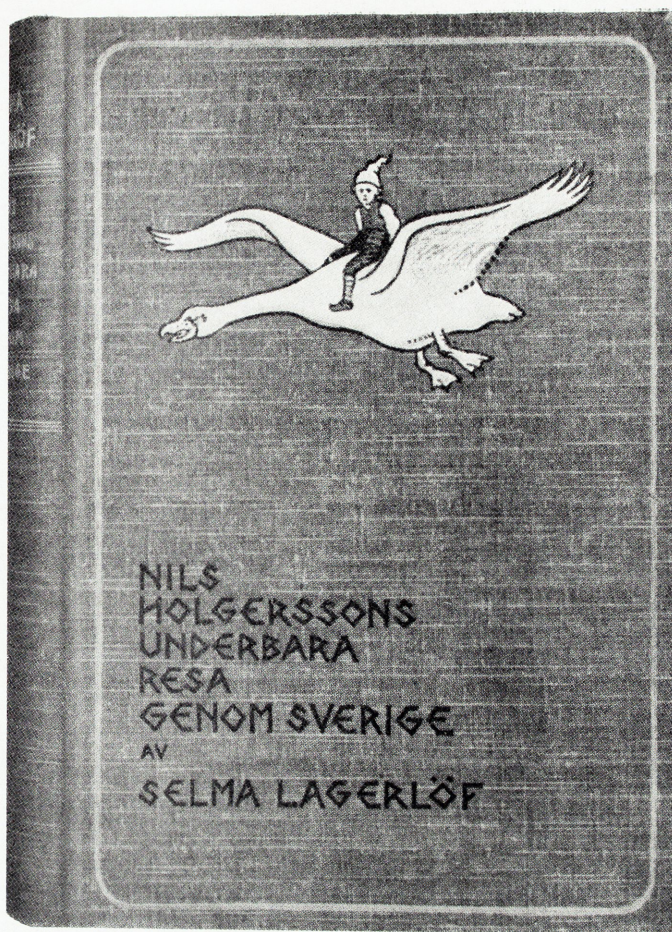

SVENSKA FLAGGANS DAG
STADION · SKANSEN
HASSELBACKEN

Affischen till den första Svenska Flaggans Dag 1916,
komponerad av Gustaf Ankarcrona

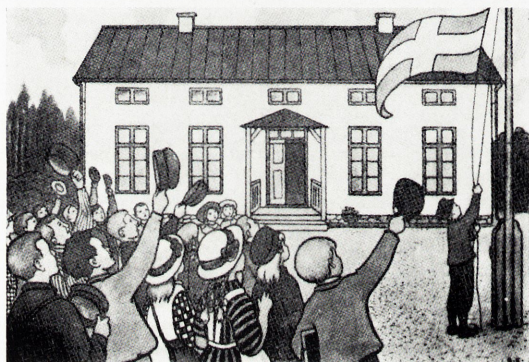
Gustav II Adolf vid Lützen. Illustration av E. Berggren i Heidenstams
»Svenskarna och deras hövdingar»

Arthur Sjögrens omslag till originalupplagans andra del

Illustration av
John Bauer i
»Nils Holgerssons
underbara resa» och
av Brita Ellström i
»Sörgården»

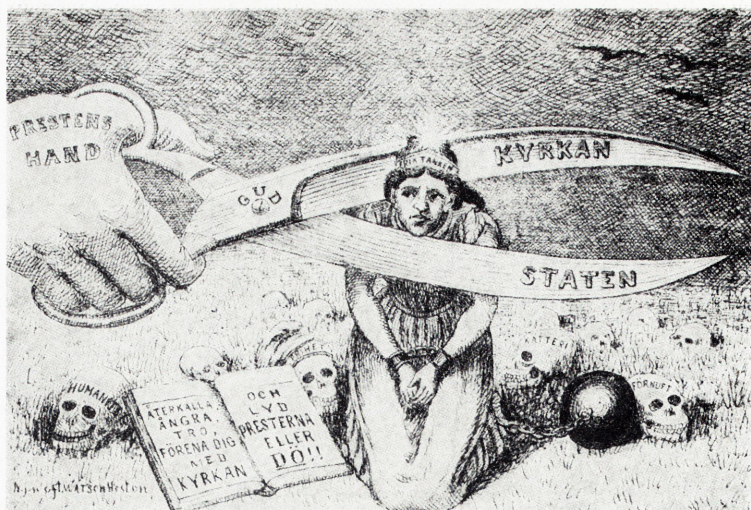
Vår egen flagga.

»Flaggan ska opp i dag», säger lärarinnan, fröken Lind. »Det är kungens födelse-dag. Du, Sven, får hissa den.» Så hissar Sven flaggan. Den fladdrar i blåsten. »Se, så vacker vår svenska flagga är!» säger Karin. »Ja», säger fröken Lind, »den är blå som himlen och gul som solen.»

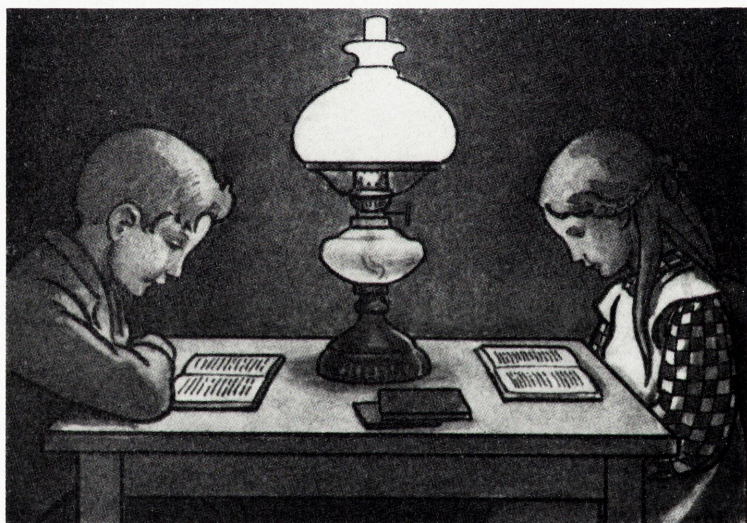

Illustrationer av Brita Ellström till »I Önnemo»

Propagandabild i tidningen Fritänkaren som illustrerar den i radikala kretsar rådande oviljan mot prästerna och kyrkan, vilkas auktoritet stöddes av skolböckerna

Läsande skolbarn (illustration av Brita Ellström i »Sörgården»)

ena partiet till det andra. Det såg ut, som om fosterlandskärlek, heder och blygsel voro på väg att utplånas i svenska folkets hjärtan.

M. Höjer om riksdagen 1771:

Den erbjöd det vanliga skådespelet av partiernas inbördes strider, men dessa rasade nu värre än någonsin, och konungens försök att bilägga dem voro utan frukt. Mössorna blevo med hjälp av ryska penningar de härskande inom stånden, och de satte sig snart i besittning av regeringen genom att ur rådet uttränga sina motståndare. Deras seger medförde endast nya förföljelser, en ökad inre oreda och ett större beroende av Ryssland, som med glädje såg vår svaghet. Missnöjet inom landet växte för varje dag. Det svenska folket vart alltmer konungskt och längtade efter ett slut på partistriderna och ständernas oinskränkta välde.

W. Bergstrand i sin statskunskap:

Efter Carl XII:s död undergick statsskicket en den mest genomgripande förändring. Enväldet upphävdes helt och hållet, och man gick nu till en motsatt ytterlighet. Ständerna togo hela makten i sin hand... I själva verket var det nu rådande statsskicket republikanskt, ty statsmakten vilade odelad i ständernas händer, och konungen samt det nu återuppståndna riksrådet blevo blott verkställare av vad ständerna beslöto. Icke nog med att ständerna ensamma övertogo all lagstiftnings- och beskattningsrätt, utan de ingingo ock i underhandlingar med främmande stater, förfogade över armén, ingrepo i förvaltningen och upphävde sig till högsta dömande makt i staten. I den mån ständernas maktfullkomlighet tilltog, minskades konungens inflytande, och han blev i utövningen av styrelsen bunden av riksrådets flertal, så att han vid avgörande av de flesta viktigare angelägenheter icke hade mer än två röster. Riksråden blevo nu ständernas fullmäktige, ansvarade inför dem och tillsattes efter av dem upprättat förslag. Detta statsskick ledde till svåra missförhållanden. Partistriderna uppblussade med fruktansvärd styrka, och man glömdes i denna strid till och med fosterlandets ära och anseende. De utländska ministrarna köpte sig anhängare inom riksständen och allt efter som den ena eller andra sidan hade övertaget indrogs riket i varjehanda lika huvudlösa som farliga företag.

Ovanligt kort och precist uttrycks den härskande uppfattningen i en uppsats i »Folkskolans läsebok» 1911:

Den ömsesidiga tävlan om makten och de rent av hemska utbrotten av hat mellan de olika partierna efter Horns fall alstrade ett det skamligaste mutsystem, varvid främmande makter sökte med stora penningssummor köpa det ena eller andra partiet inom riksdagen, och härigenom störtades riket mer än en gång i de värsta faror. En vidrig följd av detta parti-

väsen voro politiska domstolar, orättfärdiga dödsdomar och förföljelser mot olika tänkande. En annan följd av ständernas okontrollerade makt var den allmänna *rättskänslans fördärvande*.

Småningom — delvis utan tvivel i samband med demokratiens genomförande — blir angreppen på frihetstiden mindre våldsamma och i viss mån annorlunda formulerade, men ytterligt negativa omdömen påträffas ännu i skolböcker omkring 1930. C. Hallendorff, som i skilda historieböcker fördömde frihetstidens politiska ordning, samtidigt som han starkt betonar de ekonomiska framstegen, hävdade samma ståndpunkt ännu i 1928 års upplaga av »Svenska folkets historia»; jag refererar hans omdöme efter Valentins förut nämnda arbete.

För Hallendorff ter sig frihetstiden som en epok, under vilken privatintressena — individernas och gruppernas — under förödande kamp med varandra härskade suveränt utan att såsom förut hållas i schack av representanter för en oavhängig, över de enskilda intressena upphöjd statsmakt. Däri ser han tidevarvets egentliga kännetecken. Att det fria statskicket verkningar blev så mycket ödesdigrare hos oss än i 1700-talets parlamentsstyrda England, berodde enligt honom framför allt därpå, att den frihetstida utrikespolitiken, sedan rikets yttre maktställning i grund skakats, utom i undantagsfall verkade mer söndrande än samlande, medan politikerna i den uppåtgående brittiska staten tvangs att taga en viss hänsyn till imperiets intressen, vilka därigenom verkade som en kapson på partilivet och som en ansvarsinspirerande uppgift. I frihetstidens Sverige däremot, menar författaren, existerade begreppet allmänanda knappast annat än som ett namn att åberopa vid lämpliga tillfällen.

I konsekvens härmed skildrar han de maktägande ständerna som kivande, av privatintressen ledda riksdagskottierier, vilka i medvetande om att deras maktutövning var okontrollerad åsidosatte »så gott som varje respekt för medlens kvalitet eller sättet att använda dem». På deras välde tillämpar han lord Carterets ord om Walpoles regemente: »Jag har aldrig sett en regering, som haft så mycken makt eller så liten auktoritet.» Det ligger i sakens natur, att han under sådana förhållanden måste betrakta det frihetstida statsskicket som dömt och 1772 års revolution som en befrielse.

Grimbergs omdöme är 1930 ungefär detsamma. Gustav III:s motiv för statsvälvningen var att bli fosterlandets räddare. »Ur svaghet och vanära skulle han rädda det, ur tvedräkt, som hetsade son mot fader och broder mot broder. Han måste göra slut på den 'frihet', som blivit självsväld, därför att den var en frihet

blott för det parti, som ryckt till sig makten. Och hur hade det gått med Sveriges frihet utåt? Rovgiriga grannar lågo på lur, färdiga att slå klorna i sitt byte och sönderslita det . . . Gustav III glödde för fosterlandet och dess ära, han dyrkade dess båda Gustaver och var stolt över att vara deras arvtagare. Han ville likna dem mer än till namnet. Tiden krävde kraftig handling, ty att vädja till partimännens fosterlandskärlek tjänade ingenting till.»

I stort sett synes mig de äldre historikernas rent negativa hållning till frihetstidens politik stå i god överensstämmelse med den oklara, men klart konservativa ideologi, som nästan genomgående uppbar deras arbete. De vände sig inte bara mot företeelser under frihetstiden, som från allmänt godtagna värderingar anses betänkliga (såsom bestickning och politiska inblandningar i rättskipningen), utan framför allt mot partiväsendet som något för Sverige främmande och farligt och även för Sveriges självständighet riskabelt — en uppfattning, som var starkt utbredd redan under frihetstiden (M. v. Platen, Dalins politiska satirer, Samlaren 1957). Deras ideal var, som jag nämnt, en harmonisk samverkan mellan konung och folk eller ständer, i vilken konungen som statsintressets företrädare tog de viktiga initiativen och mera framträdde som ledare än som innehavare av en del av statsmakten. Med riksdagens maktställning och uppdelning i partier förstördes denna ordning; själva den enighet, som var en sida av den nationella samhörigheten, bragtes i fara. I vad mån mera direkt partipolitiska synpunkter var medvetna för dessa författare under en tid, då en kombination av parlamentarism och demokrati, med dess nödvändiga komplement av partiväsen, började propageras och vinna insteg i svensk politik, går naturligtvis inte att avgöra, även om de främsta aktörernas partitillhörighet antyder ett samband. Det väsentliga är att frihetstiden för dessa historiker måste bli motsatsen till en frihetens tid, ty frihet, enighet och fosterländsk självständighetsvilja var för dem snarast olika sidor av samma sak.

Ostridigt är att uppfattningen om frihetstiden under ett par årtionden kring sekelskiftet blev en vattendelare både bland

vetenskapsmän och politiker. Att frihetstidens ständer hade föga likhet med den demokratiska riksdag, som vänstern krävde, måste visserligen ha stått klart för alla, men det centrala blev principen om riksdagens inflytande på regeringsbildningen, som i form av parlamentarism skulle medföra maktlöshet för monarken, och den härmed förknippade splittringen i partier. För högern blev länge den apolitiska eller antipolitiska linjen bestämmande; att vara högerman år 1900 innebar närmast, att man trodde på riksintressets stabila förankring i kung, byråkrati och en av dessa dirigerad eller åtminstone i huvudsak hanterlig menighet, medan politik var partistrider, maktbyten, osäkerhet, tendenser till anknytning hos skilda främmande stater. Frihetstiden blev därför under en tid — frågan har ej närmare undersökts — ett slagnummer i högerns propaganda; i striden mot parlamentarisk demokrati kunde man — under hänvisning till vad alla läst i sina skolböcker — bemöta vänsterns krav med hänvisning till vilka oarter ett system av liknande karaktär medfört i själva Sverige. De utländska inflytelserna under frihetstiden blev särskilt naturliga och profitabla i propagandan då Sveriges internationella läge under russificeringspolitiken i Finland, motsättningar mellan stormakterna vid Östersjön och den begynnande uppkomsten av europeiska maktblock präglade utrikesläget; härtill kom — inte minst — förhållandet till Norge, som för övrigt genom sin förening av parlamentarism och självständighetsvilja kunde framställas som ett varnande exempel från både den svenska regimens och den svenska trygghetens synpunkt. Frihetstiden blev inspirerande i denna negativa mening; man undrar om alla vetlösheter kring 1914 — med antydningen om förrädiska stämplingar och bestickning — skulle varit möjliga annat än i ett folk, som fostrats av Odhner och hans kolleger. Vid sidan av de gamla fienderna — den katolska kyrkan, de listiga danskarna och de barbariska ryssarna — förvärvade Sverige en ny antagonist, de politiska partierna.

Efter den hårda kritiken av frihetstiden var det självklart, att man hälsade Gustav III:s statskupp 1772 med glädje. Jag nöjer

mig här och i fråga om det gustavianska enväldets införande 1789 med att citera Odhner; i alla skolböckerna från det undersökta skedet är omdömena ungefär desamma. 1772 var bra, och därmed inleddes den lyckliga perioden av den gustavianska tiden, 1789 gick Gustav III, vars politik redan hade visat goda resultat, för långt och ett behov av en ny balans mellan konung och folk utmynnade i 1809 års regeringsform.

Om 1772 skriver Odhner:

Sällan har en statsvälvning blivit utförd med så ringa medel och dock med så fullständig framgång som denna. Detta visar bäst, att frihetstidens styrelsesätt ej längre ägde landets förtroende, och att det stora flertalet av folket gillade vad som skett. Över hela Sverige hälsades statsvälvningen med glädje; Gustav III blev nationens hjälte, föremål för dess kärlek och beundran och man kunde ej nog prisa hans snille och mod, hans mildhet och hovsamhet, hans rykte flög över hela Europa . . . Det är Gustav III:s evärdliga ära att hava räddat sitt fädernesland från moralisk förnedring och politisk trälldom. Det nyss så sjunkna Sverige reste sig åter ur sitt förfall, det framstod ännu en gång som i forna dagar, enigt och självständigt under ledning av en fosterländsk konung.

Om statskuppen 1789 heter det:

Gustav III hade alltså satt sina planer i verket, men det hade skett genom en kedja av olagligheter och våldsamma handlingar. Den nya statsvälvningen hade olyckliga följder både för sin upphovsman och för hela landet; hon hade dock det goda med sig, att hon förbättrade allmogens ställning och minskade ståndsskillnaden; de ofrälse stånden fingo rätt att förvärva frälshemman.

Det gustavianska enväldet, liksom det karolinska, kritiserades alltså som farliga avsteg från den centrala, stora, riktiga linjen i svensk politisk historia, men kritiken hade inte den skärpa, den ton av förtvivlan och förbittring som präglade bedömandet av frihetstiden. Av de båda typerna av »envälde», kungens och ständernas, sågs det förra som en farlig accentuering av den i och för sig godtagna tendensen till kunglig ledning med framför allt allmogens stöd, det senare som ett sönderbrytande och fördärvande av urgammal svensk tradition.

Det bör slutligen erinras att denna historiesyns tillämpning på svensk politik omkring 1900 underlättades av den sociala miljön och socialklassernas ställningstagande. Kraven på demo-

kratisk parlamentarism kom framför allt från nya eller snabbt framväxande grupper, intellektuella, fria yrkesutövare utanför byråkratien, från det gamla samhället genom verksamhet och åsikter alienerade, klassen av kroppsarbetare utan egendom eller utsikt att förvärva egendom. Bönderna, »allmogen», krävde visserligen skilda förändringar, men de stod i regel främmande för tanken att överta den politiska makten, de begärde monarkens och regeringens stöd men ville inte träda i deras ställe. Den av historiska bilder genomsyrade politiska ideologi, som klarast framträder i skildringarna av frihetstiden och de korta kungliga enväldena, kunde därför finna ett förtätat uttryck i februari 1914: här möttes kungen och Sveriges allmoge än en gång — sista gången.

5

Genom 1809 års regeringsform och det nya kungahuset Bernadotte hade Sverige vunnit jämvikt och stabilitet, denna föreställning framträder redan hos äldre historiker som Ekelund och blir efter hand alltmer medveten och självfallen.

Järtas betänkande 1809 bestämmer bilden av författningsverket. I Bergstrands lärobok i statskunskap (1881) beskrivs motiven till det nya statsskicket på ett sätt, som i skilda variationer återkommer i skolböckerna fram till parlamentarismens seger omkring 1920 och stundom ännu senare. »Varnade av den föregående tidens erfarenhet sökte ständerna förebygga de olyckliga följderna, vilka såväl enväldet som riksdagsväldet medfört. De stiftade en grundlag, i vilken de sökte jämnt fördela makten för att hindra uppkomsten av de missbruk, som förut hemsökt landet, och den regeringsform, under vars hägn vi än i dag leva, såg nu dagen, en statsförfattning, vilken är frukten av frihetstidens och den gustavianska tidens välvningar, strider och misstag.» Enligt Odhner var de nya grundlagarnas syfte »att giva konungen den makt han behövde för att kunna upprätthålla rikets inre ordning och yttre självständighet men ock att förekomma alla missbruk av konungamakten samt giva ständerna en självständig ställning vid konungens sida». West-

man skriver i sin bearbetning av Odhner att grundlagarnas stiftare »sökt draga nytta av den erfarenhet vårt folk samlat från föregående tid och uttänka sådana stadganden, att varken konungen eller riksdagen kunde bliva enväldiga och missbruka sin makt till landets olycka».

Omkring sekelskiftet blev denna bild av det svenska statskicket präglad av en idealisering som måste ha varit politiskt betydelsefull. Man betonade, att det svenska statsskicket var det äldsta (eller ett av de äldsta) i världen och förklarade detta vara ett bevis på statsskickets förträfflighet. Det fria statsskicket, det svenska alltså, utmärktes av balansen mellan konung och riksdag och var således något helt annat än den demokrati, som var på frammarsch i världen; resonemanget drevs ofta såsom om endast två makter, konung och folk, kunde finnas och jämvikt alltså var tänkbar blott genom en maktfördelning dem emellan. Inom vetenskapen sökte konservativa forskare (såsom Fahlbeck och Kjellén) visa att detta nationellt formade maktfördelningssystem var främmande för och överlägset parlamentarismen och samma hållning framträder, om också mindre markant, hos skolboksförfattare som Grimberg, Hallendorff och Hildebrand. Att 1809 års statsskick i viss mån färgats av utländska inflytelser, förnekades inte, särskilt efter Brusewitz undersökningar, men med kraft hävdades, att det var byggt på svenska erfarenheter, vilket innebar en speciellt nationell kompromiss. Under försvars- och författningsstriderna före parlamentarismens införande tog sig denna ståndpunkt stundom uttryck i partipolitiskt färgade formuleringar — jag återkommer till detta.

I fråga om representationsordningen och rösträtten märks i skolböckerna en liknande idealisering och idyllisering. 1866 års representationsreform prisas; det talas om svenska folkets tacksamhet för adelns eftergift och reformen beskrivs länge som en slutgiltig gestaltning av »folkets» politiska organisation. Då rösträttsfrågan i slutet av 1800-talet träder i förgrunden, blir kanske den konservativa tendensen i de ledande historieböckerna särskilt markerad.

Ätminstone i regel — jag har inte funnit något undantag —

ger historieböckerna före och vid sekelskiftet inte någon realistisk belysning av statsskicket efter den stora representationsreformen. Under dessa rösträttsstridernas år fick man i regel i dessa böcker inte ens besked om vad de gällande bestämmelserna i saken innebar; texterna refererades eller citerades i regel korrekt, men uppgifter om deras praktiska innebörd utelämnades.

I sin lärobok i Sveriges historia för de högre skolklasserna (och i andra läroböcker) redogör Odhner — högst ofullständigt — för bestämmelserna om första kammarens sammansättning, men nämner inte att reglerna för kommunal rösträtt ledde till att de besuttna folkgrupperna blev enormt överrepresenterade och att därigenom en väldig konservativ majoritet i första kammaren säkrades. Beträffande andra kammaren meddelas, att »såsom villkor för valrätt är stadgad en låg census». Inte ett ord om att denna »låga» census betydde att blott en minoritet av de myndiga männen vid denna tid ägde rösträtt. I ingen av Odhners läroböcker finns de uppgifter som behövs för att göra rösträttsstriderna begripliga.

I de efter Odhners död utgivna bearbetningarna av hans böcker för skilda stadier gjordes före de stora reformerna 1909 och 1918—1921 vissa ändringar, men riksdagens sammansättning från social synpunkt förblev ofullständigt och därmed missvisande behandlad. Enligt Odhner—Westman utgick 1866 års riksdagsordning från att första kammaren skulle utses »bland rikare och erfarnare män», men fyrskalans verkningar blev ej närmare belysta. I fråga om andra kammaren anges penningstreet 800 kronor men dess verkningar berörs ej. Odhner—Hildebrand nämner — utan närmare utredning — att man 1866 i första kammaren sökte bereda plats »för den högre bildningen och den längre erfarenheten»; census för valet till andra kammaren betecknas helt enkelt som »låg». Festliga är Grimbergs satser i denna fråga *efter* 1909 års rösträttsreform: »De flesta vuxna män i landet var ju utan rösträtt (före 1909), ty den nya riksdagsordningen gav sådan rättighet endast åt dem, som hade mer än 800 kronor i årlig inkomst. Det var visserligen icke någon hög gräns, och allteftersom penningvärdet sjönk, kom fler och fler medborgare över densamma.»

Kungarna ställdes även efter år 1809 ständigt i förgrunden i historiens skolböcker, oberoende av att kungamakten reellt — och i viss mån även formellt — successivt försvagades. Det förblev vanligt att använda de kungliga namnen som huvudrubriker och ofta fördes reformer och förändringar utan skäl tillbaka till monarkens personliga insatser. Kungarna karakteriserades relativt utförligt, medan ledande politiker som Louis De Geer, S. A. Hedin och E. G. Boström på sin höjd tecknades med några få ord. Kungateckningarna var alltid respektfulla och välvilliga, ofta entusiastiska; tilltalande drag framhävdes med överdrift, medan fel och svagheter nedtonades eller nedtystades. Ingen svensk historiker gick såvitt bekant så långt som Treitschke, som jämförde de begåvade Hohenzollrarna med obegåvade kungaätter i utlandet, men det skrevs ofta om Bernadotternas rika utrustning, liksom för tidigare skeden om Vasarnas och de pfalziska kungarnas.

Odhner var specialist på detta slags beröm. Om Oskar I heter det: »Sin långa ledighet (som kronprins) hade han använt till studier och iakttagelser på alla bildningens områden... Han var rikt begåvad till kropp och själ; ägde ett ljusst förstånd och ett klart omdöme och dessutom vackra konstnärsanlag. Till karaktären var han mild och rättrådig, lugn och fördomsfri, med beräkning fattade han sina beslut, med kraft satte han dem i verket.» Efter att ha givit statistiska uppgifter om jordbrukets och industriens produktionsökning under Oskar I:s regering omtalar Odhner att »den andliga odlingen var ej mindre omhuldad av kung Oskar». Karl XV »var till det yttre en högrest, kraftfull gestalt med vackra manliga anletsdrag. Både såsom människa och regent hade han åtskilliga fel, men tillika visade han sig fosterländskt sinnad och rättänkande; och han förvärvade folkets tillgivenhet genom sin öppna ridderliga karaktär, sitt enkla, flärdfria väsen. Den del av styrelsen, som intresserade honom mest, var krigsväsendet och särskilt armén. Han var en lycklig målare och har även uppträtt som skald.» »Konung Oscar II, som är en av sin tids mest bildade furstar, sitt lands yppersta talare och en talangfull författare på vers och prosa, är ock en stor mecenat och varm befordrare av allt vad som

hör till den andliga odlingen. Såsom regent har han nitiskt främjat den vetenskapliga utvecklingen och den allmänna undervisningen i alla dess grader, i folkskolan, allmänna läroverket och universitetet. Med kunglig frikostighet har han av egna medel understött vetenskapsmän och konstnärer och främjat företag, som gjort landet heder.»

Grimbergs mera friskt okonventionella uttalanden om de båda sistnämnda monarkerna är också en god illustration av skolböckernas stämningar. Särskilt påståendet om Oskar II:s insatser i norska frågan och om unionsbrottets tragiska innebörd för kungen är representativa för skolboksopinionen omkring 1907—1914.

Oskar I:s äldste son, Karl XV, efterträdde år 1859 sin avlidne fader. Han var en i hög grad folklig konung, som tyckte om att vistas bland sina undersåtar som »en vanlig människa». Otaliga historier äro gängse om den ståtliga, vackre kungens färder i Sveriges bygder, om hur han deltog i allmogens fester liksom i dess enkla vardagsliv, om hans hurtiga uppträdande och roliga infall. Karl XV blev också ovanligt populär som person. Men hans intresse för regeringen var icke starkt. »Att vara människa i första rummet, konung i det andra, däri sätter jag min ära», skall han en gång ha yttrat. Hans anlag lågo mest åt det konstnärliga hållet och hans håg mer åt glada nöjen än åt det enformiga arbetet med lagar och förordningar. Men därför utträttade han ej heller så mycket för sitt folk, som man kunnat vänta.

Då Karl XV inte efterlämnade någon son, gick kronan vid hans död, år 1872, i arv till hans broder Oskar. Oskar II var rikt begåvad i både konstnärlig och vetenskaplig riktning. Dessa rika anlag hade han fördjupat genom omfattande studier, så att Sveriges konung blev Europas lärdaste och finast bildade monark på sin tid. Han var framstående både som skald och som prosaförfattare och räknades till sitt lands yppersta vältalare. Den ståtliga gestalten, de nobla anletsdragen, allt vittnade om majestät och ingav vördnad. Hans goda hjärtelag vann åt honom svenska folkets tillgivenhet. Det framträdde också i politiken, som aldrig blev för honom en huvudets sak allena. När politiska tvister uppstodo, ställde han sig över partierna, sökte medla och stifta fred. — Men politiken går sina vägar fram med hänsynslösheten hos en naturkraft och frågar icke efter sårade känslor och Brustna hjärtan. Det fick den gamle kungen bittert röna som norska folkets regent. Han, som valt »Brödrafolkens väl» till ledstjärna för sin kungagärning, och som trofast följt den genom alla töcken, han lönades med att en revolution berövade honom den ena av hans konungakronor. Det blev hans hårda öde att smaka de bittra

frukterna även av företrädares misstag och eftergifter. Men att den norska folkrörelsen skulle drabba just honom, kändes för den brutne åldringen som en bitter lön för ädelmod och medling.

En skald, en känslig stämmingsmänniska dömd att ständigt beröras av partipolitiken, den kalla, praktiska politiken med alla dess smygvägar och finter! Därav det tragiska i Oskar II:s livsöde. En tröst var det för honom, att han lyckades förhindra krig mellan brödras folk vid unionens upplösning. Därigenom har han gjort sig förtjänt av deras tacksamhet i alla tider.

Teckningen av kungarnas personer blev, liksom framställningen av 1809 års statsskick, en indirekt propaganda mot den parlamentariska demokratin. Var det rimligt att beröva dessa överlägsna personer allt politiskt inflytande?

Ett starkt allmänt intryck, som det skulle föra för långt att närmare redovisa, är att skolböckerna, särskilt omkring och efter sekelskiftet, släpade efter i redogörelserna för den inre utvecklingen, alltså främst de ekonomiska och sociala förändringarna. Författarna var benägna att stanna vid den tid, i vilken de växt upp och fått sin bildning, upplagorna ändrades sakta och varsam, det nya nedtecknades ofta först sedan det blivit gammalt. Att denna eftersläpning blev stor, sammanhänger naturligtvis med att »moderniseringen» i Sverige gick ovanligt snabbt. Omkring 1880 framstod Sverige som den mest »efterblivna» av de skandinaviska staterna, femtio år senare hade Sverige gått om de nordiska grannländerna. Det »nya» i Sverige kom sent och snabbt — urbanisering, industrialisering, intellektualisering genom fria högre yrkesgrupper utanför byråkratien, liberala och radikala politiska rörelser. Årtiondena kring 1900 företedde vida större förändringar från dessa synpunkter än det föregående århundradet. Ett enda exempel: omkring år 1800 var 80 procent av befolkningen sysselsatt i jordbruk, år 1870 över 72 procent, år 1930 39 procent.

Naturligtvis lämnade läroböckerna uppgifter om utvecklingen inom näringslivet. Men de gav inte en bild av hur stora ändringarna var, ingen statistik över socialgruppernas storlek, ingen föreställning om den omvälvning som försiggick. Detta är väl begripligt, men resultatet blev en förstärkning av den konserva-

tiva tendens, som utmärkte skollitteraturen. Det gamla Sverige, överhetens och allmogens Sverige, dominerade i böckerna även sedan Sverige blivit ett annat.

Ofta är intrycket jämväl att författarna med en blandning av belåtenhet över framstegen och vemod över omvandlingen såg en ny tid växa fram. Insprängda i de sakliga redogörelserna finns notiser om den gamla goda tiden, uttryck för oro över stigande vällevnad, som med tanke på det stora flertalets fattigdom ter sig bisarra. Jag tar som exempel den senaste klagosucken av denna art, som jag påträffat, Odhner—Hildebrands beskrivning av levnadssättet »under och efter Oskar I:s regering», publicerad 1922. Det ökade välståndet, skriver författaren, »förde en hel del gott med sig, såsom större hyfsning och upplysning. Men tillika vande sig folket mer än förr att leva över sina tillgångar och att skuldsätta sig. Den forna enkelheten i levnadssättet försvann, hemslöjden avtog, gamla goda seder och bruk bortlades. Den gamla svenska hårdigheten och tåligheten försvagades; när tiderna blevo dåliga här hemma utvandrade tusentals människor för att söka sin lycka fjärran från fosterjorden i norra Amerika.»

I själva verket framträder den här berörda hållningen hos skolboksförfattarna särskilt klart i behandlingen av emigrationsfrågan. Den stora utvandringen i slutet av 1800-talet beskrivs med sorg och bitterhet men även om det stundom talas om »hårda tider» som ett väsentligt motiv för emigranterna, ställs aldrig läget i Sverige som en huvudorsak till deras handlanden och ofta talas om äventyrlust och ovilja till tungt arbete som de drivande skälen. I ingen av dessa skolböcker har jag påträffat uppgifter om den väldiga förändringen i fråga om innehav av jordegendom i Sverige, som ägde rum under halvseket före massutvandringen; den jordbrukande befolkningens storlek förblev proportionsvis ungefär densamma, men medan omkring 1800 de flesta varit självägande, bildade 1866 över två tredjedelar ett jordbruksproletariat — torpare, backstugusittare, stattare, drängar och tjänstefolk. Jag citerar ett par typiska uttalanden om utvandringen från början av 1900-talet.

Rydfors (1908):

Emigrationen (utvandringen) till Amerika tog sin egentliga början under de svåra åren på 1860-talet. Den nådde sin höjd på 1880-talet, då 50 000 människor utvandrade på ett år, och av dessa var flertalet i sin bästa ålder. Inalles utvandrade under de sista femtio åren en million människor, de allra flesta till Amerika. I Förenta staterna bo numera ett par millioner människor av svensk härkomst. Vilket ofantligt arbete skulle dessa folkmassor ej ha utträttat till fosterlandets utveckling, om de ägnat sina krafter åt det gamla hemlandet i stället för att bryta bygd och gruvor och bygga järnvägar i den Nya världen! Den vanliga orsaken till utvandringen var hoppet att få en bättre utkomst i det nya hemlandet. Att detta också lyckats för många, har ofta berott på att de först här ute fått lära, vad arbete och företagsamhet äro och att intet hederligt arbete är föraktligt.

Grimberg (1910):

Långt ifrån alla ha drivits ut av ekonomiska skäl. Många har medfödd svensk äventyrlust lockat bort till det stora landet i väster. En annan orsak ligger i det svenska folklynnnet: ett överdrivet missnöje med vad vi ha här hemma, en ringaktning för det som är »hemmagjort» och enfaldig beundran för allt utländskt. Detta nationallyte har fått näring av de överdrivna ljusmålningar, varmed svensk-amerikaner gärna undfägnat sina fränder och vänner, som de vilja locka över till sig. Det låter, när forna svenska torpare och drängar i brev från Amerika skryta för sina hemmavarande kamrater med löner, som äro många gånger större, än vad dessa kunna förtjäna. Men de tala icke om, att dessa lönebelopp ofta ej äro mer värda i Amerika med dess höga priser på allting än en vanlig dränglön hemma i Sverige.

Det måste alltid utgå en stark dragningskraft från de 2 millioner av svensk stam, som nu bo i det stora landet på andra sidan oceanen. Glädjande är emellertid, att dessa utflyttade svenskar genom arbetsamhet och ett redbart liv gjort heder åt det svenska namnet. Hos flertalet av våra landsmän i Amerika lever också kärleken till gamla Sverige kvar. Mångenstädes ha de svensk gudstjänst, svenska skolor och svenska tidningar. Många svenskar ha där ute arbetat sig upp till välstånd, men ofta först sedan de där genom nöd och svält fått lära sig, vad arbete verkligen vill säga. Då har den bistra verkligheten gjort ett hastigt slut på förhoppningarna att »skära guld med täljknivar»; då har valet stått mellan att hugga i, så det värker i lederna, eller att svälta ihjäl. Ty där ute bekymrar sig var och en blott om sig själv. Vem räknar väl de tusental av Sveriges söner och döttrar, som där i tysthet gått under, utan att en hjälpande hand räckt dem?

Emigrationen har vållat vårt land en förlust av bortåt 1 million människor, som utvandrat. Nästan idel unga, arbetskraftiga människor var det. Sin utbildning hade de fått bekostad av Sverige. Men när de kunde börja att göra nytta för sig, så blev det ett annat land, som skördade frukterna av deras arbetsduglighet. Följden har också blivit, att Sverige nu fått ett i förhållande till folkmängden onaturligt stort antal åldringar och barn men lider brist på arbetsföra personer. Ty emigrationen lämnar kvar de gamla åt fattigvården och barnen åt skolorna. Men det är inte blott en invånare, som Sverige förlorar med varje emigrant; det är också alla hans ättlingar och deras arbete. Emigrationens hämmande är alltså en livsfråga för vårt folk. Dess lösning måste bestå i att förbättra levnadsförhållandena för de samhällsklasser, från vilka de flesta emigranterna utgått.

Både staten och den nyligen bildade nationalföreningen mot emigrationen ha nu tagit saken om hand och börjat motarbeta denna samhällsjukdom. Särskilt hoppas man mycket av »egnahemsrörelsen», som staten understödjer med lån. Den bör bli en god hjälp att binda ständigt växande skaror av arbetare och småbrukare med starka band vid fosterjorden. Men framför allt gäller det, att allt, som kan öka vårt lands ekonomiska styrka, blir ett vapen i kampen mot emigrationen. När vi lära oss taga vara på de stora, ypperliga naturtillgångar, som ännu ligga obrukade, när vi allmänt driva vårt jordbruk efter moderna metoder, när vi ryckt upp vår industri ur det gamla loja arbetssättet, som ännu är alltför vanligt, och i stället driva den med amerikansk arbetsiver och arbetsfördelning — då skola vi ock kunna här hemma bereda lönande arbete och därmed följande trevnad åt alla dem, som nu söka lyckan i främmande land. Kunde vi lära oss att arbeta och taga vara på tiden så som i Amerika, så skulle vårt land också kunna bli ett Amerika i välstånd.

Jag har citerat Grimberg utförligt då han med karakteristisk energi och öppenhet redovisar en representativ uppfattning. Detta gäller även egnahemsfrågan, som av en rad historiker betraktades som ett botemedel mot emigrationen. Då detta skrevs var den stora industrialiseringsprocess, som gjorde slut på den svenska utvandringen, i full gång.

Ställningstaganden i aktuella politiska frågor

De svenska skolböckerna har — det framgår av det föregående — varit politiskt färgade i den meningen, att de förkunnat och sanktionerat föreställningar och värderingar i den bestående ordningens tjänst: den härskande religionen, patriotismen, tron på nationens och överhetens förträfflighet genom tiderna, den djupare sett rådande harmonien inom samhället. Denna bild har länge kunnat förmedlas från generation till generation utan svårare påfrestningar. Ty Sverige har under det århundrade det här gäller haft en sällsynt lugn utveckling, kanske lugnare än någon annan stat i Europa. Inga krig, inga revolutioner eller snabba politiska och sociala omvälvningar, inga stora utrikespolitiska aspirationer eller svåra hot från andra stater, ett minimum av såväl inre som yttre konflikter. Man kan, efter behag, tala om en lycklig eller tråkig historia, stilla framskridande från en byråkratisk bondestat till en industrialiserad välfärdsdemokrati.

Vi har därför inte så slående exempel på omläggning av skolböckernas propaganda som på många andra håll. Odnher och hans konkurrenter och bearbetare behövde inte ändra mer än en och annan formulering, ett och annat bedömande i detalj, från upplaga till upplaga, de kunde i stort sett nästan omärkligt anpassa sig efter vad som skedde, under bevarande av den grundsyn, som var naturlig för dem alla.

Alldeles utan påfrestningar och omvärderingar fortgick dock inte detta arbete. I en del fall har vad som hänt inneburit överraskningar och nyheter, som lett skolboksförfattare till bestämda uttalanden i aktuella frågor och till en markant revision av dessa uttalanden. Här illustreras både författarnas engagemang och den följsamhet — den undergivenhet inför Historien — utan vilken en framgångsrik utgivning av historieböcker inte gärna är tänkbar.

Som exempel på dylika situationer och problem skall jag i största korthet ta fyra frågor: slitningarna inom den svensk-norska unionen och denna unions upplösning, de partipolitiska motsättningarna i Sverige kring sekelskiftet, det första världskrigets förhistoria och resultat, de nationella diktaturens uppkomst under mellankrigstiden. I alla dessa fall kan man fastslå en utveckling av skolböckernas hållning som svarar mot utvecklingen av de inom samhället tongivande värderingarna.

1

Den svensk-norska unionen och särskilt brytningarna under dess senaste årtionden och avvecklingen 1905 hör till de politiska förlopp under senare tid, som tydligast avspeglas i skolböckernas redogörelser och där den konservativt-nationella svenska ståndpunkten tydligast framträder i dessa böcker. Frågan har redan sakkunnigt behandlats, så i Carl Danielssons och W. Carlgrens inlägg i »Report on Nationalism in History Text-books» (1928) och i F. Rudbergs licentiatavhandling om svenska gymnasieböcker i historia. Jag följer till stor del dessa framställningar, men lägger till en del citat och reflektioner.

Fram till 1880-talet, med dess konflikt mellan unionskungen och stortinget och parlamentarismens införande i Norge, härskar i stort sett en sympatisk hållning till unionen och Norge, inte sällan förenad med sentimentalitet och idyllisering, i de svenska historieböckerna. I Ekelunds och Alanders före Odhner mycket använda läroböcker prisas Karl Johan för att han skapat unionen, man citerar orden att nu »är ingen vän till att dessa tu riken skall någon tid i tvedräkt åtskiljas» och Tegnér's dikt om de båda skandinaviska folkens brödraskap:

Förtroligt från i dag vi vilja sitta båda
Och stödja var sin fjällrygg hop.
Mot öster vilja vi och emot väster skåda,
Med var sin sköld mot var sin hop.
Som en förtrollad ö skall Norden stå. På stranden
Ståtklädde männer gå, med svärd i handen.

Redan under detta skede framträder dock, som Rudberg betonar, vissa dissonanser. Man hävdar med olika styrka den officiella tesen att Norge frivilligt slutit sig samman med Sverige; å andra sidan skymtar stundom den mera realistiska uppfattningen, att Norge genom ett erövringskrig tvingats samman med Sverige och den svensk-nationella linjen, att det intog, eller borde inta, ett slags andrarangsplats i unionen.

I läroböcker från slutet av 1800-talet observerar man — utan att det är lätt att i detalj belägga — en annan stämning. Den idylliserande tonen försvinner. Odhner talar i skilda upplagor om motsättningarna mellan Sverige och Norge i olika frågor och hos honom liksom hos andra författare från samma tid får man intrycket att norrmännen var fordrande och besvärliga och att Sverige genomgående hade rätt i tvisterna mellan de båda folken eller staterna. En viss misstro mot demokratiseringen i Norge och dess följder för den svenske kungens maktställning är påtaglig. I den antagonism mellan svensk-nationell konservatism och »norsk-vänlig» liberalism eller radikalism, som hör till underströmmarna i svensk politik under dessa årtionden, tar skolböckerna utan tvivel parti för den nationella linjen och det kan antas, att stämningarna vid unionsbrottet i viss mån präglades av detta.

I skolböckerna efter 1905 är den mot Norge kritiska eller rent av fientliga tendensen självfallet tydligare utformad än förut, men en rad negativa formuleringar från äldre tid kunde, typiskt nog, bevaras oförändrade i nya upplagor.

Odhners läroböcker för realskolan och gymnasiet utkom kort efter unionsbrottet i nya, för första gången av andra författare bearbetade upplagor. Det är av särskilt intresse att dröja vid dessa båda i huvudlinjen sammanställande men i detaljer och formuleringar starkt olika skrifter.

Den nya realskoleboken utkom redan 1905 (förordet daterat i augusti) och utgavs av K. G. Westman. Sveriges — eller rättare Oskar II:s — politik mot Norge sedan 1870-talet beskrivs som en rad mer eller mindre påtvungna eftergifter. Stortinget var efter 1884 års riksriksåtal »enväldigt», en term som ter sig egenartad och missvisande, om ej parlamentarismen betraktas

som något betänkligt. Den norska vänstern önskade egen norsk utrikesminister och sökte genom aktionen i konsulatfrågan »på en omväg nå detta mål». I Sverige väckte redan på 1890-talet »den norska vänsterns politik stark förbittring». Unionsbrottet kallas i en rubrik »revolutionen» och beskrivs, sedan avbrytandet av konsulatförhandlingarna relaterats, i följande satser:

En stark upphetsning spred sig nu i Norge, och fientligheten mot unionen steg hastigt. Man förstod, att Sverige icke skulle tillåta, att Norge bröt sönder den enhet Sverige—Norge utgjorde i förhållande till utländska makter, emedan Sverige ansåg, att just häri låg unionens värde. Norge åter kunde icke anföra några sakliga skäl, som visade att unionen skadat landet, men dess självständighetskänsla hade stegrats till den grad, att den icke tålde bandet av en union.

Förgäves uppmanade *kronprins Gustaf*, som under konungens sjukdom var regent, båda regeringarna att söka lösa svårigheterna genom ömse- sidigt tillmötesgående. Svenska statsrådet och riksdagen uttalade sin villighet, men norska regeringen förklarade, att det var Norges avsikt att utan vidare dröjsmål på egen hand oberoende av Sverige inrätta eget konsulatväsen.

Stortinget fattade även beslut härom. Då konung Oskar, som återtagit regeringen, vägrade stadfästa detta beslut, *gjorde stortinget revolution* den 7 juni 1905. Det förklarade konungen avsatt och unionen med Sverige upplöst.

Emil Hildebrands utgåva av Odhners lärobok för gymnasiet (1906) är mera genomgående en skarp vidräkning — under anknytning till och tillspetsning av Odhner — med Norges uppträdande från unionens tillblivelse till dess upplösning. Norge pockar, och Sverige ger efter, det är ledmotivet. Här några satser ur beskrivningen av norsk politik efter vänstersegern 1884:

Snart började en agitation av våldsammaste art riktad mot Sverige och den bestående unionen, i vilken bland andra den norske skalden Bjørnstjerne Bjørnson tog en föga värdig del, och då man i Sverige höll på sin lagliga rätt och icke utan vidare ville utlämna den, höjdes snart allt intensivare ropet om svenskarnas överhöghetsplaner. Man var i och för sig i Sverige icke obenägen att verkligen göra utrikesministern unionell, så att svensk eller norsk man kunde bekläda ämbetet, men man ansåg dels, att detta krävde nya unionella institutioner, dels ock att likhet i rättigheter krävde likhet i skyldigheter särskilt i fråga om det gemensamma försvaret, vari man med rätta såg unionens förnämsta betydelse. Men det visade sig snart, att man i Norge på intet håll ville höra talas om gemensamhetens utsträckning. Norrmännen såsom det mindre folket

fruktade med en till det yttersta driven nationell ömtålighet att i alla fall framstå som den svagare parten, och uppgiften blev att inskränka gemenskapen till det minsta möjliga. När stortinget 1885 genomdrev ett beslut, som väsentligen minskade den väpnade styrka, som i händelse av krig finge användas utom Norges gränser, väckte det med allt skäl stark misstämning i Sverige . . . Nu (omkring 10 år senare) följde emellertid kraftiga åtgärder för försvarets stärkande, riktade icke mot en gemensam fiende utan mot Sverige; Sverige var Norges enda möjliga fiende, hette det öppet, och svenskhat lärdes till och med i skolorna.

Den norska aktionen 1905 skildras i följande ordalag:

Utän försyn angrep man i pressen för att till det yttersta upphetsa den norska nationalkänslan Sverige och svenskarna med grova smädelser och beskyllningar. Även i utlandets press började en energisk agitation med färgglada och ytterst ensidiga skildringar av unionstvisterna . . . Fåfångt hade kronprinsen, som förde styrelsen en tid på våren 1905, svenska regeringen och riksdagen uttalat sig för förhandlingars upptagande på den vidsträcktaste bas, som var förenlig med unionens väsen. Den 27 maj föredrogs stortingets beslut inför konungen, och då denne såsom unionskonung och med användande av sin lagliga rätt vägrade sitt samtycke, nedlade de norska statsråden sina ämbeten. Då det icke lyckades att genast bilda en ny regering, förklarade stortinget den 7 juni, att den norska konungamakten upphört fungera och att unionen därmed vore upplöst, varjämte åt statsrådet uppdrogs att tills vidare föra regeringen. Det var den norska *revolutionen*, som normmännen inför sig själva och inför Europa sökte dölja genom en tarvlig juridisk advokatyr, vältande skulden på unionskonungen, som skulle satt sig själv och unionen ur spelet.

Hildebrand är kanske skarpast i sina omdömen om den norska politiken, men det kan utan tvekan påstås, att nästan alla skolböcker under ett eller två årtionden efter 1905 gav uttryck åt ett sakligt oförsvarligt nedsättande av den norska unionspolitiken. Normmännen bråkade, handlade grundlagsstridigt, förstod inte sitt eget bästa, svenskarna var beskedliga, höll inte på sin rätt, värderade klokt unionens värde.

Grimberg, som ofta skrev litet våldsammare än andra, fann i de norsk-svenska förbindelserna ett bevis för »att svenskarna i allmänhet helt och hållet saknar en egenskap, som de norske äger till en ytterlighet — det är nationalstolthet». Han gör rent av den norska frågan till utgångspunkt för ett allmänt moraliserande om politikens elände:

Trots all verklig folkstämning är det emellertid klart, att unionsfrågan aldrig skulle ha blåsts upp till de dimensioner, den fick, ifall den ej liksom andra politiska frågor kärleksfullt omhändertagits av en härskara av agitatorer på ömse sidor gränsen, vilkas levebröd och karriär var beroende av att den frågan hölls vid liv . . . — Men de politiska lyckökarna ska ju leva och frodas de också. Det blir de djupa leden, som få föda dem och lida för deras gärningar.

Det bör tilläggas, att Grimberg också uttryckte sin glädje över att konflikten bilagts utan krig och att han slutar med några reflektioner på temat »det är inte ens fel, när två träta».

Vid Hildebrands sida i hårda uttalanden står framför allt Hallendorff. Något mildare kritik av norrmännen möter hos några andra i förut åberopade redogörelser nämnda författare, så Magnus Höjer kort före unionsbrottet. Ofta berömdes svenskarna för sans och måtta och framför allt prisades kungens och kronprinsens fredskärlek; inte sällan fick Oskar II hedern för att det ej blev krig 1905.

Småningom modifierades skolböckernas hållning — i samband med närmandet mellan de nordiska staterna och delvis på grund av medvetna ansträngningar från grupper av historiker på Föreningen Nordens initiativ. Det betonades allt starkare att Norge i själva verket påtvungits unionen och att verklig likställighet mellan de båda länderna inte genomförts. I upplaga efter upplaga blev tonen en annan; Tunbergs bearbetning av Odhner var helt annorlunda än Hildebrands, även om några ord om norrmännens bristande respekt för lagen stod kvar, Moréns upplagor blir allt mildare. I en bok sades rent av om Karl Johans norska politik: »Att han därvid begick en stor orättvisa mot ett helt folk, då han så ville tvinga det att lösgöra sig från ett rike, med vilket det varit förenat i mer än fyra århundraden, och lägga det som en landsända under dess fiende, det brydde han sig lika litet om som andra erövrare. Gent emot politiska ränker ha människoliv och fosterlandskänslor ingen betydelse» (Lundh-Eriksson 1923). Men helt synes klandret av den norska politiken i unionsfrågan inte ha försvunnit förrän under och efter andra världskriget.

Skolböckernas politiska propaganda innebar självfallet inte i regel, att man rekommenderade en politisk riktning och avvisade en annan; idealet var närmast en stat som utan partisplittring styrdes i »det allmännas» intresse, ett ideal som motsvarade den apolitiska eller antipolitiska hållningen hos äldre konservatism. Den verksamhet i det beståendes tjänst, som skolböckerna för hundra eller femtio år sedan utövade, var i huvudsak av mera diskret, om också inte av mindre effektiv art. Religionens tro på Guds ledning och sanktionering av överheten innebar, såsom jag i senare avsnitt närmare skall beröra, en maning till undergivenhet, till koncentration på det »översinnliga», till inriktning på livet efter detta i motsats till jordelivet. Fosterlandskärlekens förkunnelse verkade i samma riktning: om man var stolt och lycklig över att vara svensk, kunde man inte känna olycka och förnedring över att vara en fattig arbetare, med usel bostad och tolv timmars arbetsdag. De prisade moraliska dygderna var anpassade efter denna linje: förnöjsamhet, sparsamhet, sedlighet, nykterhet, trohet. Förtigande av ömtåliga fakta stödde dessa föreställningar. Som förut nämnts omtalades det inte i skolböckerna kring sekelskiftet att de flesta män saknade rösträtt, och inte heller att blott ett fåtal av de röstberättigade gjorde bruk av sin möjlighet. Frihetstiden och den norska politiken blev stöd för en i regel icke klart uttalad kritisk hållning mot »partivälde» — alltså demokrati och parlamentarism.

I en rad arbeten framträder likväl en direkt kritik av vissa politiska riktningar och ett tydligt politiskt ställningstagande. I Sverige, liksom i andra länder, blev arbetarrevolten i Paris i juni 1848 och framför allt Pariskommunen på våren 1871 skildrade med en skräck och förbittring, som saknar motsvarighet i redogörelsen för andra olyckor eller ohyggligheter under samma skede. Kommunen var »ett skräckvälde», »ett fruktansvärt socialistuppror», kommunarderna »ville störta allt vad lag och ordning hette». Dylika uttryckssätt återkommer hos nästan alla författare. Efter denna händelse, redan innan ett social-

demokratiskt parti bildats i Sverige, blir kritik av socialismen vanlig. Pallin ger en förvanskad bild av socialismens idéer (upplagor 1875 och 1878) och slutar med orden: »Strävanden framtråda, som gå ut på att våldsamt och obetänkt grunda nya förhållanden i samhället, och som därför ej endast störa dettas naturliga utveckling, utan hota att undergräva grundvalarna, varpå vårt samfundsliv vilar. Vi erinra särskilt om den bekanta arbetarföreningen 'Internationale'. Arbetarnas ställning till arbetsgivarna, de egendomslösas till de egendomsägande är den viktigaste bland de samhällsfrågor, som vänta en tidsenlig lösning.»

Strömberg (1874) skriver om »mäktiga idéer, som visa rent av fiendliga tendenser mot statens bestånd och av de mindre bemedlade klasserna inom alla länder omfattas med begärlighet. Detta omstörtningssparti fordrar, utom egendomsgemenskap, undanröjande av alla de grundvalar, på vilka samhället vilar, såsom regering, religion, lagar, äktenskap, arvsrätt o. s. v. Den farliga läran bär namnet kommunism, har sedan 10 år utbredd sig över hela Europa och redan inom både Frankrike och Spanien visat sorgliga resultat av sin verksamhet. Inom England hava yttringarna ännu stannat vid en oändlig kedja av s. k. 'strikes', avsedda att förbättra arbetarnas ställning. Skulle den lyckas vinna överhand, sjönke mänskliga civilisationen flera århundraden tillbaka i sitt arbete, en olycka, som endast genom folkupplysningens kraftfulla befrämjande i alla länder torde kunna förebyggas.»

Sedan socialdemokratien framträtt och vunnit en viss maktställning i Sverige behandlas den mera utförligt i skolböckerna, under lång tid ensidigt och kritiskt. I Odhner—Westman 1906, inte helt exakt men relativt objektivt:

Särskilt i utlandet, där utvecklingen gick fortare, begagnade sig arbetsgivarna inom kort av sin makt till att bestämma lång arbetstid och pressa ned lönerna till den grad att städernas arbetarbefolkningar kommo i stort elände. Arbetarna inom samma yrke började så sammansluta sig till *fackföreningar* för att med gemensamma krafter genomdriva bättre avlöning och kortare arbetstid samt ernå en tryggare ställning. Genom att nedlägga arbetet, *strejka*, lyckades de ofta tvinga arbetsgivarna att gå in på deras fordringar.

Bland dessa nödlidande arbetarmassor uppstod ett häftigt missnöje med hela det bestående samhället. Det bildade sig bland dem ett politiskt parti, *socialisterna*, som fordrade, att ingen enskild skulle få driva industri eller jordbruk med lönarbetare i sin tjänst och ensam uppbära den vinst företaget medförde. All enskild äganderätt till produktionsmedlen (jord, fabriker, maskiner o. s. v.) skulle avskaffas; dessa skulle i stället bli samhällets gemensamma egendom, deras avkastning skulle även delas gemensamt. Då socialisterna icke lyckats genomdriva dessa fordringar i något land, uppträda de överallt där de finnas som ett politiskt oppositionsparti.

Dessa rörelser bland arbetarna — fackföreningsrörelsen och socialismen — kommo först på 1880-talet till Sverige. Emellan dem uppstod ett så nära samband, att det bestämdes, att var och en som inträdde i en fackförening därmed också inträdde i det socialistiska partiet («tvångsanslutning»). En del arbetare ha likväl bildat fristående fackföreningar.

För att icke i sin ordning stå maktlösa mot arbetarnas organisationer nödgades arbetsgivarna sammansluta sig till *arbetsgivareföreningar*. När strid uppstår, söka de tvinga arbetarna till eftergifter genom att i stor mängd *avstänga dem från arbete* (på engelska »lock out»).

Staten har på flera sätt nödgats ingripa för att ordna förhållandena för arbetarklassen och har bland annat utfärdat lagar om minderårigas arbete, om skydd mot yrkesfara, om ersättning vid olycksfall under arbete o. s. v.

Nils Höjer (1907, en av de tidigaste läroböckerna i samhällslära) skriver efter att ha berört anarkismens teori:

Det lider väl intet tvivel, att den anarkistiska revolutionen måste utmynna i den strängaste statsdespotism, som gjorde slut på det allmänna inbördes kriget. Så till vida bleve slutet detsamma, som för socialismen är målet. Redan nu är det i rent demokratiska samhällen illa nog för den individuella friheten, och skulle staten göra sig till herre över all ekonomisk verksamhet, finge man visserligen en statsmakt utan motsvarighet i vår tids samhällsliv. Men socialisterna själva äro visst icke eniga i fråga om organisationen av denna statsmakt, icke heller i fråga om fördelningen av samhällets nyttigheter, om beredandet av medel för underhåll av samhällets mångfaldiga tjänstemän och andra gemensamma behov. Den största svårigheten synes bliva att ordna produktionen för allmän räkning, så att den verkligen bleve lönande, ty erfarenheten synes giva vid handen, att staten endast inom några få ganska strängt begränsade områden kan med framgång driva produktiv verksamhet, och arbetarnas egna produktionsföreningar hava i allmänhet slagit mycket illa ut. I det hela lider det socialistiska programmet av mycken oklarhet i fråga om tiden efter revolutionen och liknar däri anarkismen, men skiljer sig mycket bestämt därifrån i sättet att driva klasskampen

mot det nuvarande samhället. Socialisterna kämpa i slutna, väl disciplinerade skaror i riksdagar, kommunalråd, folkmöten, fackföreningar och press; anarkisterna, som det faller sig, och helst efter ingivelse med bomber och dolkar . . . De olyckor och orättvisor, vilka socialisterna vilja bota genom ännu större orättvisor och olyckor, kunna — menar man — mycket väl undanröjas inom det nuvarande samhällets ram utan alla våldsamma ingrepp i den gällande samfundsordningen.

Grimberg behandlar socialismen utan hätskhet, på sitt vanliga, vänligt förmanande sätt. Han söker tala arbetarna till rätta så att de skall förstå den privata företagsamhetens och egendomens värde. Hans förkunnelse utmynnar (i Svenska folkets underbara öden) i en primitiv liberalism:

Det socialistiska programmet om statens övertagande av produktionsmedlen brukar emellertid, som bekant, mötas av den motfrågan: »Hur skall det bli utrymme för den enskilda företagsamheten i ett samhälle, där alla bli som hjul i en stor mekanism?» Det kan ju vara gott och väl — genmäles det — att var och en känner sig arbeta för det allmänna bästa, och det ligger onekligen mycket uppfostrande däri, men de allra flesta människor äro nu en gång så konstruerade, att de knoga villigare, om de veta med sig, att det är för sin egen gård, för sin egen affär, för sin hustru och sina barn som de arbeta, och att de få använda vinsten av sitt arbete på att förbättra sin ställning på det sätt, som de själva finna lämpligast. Staten må gärna beskära oskäligen vinster och jobbarinkomster och se till, att alla, som vilja arbeta, också få det, samt att ingen oskyldig lider nöd. Men låt sedan varje duktig karl sköta sig själv inom ett sunt samhällsliv!

Människorna ha ju också ett behov av att få vara sig själva så länge, som de ej träda andras rätt och människovärde för när. Ett alltför långt gångt statsingripande och reglementerande av individens frihet — det må komma uppifrån eller nedifrån — får förr eller senare sitt bakslag. Det blir i längden outhärdligt för självständigt tänkande och viljande individer att som i det gamla Preussen jämt och samt bara känna sig som »Staatsbürger», att ideligen — om inte kroppsligen, som i Preussen, så andligen — stå i stram givakt för statstanken och dess inkarnationer. Mycket av det bakslag mot gammal kultur, som vi i våra dagar få bevittna, är förvisso en reaktion mot ett för långt drivet ingripande från samhällets sida i individernas naturliga rörelsefrihet och behov att vara sig själva.

I »Sveriges historia» framför Grimberg samma åsikter i mindre drastiska ordalag. »Arbetsfrågan», som det vid denna tid ofta hette, måste lösas genom förtroendefullt samarbete och refor-

mer, ej genom socialism. »Alla djupgående sociala reformer är hjälp till självhjälp: social reform är först och främst människo-förbättring.»

Socialdemokratiens och fackföreningarnas nära samarbete berörs naturligtvis alltid i dessa arbeten. Betecknande synes vara att gång efter annan sägs att de första sammanslutningarna på arbetsmarknaden var arbetarföreningar och att genom dessas bildande arbetsgivarna »tvingades» att förena sig till gemensamt motstånd (Odhner—Westman, Hallendorff, Bergström). Det är också belysande att egnahemsrörelsen genomgående beskrivs som en ersättning för eller ett hjälpmedel mot socialismen. Särskilt trohjärtat utföres denna tanke av Rosenborg: »Med fackföreningsrörelsen kom socialismen in i landet. Det är en riktning, som fordrar, att jord, råämnen, maskiner och verktyg m. m. skola vara samhällets egendom. Den enskilda egendomen skulle då upphöra och varje medborgare vara delägare i statens gemensamma egendom . . . Egnahemsrörelsen däremot, som nu börjar vinna framgång, avser att bereda arbetaren tillfälle att förvärva sig eget hem för att bli oberoende och lycklig. Denna rörelse motverkar på ett lyckligt sätt den skadliga utvandringen till främmande land av Sveriges bästa, arbetsdugliga folk.»

I de tidiga framställningarna av försvars- och författningsstriderna 1905—1918 är partiskheten för den konservativa linjen, för högern, ofta påtaglig. Att rejält belägga detta skulle kräva citat av många sidor, eftersom åsikterna nästan alltid framträder i enskilda ord och omdömen, insprängda i en sakligt korrekt redogörelse för händelseförloppet. Man finner exempelvis hos Grimberg, Hallendorff, Odhner—Hildebrand och Rydfors ständigt påståenden och värderingar av denna typ: utrikesläget var hotande och Sverige i behov av ett starkare försvar, men vänstern och särskilt socialdemokratien var mot en upprustning, ryskt spioneri avslöjades och hemliga papper blev stulna — Sverige »översvämmades» av sågfilare, skriver Rydfors — pansarbåtsinsamlingen 1912 blev en triumf, bondetåget 1914 var en storslagen opinionsyttring, som mottogs med hänförelse, kungen var i sin goda rätt då han i borggårdstalet

och i uppträddandet mot ministären Staaff kom i strid med vänstern, 1918 års författningsreform var betingad av centralmakternas nederlag och de inre oroligheterna.

Dessa tendenser till partipolitiskt ställningstagande försvann inom några år ur läroböckerna, med nya författare eller nya upplagor. Parlamentarismen blev ett obestritt förhållande och de politiska partierna beskrevs med tillbörlig objektivitet. Naturligtvis kan man även under senare tid finna uttryckssätt, som visar var en skolboksförfattare partipolitiskt hör hemma, men det är här fråga om omedvetna och oskyldiga undantag, såsom då (hos Brandell 1947) högern sägs vilja »bevara den bestående ordningen men motsätter sig inte nödvändiga och nyttiga reformer».

3

Schildringen av det första världskriget, dess förhistoria och dess resultat synes nästan genomgående i historieböckerna under ett par årtionden präglad av partiskhet till centralmakternas och närmast Tysklands förmån; skolböckerna avspeglar den inom den svenska konservatismen härskande tyskvänliga stämningen. Saken upptas i Danielssons och Carlgrens förut nämnda översikt, och jag hänvisar till denna, men skall tillfoga några kompletterande uppgifter.

Danielsson och Carlgren nämner med rätta Johnssons lärobok för gymnasierna som ett exempel på ställningstagande för Tyskland redan beträffande tiden före världskriget. Centralmakterna beskrivs som ett bålverk för freden och ententen England—Frankrike—Ryssland framställs som riktad mot Tyskland, utan någon motivering i tyska aspirationer eller aktioner. I jämförelse med Johnsson sägs Pallin—Boëthius efter kriget i av Boëthius bearbetade upplagor vara relativt objektiv. Men även denna mycket uppskattade och använda lärobok är i hög grad partisk. Jag skall visa detta genom några referat och citat ur läroböckerna för realskolan och gymnasiet 1920—1923 under förbigående av en del detaljskillnader i böcker och upplagor. Som en illustration till det oskyldiga självbedrägeri, som

är vanligt i skolbokslitteraturen, antecknar jag att Boëthius i förordet till åttonde upplagan av gymnasieboken (april 1918) inskräper kravet på objektivitet: »Skolundervisningen får ej göras till språkrör för dagspolitiska opinioner av ena eller andra slaget.»

Orsakerna till världskriget beskrivs på så sätt att Tyskland (respektive centralmakterna) fritas från skuld. En »motsättning berodde på den fruktan och avund, som Tysklands militära maktställning uppväckte. En annan förorsakades av Frankrikes önskan att hämnas Elsass' och Lothringens förlust... Men farligast var Rysslands brutala makt- och utvidgningsbegär.» Det ryska statslivets (heter det i annat sammanhang) »så gott som enda ideella grund utgjordes av allmänhetens österländskt teokratiska vördnad för tsaren och oklar slavisk nationalism. Då i denna ingick drömmar om alla slaviska folks förenig under rysk överhöghet (panslavism) gav den ett stöd åt de maktägandes omätliga, för Europas västerländska statsliv farliga erövringsbegär.» Själva krigsutbrottet beskrivs med samma tydliga tendens. Mordet på den österrikiske tronföljaren var ett illdåd svarande mot serbernas »nationella vanor». Tyskland förklarade krig mot Ryssland »för att ej överrumplas» och krig mot Frankrike »som antogs skola begagna sig av den rysk-tyska fejden för att bringa sina revanschplaner till utförande». Anfallet på Belgien, »som misstänktes för franskvänlighet», sägs ha varit en kränkning av detta lands garanterade neutralitet men i nästa mening framhävs den belgiska civillbefolkningens »folkrättsstridiga deltagande i försvaret». Att Belgien angreps »blev för England en anledning att delta i kriget». Japan började krig mot Tyskland för att »kräva hämnd för Tysklands uppträdande efter den japansk-kinesiska freden 1895». Turkiet ställde sig på Tysklands sida därför att det »med skäl befarade ryska avsikter på Konstantinopel».

Själva krigets förlopp och det tyska nederlaget framställs i samma vagt partiska anda. Det talas om tyskarnas »ärorika bragder» på haven, om de tyska koloniernas förlust »trots tappert motstånd». Tysklands nederlag framstår främst som en följd av bundsförvanternas kapitulationer och brister i »hem-

landets moraliska styrka» och härav följande krigströtthet och upprorsanda. »De underbara segrarna, den fasta statsordningen och den nationella sammanhållningen hade gett tyska folket kraft att under fyra år uthärda hungerblockadens lidanden, men dessa hade dock till slut verkat undergrävande, och då segerlyckan svek, uppstod en allmän förtvivlan som gav plats åt revolutionära stämningar.» Härtill kom att man litade på Wilsons löften om att »en hämnds- och våldsfred ej skulle framtvingas». Intrycket av redogörelsen blir — som i åtskilliga tyska skolböcker från samma tid — att Tyskland ej var militärt besegrat men förlorade kriget genom den inre oppositionens revolutionära aktioner och svek från segermakternas (Wilson's) sida. Någon dolkstötslegend förkunnas inte, men den ligger sannerligen inte långt borta.

Freden ansågs »av tyska folket liktydigt med fullständig nationell ruin» och den svenske skolboksförfattarens redogörelse för fredsfördraget går i samma riktning. Bland de olyckliga följderna av kriget framhävs »de fördärliga lidelser, som utvecklat sig ur nutidskulturens sociala missförhållanden. Framför allt skedde detta i Ryssland med dess mellan trälsinne och anarkistiskt självsvåld vacklande okunniga och lågt stående underklass, med dess lättsinniga och njutningslystna aristokrati, dess byråkratiska godtycke och korrupktion, dess överspända och hatfulla nihilister och dess förtryckta nationaliteter. Det sammanhållande bandet i allt detta hade varit folkflertalets religiöst färgade vördnad för och tro på 'den vite tsaren', men genom det elände, kejsarens krigspolitik dragit över landet, förbyttes dessa känslor i förtvivlan och raseri.»

Liknande framställningar med skilda nyanser av partiskhet möter under den följande tiden hos de flesta kända skolbokshistoriker, såsom Brandell, Jacobson, Rydfors och Wennström. Framför allt betonades ständigt fredsfördragets hårdhet. Måhända kan en tendens till större objektivitet efter hand observeras. Säkert är att efter andra världskriget perspektivet blir ett annat och frågorna kring det första kriget mera sakligt redovisande. Vid bläddring i mina excerpter ur mellankrigstidens böcker, fann jag till min förvåning följande notis: »Freden mel-

lan västmakterna och Tyskland slöts i Versailles 1919. Tyskland förlorade då Elsass-Lothringen samt en del områden på gränsen till Danmark och Polen samt måste lämna alla sina kolonier. Även krigsflottan och de större handelsfartygen utlämnades. Armén fick inte vara större än 100 000 man värvade trupper. Dessutom skulle Tyskland lämna ett stort skadestånd, men det betalades aldrig. Med tanke på Tysklands ohyggliga skadegörelse i Belgien och Frankrike kan fredsvillkoren därför anses ha varit milda.» Det visade sig att excerpten blivit felplacerad; den gällde i själva verket en år 1946 publicerad skolbok (Hagnell—Olander).

4

De s. k. nationella diktaturer som upprättades under mellankrigstiden — Mussolini och fascismen i Italien 1922, Hitler och nationalsocialismen i Tyskland 1933, Franco i Spanien 1936—1939 — är i nästan alla skolböcker före andra världskrigets slut behandlade med en viss partiskhet i positiv riktning. Det är visserligen ofta svårt att skilja mellan vid denna tid förklarliga sakliga misstag och subjektiva bedömanden, men det synes mig klart att flertalet författare såg dessa diktaturer med välvilja eller åtminstone med en tolerans som inte framträdde i redogörelsen för den ryska diktaturregimen. Detta förklaras av flera omständigheter. Kommunismen betraktas genomgående som ett hot mot friheten i västvärlden och de antikommunistiska rörelserna blev redan därför uppskattade. Ofta överdrevs faran för kommunism i de stater, där den extrema nationalismen segrade, och denna nationalism kunde alltså ses som en berättigad eller åtminstone förklarlig reaktion. Man synes också ha överskattat de nationella diktaturernas frändskap med borgerligt konservativa stater av demokratisk typ. Vidare skrevs ofta de grundläggande texterna innan de nya regimernas tendenser och syften blivit helt avslöjade — deras ansvar för världskriget, nazismens värsta judeförföljelser — och som vanligt ändrade man helst så litet som möjligt i följande upplagor. Benägenheten att se de nationella diktaturerna vackert avspeg-

lade för övrigt en inom vida kretsar spridd, om än icke härskande hållning — särskilt inom borgerliga grupper — i Sverige liksom i andra västerländska demokratier. Säkert är att skolgångsdomen omkring 1930—1945, eller 1943, då Tysklands och Italiens nederlag var uppenbart, fick en falsk, förskönad bild av de i land efter land segrande totalitära riktningarna.

Jag tar några exempel. De sakliga misstagen går jag ej närmare in på; jag erinrar blott om att kommunismen i Italien inte 1922 framstod som ett hot, att nazismens framgångar i Tyskland främst var en följd av den ekonomiska kris, som efter några års relativt välstånd utbröt 1929, och att den regering, mot vilken Franco gjorde uppror 1936, inte hade några kommunistiska eller ens socialistiska medlemmar.

I Jacobson—Söderlund, den mest använda läroboken, sägs: »Under krisåren efter fredsslutet stod Italien nära revolutionens rand, och kommunistiska omstörtningar ägde rum på olika platser. Då kom emellertid en stark reaktion i form av fascismen.» Att fascismen införde diktatur klargöres, men det framhävs också, att Mussolini införde ordning och förbättringar i skilda hänseenden. Om nazismen heter det bland annat, sedan den ekonomiska krisens betydelse för dess framgångar understukits:

Nationalsocialismen uppstod strax efter världskriget under intryck av den nöd, som kriget vållat, och den förödmjukelse, som Versaillesfreden innebar för det tyska folket. Den utger sig för att vara en »världsåskådning», grundad på »rasen och blodet», och vill arbeta fram en rent arisk ras. Därför riktar den sig särskilt mot judarna, som under efterkrigstiden hade fått stort inflytande inom det tyska samhälls- och kulturlivet men under den nya regimen utsatts för svåra förföljelser. Nationalsocialismen vänder sig också mot klasskampen och alltså mot de marxistiska riktningarna, främst mot de gamla socialdemokratiska och kommunistiska partierna. Den är principiellt antidemokratisk och vänder sig därför mot parlamentarism, förenings- och yttrandefrihet samt andra företeelser, som äro karakteristiska för den demokratiska statsformen. Som mål har uppställts en »folkgemenskap», som skall utrota klasskamp och partistrider, och för att nå detta mål har man ej väjt för de hårdaste medel; många av de gamla partiledarna och andra motståndare till nationalsocialismen leva i landsflykt eller hållas i koncentrationsläger.

Vid de nya val, som utlystes på våren 1933, sedan regeringsmakten kommit i nationalsocialisternas händer, lades mycket starka hinder i vägen för motpartiernas propaganda, och valen gåvo nationalsocialisterna och deras medhjälpare majoriteten i riksdagen. Regeringen lät nu bevilja sig mycket vittgående fullmakter, och Hitler, »der Führer», erhöll så gott som diktatorisk makt i enlighet med den nationalsocialistiska »ledarprincipen».

Den »likriktning» av alla statens krafter, som var ett viktigt led i nationalsocialisternas program, började med att delstaternas fria styrelse upphävdes (1933), varigenom den gamla tyska förbundsstaten upphörde att existera. Den nya regimens motståndare utrensades ur förvaltningen; press, film, radio m. m. ställdes under statens kontroll, senare även den evangeliska och den katolska kyrkan. Fackföreningarna upplöstes, och arbetskonflikter förbjödos.

Denna framställning är, så vitt jag kan finna, sakligt korrekt, utom i överbetonandet av judarnas inflytande före 1933. Men den ger ingen föreställning om ohyggligheten i nazismens undertrycknings- och likriktningsspolitik, uppenbar för envar som studerade tyska skrifter och gjorde resor i Tyskland under åren efter 1933 (den citerade upplagan är av 1941).

På liknande sätt förbigås i framställningen av Francos uppror viktiga fakta.

Efter första världskriget har Spanien genomgått skiftande öden. Under många år rådde militärdiktatur, men den störtades (1931) och med den konungadömet. Under den därpå följande tiden sönderslets landet av häftiga partistrider, som slutligen ledde till ett blodigt inbördeskrig (1936). För att förhindra att den spanska konflikten utvidgades till ett stormaktskrig ingicks mellan stormakterna en överenskommelse om »nonintervention», vilket dock ej hindrade att flera av dem understödde det ena eller andra av de båda kämpande partierna. Efter två års strider segrade de av axelmakterna stödda nationalisterna, som leddes av general Franco, och Spanien fick en regim som i mycket påminde om Tysklands och Italiens.

I läroboken saknas som jag skrev i en artikel för tjugo år sedan (DN 6 april 1949) »en klar och intensiv framställning av skillnaden mellan despoti och demokrati. Någon sympati för diktaturena kommer inte till synes, snarare tvärtom, men ej heller görs ett försök att konkret belysa det oerhörda och fruktansvärda som de inneburit i nutidens samhällsliv. Och dock

är en sådan belysning inte besvärlig att ge utan varje propa-
ganda.»

I den svenska tredje upplagan av Estlander—Rolfson (1936) beskrivs de nya regimerna i Italien och Tyskland sålunda:

I Italien har Mussolini med tillhjälp av sina fascister upprätthållit en nyskapande och ordnande men sträng diktatur. I slutet av år 1935 anföll han efter grundliga förberedelser Abessinien, det sista självständiga riket i Afrika. Med flygmaskinernas och giftgasers hjälp erövrade han under ett halvt års tid en stor del av landet med huvudstaden Addis Abeba. Kejsaren flydde, och den italienske kungen utropades till kejsare av Abessinien.

Tyska riket styrdes av Adolf Hitler. I en tid av nöd och oro överlämnade den gamle redbare Hindenburg makten åt honom och national-socialisterna i början av år 1933. Sedan Hindenburg dött sommaren 1934, blev Hitler tyska rikets ledare, der Führer. President ville han ej kalla sig. Ett brådskande arbete synes nu pågå för rikets återupprättande, hären ökas, krigsfartyg byggas och flygmaskinerna bli allt flera. Mot oppositionen går man hårt fram, och någon tryckfrihet, såsom vi fatta den, finnes inte.

Liknande framställningar — vida mera praktiska än Jacobson—Söderlunds — möter i slutet av 1930-talet i många skolböcker. Jag nämner den relativt utförliga redogörelsen hos Wennström, som berömmar Mussolinis och Hitlers insatser och förklarar Spaniens republikanska statsskick ha varit »kommunistiskt färgat», och citerar den korta karakteristiken av nazism och fascism hos Rydfors:

Den inre upplösningen och den österifrån hotande bolschevikfaran avvärdades dock snart genom det s. k. nazistpartiet under ledning av Hitler, som även satte kronan på Bismarcks enhetsverk genom att utplåna återstoden av de forna småstaternas oberoende.

Vad Hitler uträttat i Tyskland till den inre ordningens befastande och regeringsmaktens stärkande, utfördes vid samma tid i Italien av Mussolini med hjälp av det s. k. fascistpartiet. Vilka faror Tyskland och Italien kanske undgått genom dessa båda »diktatorers» kraftfulla ingripande, visar det förödande inbördeskrig, som sedan 1930-talets mitt skakat Spanien.

Skolböckernas ställningstagande måste, som jag antytt, ses mot bakgrunden av opinionsriktningarna i Sverige. En rad politiker och tidningar såg länge de nationella diktaturerna med väl-

vilja; vad som står i historieböckerna erinrar ofta om Enskilda Bankens årsberättelse år 1939, där Mussolini och Hitler avtackas för sitt konsolideringsarbete i Europa.

Några år senare blev denna genre omöjlig i både politik och skolböcker. Orsakerna var uppenbarligen dels att de tyska och italienska regimernas politik — särskilt judemorden i Tyskland — blev klarlagd, dels och framför allt att dessa regimer förlorade kriget. Ännu en tid påträffas uttalanden av förgripelig art i skolböckerna, säkerligen väsentligen beroende på att författarna inte ansåg sig kunna helt kasta om sina påståenden, det var svårt för dem att ro tillräckligt fort. Men en genomgång av skolböcker från omkring 1960 visar att fördömandet av fascism och särskilt nazism blivit obligatoriskt liksom i Italien och Tyskland. Nu speglas skolböckernas uppfattning om nazismen snarast av dessa kraftord: »Då Hitler 1933 blev rikskansler, kom en skara desperata och hänsynslösa våldsmän till makten i Tyskland. De skulle snart avslöja sig som ett förbrytarband, som inte ryggade tillbaka för de fruktansvärdaste brott mot mänskligheten» (Meurling—Wirsén). För en utförligare dokumentering hänvisar jag till min uppsats i Lärartidningen 1965.

Svenskarnas storhet och problematik

1

Att vårt folk har en speciell karaktär av ovanligt ädel art är — liksom i andra länder — en dominerande föreställning inom politiken, undervisningen och litteraturen, åtminstone sedan slutet av 1700-talet, även om skryt över den egna förträffligheten och den fina härstamningen naturligtvis förekommit långt tidigare. Sådana tankar finns ju klart uttalade i bröderna Magnus historieskrivning för fyrahundra år sedan. I det följande skall jag beröra de drag, som i de behandlade hundra årens skolböcker ansetts vara typiskt svenska. Hit hör snart sagt alla goda egenskaper, men i första rummet frihetskänsla, sinne för rättvisa, mod och allmän hygglighet; även om levande generationer stundom anses brista i vissa hänseenden framstår förfäderna nästan alltid som förträffliga.

Innan jag går in på undervisningslitteraturen, skall jag emellertid ta upp en del inlägg och problem rörande den svenska karaktären i andra skrifter. Jag citerar några trots sina skiftningar typiska aktstycken från början av 1800-talet.

J. E. Angelinis »Encyklopedi för barn» (1803) uppställer frågan: »Hurudana äro sederna och lynnet hos svenska nationen?» Svaret lyder: »Denna nation har fordom varit upphöjd över andra för sin tapperhet, sitt härdande levnadssätt, sin ärlighet och kärlek till frihet, fosterland och överhet. Man vill önska att dessa drag av dess karaktär icke ännu förlorat sin förra styrka och renhet. Emellertid äro den låga egennyttan, avunden emellan särskilda klasser av medborgare, smak för lyx, starka drycker och utländska seder de egenskaper i folklynnet, vilka man beklagligtvis funnit snarare till- än avtaga.»

Historikern G. von Schantz, »Några anmärkningar om nationalkaraktären» (1809):

Svenska folket äger en nationalkaraktär, som under alla skiften visat sig densamma; aldrig under lyckliga öden alstrat övermod och våld, aldrig under motgångar förgätit sin värdighet och nedtryckts under deras börda; aldrig tagit smitta av lättsinnighetens anda, aldrig tillåtit veklighetens retelser att förslappa sin kraftfullhet; en moder till alla samhällsdygder, ett värn för dess frihet, och en borgen för dess eviga bestånd.

»Nytta och nöje» 22 december 1810:

Betraktar man Sveriges vitterhet och nationens lynne, skall man falla i förundran. Varje nation har sin egen smak, sin egen nationalkaraktär, men svenskarna ha en blandning av allas, och just härför sakna vi en avgjord smak och en verklig karaktär. Racine, Pope, Schiller, dessa särskilda nationers så olika, men alla berömda författare, läsa svenskarna med lika nöje. Vi ha alla dessa nationers smak, men de ha blott sin egen. Fransmannen läser väl Schiller, men ej med samma nöje som Racine. Tysken kan väl läsa Racine, men han känner en tomhet i själen, till dess han får Schiller i handen. Men, som sagt är, svensken läser dessa författare lika gärna, och han dömer om deras skönheter och fel lika säkert som deras egna landsmän.

Liksom svensken har en blandning av dessa nationers smak, har han även en blandning av deras karaktär. Röjer man ej även hos svensken den livliga fransmannen? Med samma passion som han, älska vi moder och dårskaper, kanske med den åtskillnad, att, då han för en ny galenskap avlägger en gammal, behålla vi gärna båda två. Den allvarsamma svenska soldaten får man även, lik den franske, se sjungande gå mot fienden. Tyskarnas patriotism, deras i allmänhet stadgade avsmak för politiska uträkningar, deras tålmod under fäderneslandets olycka, och deras för stora vördnad, att vid sådana tillfällen granska regeringens steg — återfinner man ej även allt detta hos svenskarna? Men, vad som är mer besynnerligt, engelsmannens alltför vidsträckta begrepp om frihet, hans medfödda iver att försvara det han tror vara rätt, skall man även ej förgäves söka hos svenskarna. Vad kan man sluta härav? Jo, att Sverige är en bildad nation, men att dess bildning ännu ej är så fullkomlig den borde bliva. Om våra erkända snillen belönas och våra uppväxande finna uppmuntran; så skall Sverige snarare än man förmodar, kunna jämföra sin ära i vitterhet, konster och vetenskaper, med vilken som helst av ovannämnda nationer, och kanske en gång överträffa dem. Vi ha redan snillen, som vi nämna med stolthet; — vi ha alltid ägt hjältar — men blott redliga, aldrig fina statsmän.

Utvecklingen av föreställningarna om ett svenskt folklynne, en svensk nationalkaraktär har, vad särskilt skönlitteraturen angår, under de senaste årtiondena utförligt och sakkunnigt behandlats av en rad författare. Jag hänvisar till Andreæ, »Li-

beral litteraturkritik»; Björck, »Heidenstam och sekelskiftets Sverige»; Blanck, »Geijers götiska diktning»; Hedin, »Mannhemsförbundet»; Kulling, »Atterboms 'Svenska siare och skalder'».

Ett par allmänna drag framträder nästan genomgående i de här beskrivna och analyserade litterära tolkningarna av den svenska folksjälen. »I allmänhet utgår», såsom Björck betonar, »en positiv bedömning av det svenska folket från en förstoring till nationellt format av skildrarens eget jag eller framträdande egenskaper hos honom»; genom att prisa svenskarna prisar man, ofta på ett samtidigt komplicerat och diskret sätt, sig själv. Det andra drag jag avser sammanhänger nära med det första. Reflekterande personer finner i regel hos sig själva en splittring, en problematik, en konflikt mellan skilda egenskaper och tendenser; ofta är det just denna komplikation, som de anser märkvärdig och förnämlig. På samma sätt finner folklynesskildrarna motsättningar inom den svenska karaktären och betraktar detta förhållande med beundran — även om det också kan inge tvivel om huruvida det över huvud är rimligt att tala om en nationalkaraktär. Det kanske mest citerade ordet om svenskarna (egentligen om Norden) torde vara C. A. Ehrensvärds utsaga: »en tung nation, full av hetsigheter»; satsen går att bruka i alla väder, eftersom den står så nära det genom sin motstridighet meningslösa. På liknande sätt talar Geijer om stor begåvning och barnslighet, om lyrisk naturkänsla och »skörbjugg i själen», om ivrigt arbete och slö vila, om odalmännen som i sin enkla känsla är överlägsna de höga klasserna; Almquist om ohåga för energiskt arbete och om ett slags frivilligt och glatt godtagen fattigdom; Atterbom om bragdbegär och stilla längtan, om »det ystraste vikingamod och det ömkligaste vemod». »Det finns ett bestämt svenskt lynne», skriver Levertin i sin karakteristik av Bellman, »som hela vår litteratur utpräglad, ett ynglingalynne, ett musikant- och äventyrslynne, ett soldat- och erövrarlynne. Yrt och vemodigt, mera lättrört än djupt, mer lyriskt rikt och tonande än tankeklart och skarpt, blossande upp i vackert och snabbt förbrinnande lusteldar, sällan mäktigt av uthållig eld och jämn

värme, absolut föredragande helgen framför veckodagarna, i behov av festens rus och ras för att känna blodet leva, utmanande och beslutsamt och dock med ett vekt sus av oro och melankoli längst inne, som av ständigt darrande asplöv.» (Denna karakteristisk, liksom många andra liknande, kunde verka bestickande genom sin konstnärliga glans, trots den sakliga pekoralism, som mindre bestod i godtycklighet än i brist på sammanhang och logik.) I litteraturen kring sekelskiftet tycks detta slags beskrivningar (refererade främst av Björck) ha varit särskilt vanliga: man valde helt olika gestalter som påstods i sig förena det för svenskarna typiska eller genom sina olikheter illustrera motsättningarna i detta lynne. Så gick det att sammankoppla den ljusa och jämna förträffligheten hos Gustav II Adolf med Karl XII:s ensidighet och tragik, att se nationen som en väldig Fridolin eller som folket i Nifelhem. Denna genre är den överallt vanliga, enligt vilken det egna folket genom motsättningarnas rikedom blir det bäst utrustade av alla; »vi är ej ett folk utan mänskligheten», denna sats av den ryske slavofilen Aksakov är kanske det mest precisa uttrycket för dylik spekulation (Jensen, Rysk kulturhistoria).

En annan sida av denna tendens till övernationalism föreligger, då man på en gång talar om naturens egenart och splittring och kombinerar denna tanke med kritik av nationell självunderskattning, inbördes avundsjuka, beundran för det utländska och bristande nationalkänsla över huvud.

I en rad uttalanden om svenskt lynne, som publicerats i serien »Skrifter utgivna av modersmåsläraernas förening», finns belägg för att dessa föreställningar sedan länge varit omfattade i vårt land. Jacob Wallenberg och J. H. Kellgren instämde i den gamla klagan över svenskens kärlek till det utländska; enligt den sistnämnde fann man här inte någon »egen, bestående nationlig karaktär, blott en ytlig härmning av främmande folkslag». Tanken återkommer hos ett flertal senare författare. Även splittringen och avundsjukan påstås känneteckna svenskarna. »Skulle, så som mången tror, det onationella i Sverige ej blott fortfara att bibehålla sig men t. o. m. bekomma övertaget, då bleve missförhållandet här i landet så stort, att

staten kan gå sönder», skriver Almquist i »Svenska fattigdomens betydelse». Vidare framträder uppfattningen, att svenskarna är ett egenartat, svårkaraktiserat, av stridiga egenskaper utmärkt folk. »Det är ett sällsamt folk, det folk du styrer, kontraster kämpande i evig strid», heter det i Tegnér's hyllningsdikt till Karl XIV Johan år 1842. Och Geijer talar om de motsägelser, som i Sverige framträder hos människan likaväl som i naturen.

De synpunkter, som sålunda skyntar hos en del äldre författare, sammanförs till ett avrundat och systematiskt helt hos några nyare folkpsykologer. Märkligast är Heidenstams uppsats »Om svenskarnas lynne» år 1896. I sin formella glans, sina stora linjer och sin sakligt motsägelsefulla och underliga karaktär kan den sägas vara det idealtypiska uttrycket för nationell självkaraktistik; i många länder finns liknande skrifter, men ingenstädes, såvitt bekant, ett jämbördigt motstycke. Skriften uppbares av tron på svenskens storslagna och märkliga särart. Denna visar sig emellertid inte minst däri, att det svenska lynnet är motsägelsefullt och sålunda inrymmer stridiga, var för sig till ytterlighet stegrade egenskaper. »Medan våra grannfolk ofta kunnat karakteriseras i några få ord, är svenska lynnets psykologi så fullt av motsättningar och så skiftande, att ingen någonsin lyckats att sammanföra färgerna till en helgjuten bild . . . Ytterligheterna slingra sig om varandra som i Kanaan öknarna och vingårdarna . . . Snikenhet och slösaktighet, världskloket och överdåd, tröghet och inbillning — allt ligger där sida vid sida . . .» Trots sin stora och rika karaktär saknar svensken självkänsla och beundrar till övermått det främmande och utländska. Svenskarna är »den germanska rasens mest kosmopolitiska och moderniserade nation . . . Sverige omhuldar icke begåvningen utan stryper henne med skugggrädsla, avund och ämbetsysslor. Självunderskattandets röta breder sig vida. Det finns icke en avkrok i Europa, där fosterlandskärleken ligger så död bakom ihåliga ord som hos oss . . . Utlandet har upphöjts till högsta auktoritet, och dock veta vi alla, hur grund ett främmande öga måste betrakta vårt inre liv och särskilt de yttringar därav, som samlas i skrift och bild.» I andra sammanhang sägs, att svenskens anspråklöshet ger hans karaktär en all-

deles speciell prägel av nobless. »Ingenting frukta svenskarna så mycket som att bli slagna på fingrarna med självöverskattning. Inom hela samtiden finns icke heller ett förnämre och mer vinnande folkdrag än denna nationella självironi. Hur på en gång blyg och stolt ter sig icke en sådan självförnekelse vid sidan av de andra nationernas förgudning av det inhemska! Ett sådant inåtseende öga öppnas först hos en hög och gammal kultur . . .» Heidenstam avslutar sin skrift med en sammanfattning: »Sådant svenskarnas lynne gestaltat sig, är det Skandinaviens rikaste och intressantaste — ehuru underskattat av grannfolken och förnekat av sin egen tunga.»

Det andra ryktbara exemplet på svensk självkaraktäristik är Gustav Sundbärgs »Det svenska folklynnet» (1911). Skriften utkom ursprungligen som en bilaga till Emigrationsutredningen och dess direkta syfte var att undersöka de drag i den svenska folkkaraktären som kunde antas vara ägnade att stimulera emigrationen. Skenbart blir arbetet därför väsentligen en kritik av svenskarnas psyke. Ett ledmotiv är att svenskarna saknar verklig nationalkänsla. De missaktar det svenska och beundrar det utländska. I Sverige finnes ett intresse för allt främmande, »som i alla tider gjort svensken böjd för att överskatta vad som kommer från främmande land men att underskatta sitt eget»; detta »har i många fall varit ödesdigert för vårt folk och hindrat en full utveckling av den svenska folkindividualiteten». Svenskarna tvistar inbördes; mot varandra är de missunnsamma och avundsjuka. Men när det gäller främlingar är de undfallande, generösa och uppoffrande. Bevisen härför är mångahanda: vi har nästan aldrig fört anfallskrig, vi har givit efter för Norge, vi undviker att ge svenskar Nobelpris. Den svenska karaktären kontrasteras mot de nordiska grannfolken; särskilt danskarna sägs utmärka sig för en samtidigt smidig och brutal självhävande. Den kritiska tonen i behandlingen av det svenska lynnet kan emellertid inte dölja grundtanken, att vi egentligen är ett utomordentligt fint folk, ett begåvat, ädelt och förnämt folk, ett adelsfolk — åtminstone om man begränsar perspektivet till Norden. Mod, humanitet, organisationsförmåga, stark fantasi hör till de egenskaper som uttryckligen tillerkännes svenskarna.

Med all sannolikhet har Sundbärgs arbete — och särskilt hans uttalanden om svenskarnas bristande självhävande — utövat stort inflytande på föreställningarna om det svenska lynnet. Hans bok utkom under ett år i femtontusen exemplar; i det hela har den sålts i trettiotvåusen exemplar och är sedan länge utgången ur bokhandeln (sista upplagan utkom år 1921). Den har alltså varit en stor succé på svensk bokmarknad; mycket få icke skönlitterära arbeten gick vid den tiden ut i liknande upplagor. I stort sett var kritiken entusiastisk. Även de som i vissa punkter reserverade sig mot författarens omdömen synes i regel oförbehållsamt ha anslutit sig till de här berörda teserna. Ännu under senare år åberopades arbetet ofta som auktoritativt, som tillräckligt stöd för ett bestämt omdöme.

I en rad skrifter, som jag ej skall stanna vid, kan man spåra stort inflytande från Heidenstam och Sundbärg, liksom från den mera konventionella skrytlitteraturen. Att de refererade böckerna påverkat skolböcker, skall jag återkomma till.

2

Växlingarna mellan grovt och fint skryt — mellan det enkla framhävandet av den svenska karaktärens storhet och betonandet av denna karaktärs problematik och motsägelsefullhet — återfinns också i undervisningslitteraturen. Men vad jag kallar det grova skrytet dominerar på ett helt annat sätt i skolböckerna än i skönlitteratur och essayistik. Jag tar i det följande exempel från historieböcker, samhällsläror och läseböcker, under framhållande av att jag inte påträffat några uttalanden, som avviker från den härskande föreställningen om svenskarnas goda och upphöjda karaktär.

Vi brås på våra förfäder, våra urfäder, och de var utmärkta, det är ett första led i bevisföringen. Med urfäder avses då främst »de gamla nordmännen» — i tiden före kristendomens införande — och folk- eller rasgruppen germanerna; att tala om germanerna som stamfäder blir allt vanligare, även om det därvid naturligtvis underförstås, att de gamla nordmännen var germaner.

Odhner ger en representativ karakteristik av »den nordiska folkstammen». Dess mest utmärkande karaktärsdrag var »ett starkt och livligt *personlighetsmedvetande*, d. v. s. känsla av den enskilda människans och i synnerhet den frie mannens personliga kraft och oberoende. Att vara sin egen herre och ej bero av någon annan, därefter strävade varje fri man. Styrka, tapperhet och mod voro de egenskaper som aktades högt, endast de gävo rätt till heder i livet och berömmelse efter döden.» Stridslystnaden drev stundom till hämndgirighet och oförsonlighet, men den förenades också med en hög grad av »kloket och självförtröstan, vaksamhet och sinnesnärvaro samt snabbhet i uppfattning och beslut». List var inte främmande för nordmännen; »dock aktades högst den man som var öppen och ärlig mot sin fiende, ädelmodig mot svaga och skyddssökande, oryggelig i sina löften och trofast sina förbindelser». Odhners och andras historieskrivning tyder på att de ansåg senare tids svenskar äga samma goda egenskaper som nordmännen ehuru i en mera utvecklade och civiliserade form.

Främst i böckerna i allmän historia betonas, att vi härstamma från germanerna, att de gamla nordmännen var germaner. De germanska stammar, som krossade det romerska riket, beskrivs ständigt som friska och ofördärvade, något primitiva men genom sin kraft och dygd värdiga att träda i stället för en förfallen kultur. Några citat från 1860-talet till 1920-talet:

»Historiens förgrund intages av en ny folkstam, germanerna, våra förfäder. De räknas till den ariska stammen, som invandrat från Asien, och blandade sig, i väster med kelter, i öster med slaver. Här utbildade sig människoanden till kraft och självmedvetande i striden mot en hård natur. Här framträder ett förstånd, som visserligen saknar grekens fina öga för formen, men bemödar sig att tränga djupare ned till tingens urgrund och väsen. Germanernas religion är ej så bildrik och klar, som grekernas, men djupare. I samhället strävade germanerna att bevara friheten utan att avstå från den enhet som vinnes, då makten samlas i en endas hand. I konst och vetenskap bliva i framtiden germanernas skapelser ej så sköna som de fornklassiska folkens men sannare och betydelsefullare» (Sjögren).

»Även våra förfäder tillhörde sålunda detta folk, och erkänner redan genom Sveriges historia germanernas . . . tapperhet och frihetskärlek, deras resliga växt och trotsiga sinne» (Zachrisson). Germanerna, »ofördärvade och kraftiga», förstörde vissa värden i den förfinade men i mycket degenererade antika kulturen. »Om vi tänker efter, hur vi nu har det, då skall vi finna, att germanerna var människor som både lärde av romarna och som själva kunde utföra storverk. När de trängde in i romarriket, börjar en ny tid i människosläktets historia» (Carlson). Romarna betraktade länge »Germaniens ljushåriga, blåögda och grovlemlade söner som barbarer. Genom sin friska ungdomskraft och stridsduglighet, sin trofasthet i vänskap och kärlek och sin stolta hederskänsla stodo dock germanerna högt över de urartade romarna. Och när det kom till strid på allvar visade sig dessa egenskaper betyda mera än antikens hela maskstungna kultur» (Rydfors).

I regel är intrycket att svenska folket ärvt sina överlägsna egenskaper från urfäderna, men också utvecklat dessa egenskaper till högre fulländning och förfining. Ibland höjs röster om att folket varit bättre förr, särskilt i fråga om självuppoffring och fosterlandskärlek, men dessa röster kan vid en genomläsning av skrifterna knappast förnimmas i den hänförda kören av lovord och passionerad beundran. Stundom påstås av nutida iakttagare, att självbelåtenheten växlar under olika tider av det här diskuterade århundradet. En författare (Rolf Hillman) skriver exempelvis att man i mitten av 1800-talet möter en »kategorisk panegyrik» som tydligen antas ha blivit mindre markerad under senare tid; en annan (Karin Tarschys) hävdar att en stegring av nationalismen förmärks kring sekelskiftet. Det ligger något i båda dessa resonemang. Uttalandena om svenskarna för hundra år sedan — särskilt i läseböckernas ofta citerade äreminnen och festtal — var sannolikt enligt tidens sed mera retoriska och hämningslösa än senare; omkring 1900 framträder, i varje fall i litteraturen och den politiska debatten, en självglorifiering, som kan ses mot bakgrunden av nationalromantikens frammarsch (90-talet) och de under brytningarna med Norge

och kriserna i Finland dominerande stämningarna. Men vid läsning av skolböcker är det knappast möjligt att observera dessa skiftningar. Den kompakta överlägsenhetsnationalismen är hela tiden dominerande; svenskarnas storartade egenskaper prisas lika envist och trohjärtat.

Till de bästa sammanfattningarna av föreställningarna om det svenska folklynnat hör en uppsats av P. B. Sköldberg, »Om svenska folket i allmänhet», intagen i en år 1860 publicerad läsebok — den finner knappast sin like förrän i en samhällslära sextio år senare. Här heter det om svenskarna: »Till sin karaktär hava de städse varit utmärkta för sann gudsfruktan, sedlighet, kärlek till fosterlandet, frihet och självständighet. De äro trogna mot sin överhet, gästfria, hövliga och hjälpsamma men mot uppenbara fiender tappra och frimodiga. Vidare utmärka de sig genom förstånd, tilltagsenhet, allvarsamhet, ståndaktighet och arbetsamhet. Men de äro kända även för avundsjuka inbördes samt fallenhet för tvist och rättegångar, för en överdriven aktning för allt som är utländskt, samt begär efter starka drycker.» Ungefär samtidigt utgav K. E. Kindblad — som förut nämnts — en såvitt jag vet i svensk undervisningslitteratur enastående skrift, »Katekes i svenska historien för folkskolor». Här uppställdes frågor och svar rörande händelser i svensk historia; i svaren blir det anledning att tala om de stora egenskaper som sedan gammalt utmärkt svenskarna, deras frihetskänsla, mod, trohet, gudsfruktan, kraft och allmänna duglighet; allt detta återfinns i andra historieböcker, men här är redovisningen sällsynt klar och systematisk.

Självkänslan i största allmänhet markeras genom fraser av en typ, som överallt är vanliga i dylika sammanhang; man skryter indirekt och nästan omedvetet. I skildringar av händelser och människor talas om »ett ärligt svenskt hjärta», »en äkta svensk», »en verklig svensk», »en kärnsvensk», »en svensk man», någon gång också »en svensk kvinna», och det står klart att ordet svensk är det finaste attribut man kan hitta på. I fosterländska dikter, intagna i läseböckerna, är närmare beskrivningar av svenskarnas karaktär knappast att finna, men i ytterligt allmänna ordalag klargörs svenskarnas förträfflighet. Jag tar

ett par exempel från skilda tider, av författare ur helt olika skolor.

C. D. af Wirsén, »Sverige», första och sista strofen:

Det finns ej jord för oss så kär
som gamla Sveriges rike.
Det säges armt, men rikt det är
på skatter utan like:
på kraft i stål
och tungomål,
en tålig flit bland karga bygder,
ett manligt mod och kvinnodygder
och frisinthet på lagens grund
från Torne älv till Öresund.

Det finns ej folk, som genomgått
så mången nöd och fara.
Det folket kan ej dö, om blott
det mäktar enigt vara
och, trots allt skri
av löst parti,
går stadigt fram sin bana
inunder blågul fana
med tro, som aldrig släpper tag
från Gud och frihet, rätt och lag.

Olof Thunman, »Finn Malmgren», efter dennes död på polarfärd 1928, första och sista strofen:

Försynt och vänfast du alltid var
och full av sprudlande levnadslust
en äkta kärnsvensk, en karlakar!
av bragd och handling och dåd och dust.
En forskarande med storsint håg
mot fjärran mål du såg.

Där står ett dis kring din hjältedöd
och ingen skall veta, vad bittrast du led.
Men du gick, dit plikten och äran bjöd,
ty slik var din stolta och svenska sed!
Och minnet virar åt dig en krans
av oförgänglig glans!

På uttalanden om svenskarnas speciella egenskaper — och motiveringarna för dessa — kan jag ej utförligt ingå; jag stannar

vid några centrala punkter. Svenskarnas gudsfruktan och fosterlandskärlek anses bevisade genom landets historia, här får ofta Engelbrekt och de stora kungarna representera sitt folk. Frihetskärleken anses på samma sätt bevisad genom vår »urgamla frihet» — vad detta frihetsbegrepp innebär har jag förut tillräckligt diskuterat. »Jag känner honom rätt väl, frihetens höga genius, ty jag är svensk och har växt upp med honom», heter det i en berömd retorisk passage. Svenskarnas ovanligt starka rättskänsla betygas likaledes av den historiska sakkunskapen. »Sedan äldsta tider har det svenska folket älskat rättvisan», förklarar rätthistorikern K. G. Westman (i Odhner—Westman), och Grimberg betonar i sin redogörelse för landskapslagarna, att ur dessa lagar talar en levande rättskänsla, »som av ålder varit vårt folks styrka och lycka». »Hela vår historia», fastslår dåvarande kronprins Gustav Adolf i »Folkskolans läsebok», »vittnar om att svensken alltid ihärdigt bemödat sig att skapa ordning och styrka lag. Vår känsla för rättfärdighet och rättvisa synes mig dessutom vara ett av huvud dragen i vår folkkaraktär. Vi ha alltid avskytt att tumma på rätt och sanning.»

Svenskarnas mildhet och humanitet anses för äldre tid belagd genom vår krigshistoria — de svenska soldaterna uppträdde hyggligare mot civilbefolkningen än andra — och för senare tid av den långa freden och vissa internationella insatser (Röda korset, Nobelprisen). Troheten och offerviljan framgår av vår kärlek till de kungliga ledarna. Hederligheten, oviljan mot list och bedrägeri är påtaglig utom under vissa nedgångstider (frihetstiden). (Vid ett samtal med min vän, professor Alf Ross, om dessa ting citerade han omedelbart de i skolan inlärdade versraderna: »O, Danmark, på ränker du aldrig dig förstod, det har du fått betala med ditt renaste blod.»)

Svenskarnas duktighet och arbetsamhet, ofta framhävd i uppsatser i läseböckerna, sätts i samband med den urgamla friheten; svenskarna har aldrig varit livegna och därför har de med iver arbetat för sig själva (C. Svedelius). Den svenska utvandringen, tidigare inom Europa (folkvandringarna, vikingarna) och senare till Nordamerika, visar inte bara, att vi har

»vandringslust i blodet» utan också vår ovanliga företagsamhet och förmåga till nyttiga insatser. »Skulle alla de skaror, som sålunda under årtusenden utvandrat från Sverige, ha bevarat sin svenskhet, så skulle den svenska folkstammen vara en av Europas största.» »Överallt i sitt nya hemland ha svenskarna gjort sig omtyckta och aktade för sin duglighet och redbarhet. Både i Förenta staterna och i Kanada, där många svenskar även bosatt sig, ha svensk-amerikanerna gjort det svenska namnet känt och aktat.» (V. Lundström.) Efter första världskriget och bildandet av Nationernas Förbund betonas gärna att Sverige bör arbeta för det allmänmänskliga, för försoning mellan folken »i överensstämmelse med sin egen natur och sin egen historiska erfarenhet» (T. Fogelqvist).

Svagheterna i den svenska folkkaraktären tecknas i skolböckerna genom utdrag ur den litteratur, som jag tidigare berört (t. ex. Ehrensvärd, Almquist, Heidenstam). Det finns motsättningar och skiftningar i denna karaktär, som i många fall verkar hämmande på de stora ansatserna, likaså en tendens till extremer och överdrifter; rikedomerna på goda egenskaper kan därför ej alltid utnyttjas. Nils Höjer har i sin samhällslära (1907) — en av de få böcker i ämnet, som systematiskt behandlar »folkets kynne» — stannat vid denna synpunkt: »Därom (om växlingar och överdrifter) vittnar vår historia med dess många stora och ofullbordade ansatser, vår sköna litteratur, som i ovanlig grad är rik på vackra löften, som icke infriats, och i någon mån även den svenska vetenskapen, som givit flera stora uppslag än fullbordade livsverk. Men framför allt visar sig överdriften i vårt dagliga liv både i arbete och i nöjen: ett omåttligt och rastlöst arbete vid sidan av och omväxlande med en oskäligen vilodid, uppjagade religiösa väckelser, som stundom draga sina offer bort från livets alldagliga plikter, omväxlande med en fullständig kallsinnighet mot alla översinnliga behov, ett överdådigt njutande av livet vid sidan av den största torftighet och fullständig försakelse av alla glädjeämnen.» Inom denna problematikens kategori faller också andra påtalade svagheter: avund inom folket, beundran för det utländska.

Bland de mera konkreta svenska fel, som ofta nämns, är

främst slöseriet och dryckenskapen. Dessa fel, särskilt bristen på sparsamhet, kan någon gång omtalas som illustration till den en smula glansfulla hejdlösheten i svenskarnas väsen, ibland med en anstrykning av konservatism — om folk vore nyktra och sparsamma skulle de ha det bra. Jämförelserna med andra folk på dessa punkter är inte sällan lika avskräckande som ovederhäftiga (jfr Grimbergs i läseböckerna intagna uppsats En svensk skötesynd, av år 1935).

3

Den från min här anlagda synpunkt märkvärdigaste av alla svenska skolböcker är »Medborgarkunskap för fortsättnings- och andra ungdomsskolor», utgiven första gången 1923 av Värner Rydén på Norstedt & Söners förlag. Efter Rydéns död 1930 övertogs utgivningen — på Svenska Bokförlaget — av Arthur Thomson; boken presenterades under de följande åren som »Medborgarkunskap . . . av Värner Rydén . . . utarbetad av A. Thomson» och kallades gemenligen Rydén—Thomson. Författarnamnen stod kvar även i den senaste (sista) upplagan, den femtonde, publicerad 1959, men enligt Thomsons förord var denna upplaga »i sin helhet sakligt reviderad av fil. lic. G. Öhlin»; de ideologiska partier som i dessa sammanhang är av särskilt intresse var i denna upplaga nästan totalt avlägsnade. Mellan den första och fjortonde upplagan gjordes däremot i bokens idépolitiskt centrala partier praktiskt taget inga ändringar av betydelse.

Rydén—Thomson hade en ovanlig, bland läroböcker i samhällskunskap säkerligen enastående spridning och användning. Den var obligatorisk i folkskolans fortsättningsskolor och nyttjades i stor omfattning även i de allmänna folkskolorna och i andra skolor. Den dominerade i själva verket marknaden inom sitt område i omkring tjugo år och var ytterligare något årtionde mycket anlitad; försäljningen beräknas ha uppgått till omkring en halv miljon exemplar.

Författarnas namn framstod som en garanti för bokens värde. Rydén (född 1878) var folkskollärare, riksdagsman, som eckle-

siastikminister en av koalitionsregeringen Edéns ledande medlemmar 1917—1919, hösten 1919 tvungen att avgå på grund av den s. k. kobbeköttsskandalen men sedan flera gånger omvald till riksdagen och livligt verksam i skolfrågor. Thomson (född 1891), docent i finanshistoria i Lund 1923 (i statskunskap 1927), blev riksdagsman 1929, var föreläsningskonsulent i skolöverstyrelsen 1927—1930 och undervisningsråd 1930—1938; senare blev han bland mycket annat landshövding och universitetskansler. Rydén och Thomson var båda socialdemokrater, vilket med tanke på lärobokens förkunnelse är värt att notera, särskilt då författarnas partipolitiska anslutning kan antas ha minskat benägenheten till kritik från de i stor omfattning radikala folkskollärarna.

Ty boken är i centrala delar den mest extremt och systematiskt genomförda nationalistiska insatsen i senare svensk skolhistoria. Den kan tjäna som sammanfattning av den nationella skolpropagandan i Sverige, därför att den i sin syntes av svensk historia och sin beskrivning av det svenska folklynnets innehåller nästan alla de moment, som tjäna till glorifiering av Sverige och svenskarna, ofta framförda i en tillspetsad och skarp form, som mera sällan möter i andra böcker. Genom sin lättillgänglighet och energiska stil måste boken, såsom ofta betygats, ha varit pedagogiskt förträfflig. Under den svenska demokratiens första årtionden var den mest anlitade, inom andra och tredje socialgrupperna helt förhärskande boken i medborgarkunskap en handbok, som i fråga om nationell självhävdelse och självbelåtenhet söker sin like. Samtidigt som fascismen och national-socialismen allmänt fördömdes i Sverige utkom ständigt nya upplagor av denna bok, som i fråga om nationellt skryt — naturligtvis inte i fråga om cæsaristisk propaganda, krigiskhet eller direkta angrepp mot andra folk — erinrar om de nationella diktaturernas skolböcker.

Ett någorlunda ingående referat av dessa partier i boken är därför motiverat. Den nationella förkunnelsen är koncentrerad till de första femton sidorna (av första upplagans 150), även om i den följande sakliga redogörelsen åtskilligt av samma karaktär är insprängt. Det första kapitlet, som det här främst

gäller, heter »Vårt folk» och är uppdelat i två avsnitt: »Några historiska drag» och »Det svenska folklynnnet». Framställningen vinner i slagkraft genom uppdelningen i med ordningsnummer försedda avsnitt, nästan genomgående inledda med ett bestämt, generellt, kursiverat påstående. Sju avsnitt eller punkter ägnas vår historia, nio vårt folklynne.

Den första historiska punkten är högst tvivelaktig till sitt sanningsvärde, men innehåller endast indirekt skryt. Människor har bott i Sverige i mer än 10 000 år och det antas, »att vår folkstam, *svenskarna*, i minst 6 000 år oavbrutet varit i besittning av den jord, där vi nu bor». Något sådant gäller i övrigt i Europa endast danskarna. »När de gamla egyptierna . . . byggde de stora pyramiderna, hade sålunda våra förfäder för länge sedan påbörjat det odlingsarbete uppe i höga Norden, genom vilket vårt fädernesland blivit vad det nu är.»

Enligt andra punkten tillhör *svenskarna* »den *germanska* delen av den ariska folkstammen». Det sägs inte ut, att renrasighet är bra, och att germanerna är bäst, men ingen oskyldig läsare kan tvivla på att så är fallet. »Säkert är under alla förhållanden, att den *germanska* folktypen med dess resliga växt, dess ljusa hår, dess breda, höga pannor och dess blå eller grå ögon ingenstädes i vår tid förekommer renare än i . . . Skandinavien.» Genom sin avskildhet har svenskar och skandinaver hållits fria från blandning med de »främmande folkhorder av varjehanda slag», som »vältrat fram över den europeiska kontinenten». Det sägs vara otvivelaktigt att »detta vårt rena *germanska* ursprung haft och har alltjämt ett stort inflytande på våra samhällsförhållanden och vårt folks utveckling».

I tredje punkten påstås helt enkelt, att »*Sveriges rike är det äldsta nu bestående i Europa*»; Sverige tillkom på 700-talet, sägs i kommentaren, Norge på 800-talet och Danmark på 900-talet.

»*Sverige har alltid varit ett självständigt land*», förklarar den fjärde punktens inledningssats. »Våra förfäder har alltid, även om detta kostat de största offer, vetat rädda rikets frihet.» Fosterlandskärleken har hos oss inte »tagit sig så stormande yttre uttryck som hos andra folk», men »inte minst i motgångens

dagar varit en mäktigt verkande kraft inom vårt folk». Den som var med vid världskrigets utbrott »vet, att den känslan allttjämt lever varm och stark i djupet av den svenska folksjälén».

Femte och sjätte punkterna antyder att folkstyrelsen sedan gammalt haft djupa rötter i Sverige. Punkt 5: *Sveriges allmoge har spelat en stor roll i landets historia*; punkt 6: *Sverige har endast under mycket korta tider haft ett kungligt envælde*. Båda satserna motiveras med korta och skeva historiska översikter. Allmogen stod bakom Engelbrekts befrielseverk, under denna folkresning började nationalmedvetandet vakna hos vårt folk »och bönderna fick deltaga i den första riksdagen». Under unionstidens fortsättning finner man »den svenska allmogen i kamp för folkets frihet», och kärnan i Gustav Vasas befrielsehär utgjordes av svensk allmoge, Karl IX och Karl XI »vädjade också med framgång till Sveriges bönder». »Den svenska allmogen har därför i vår historia haft en vida starkare ställning och utövat ett mycket större inflytande än i det övriga Europa.» Inte ett ord om de många obekväma fakta, såsom att rösträtt ännu i början av 1900-talet gavs blott åt en minoritet av allmogen, att en ytterst ringa del av allmogen utövade sin rätt och att över huvud Sveriges författning vid denna tid från synpunkten av folkligt inflytande hörde till de mest konservativa i Europa. — Medan allmogens ställning överskattas reduceras den kungliga maktutövningen. Enväldet fanns blott under korta tider och slutade snart olyckligt. »Ingenstädes i vår världsdal, utom i England, där enväldets avskaffande dock kostade den siste enväldskonungen livet och landet långa, blodiga strider, torde det medvetandet så som hos oss ha gått ett folk i blodet, att endast det statsskick är i längden hållbart, som skänker folket självt ett avgörande inflytande på landets öden» — det är en ståtlig historieförfalskning.

Sjunde punkten börjar med satsen: *Rom har övat endast ett obetydligt inflytande på Sverige*. Under detta tema sammanföres en rad skilda utsagor om den svenska utvecklingens enastående förträfflighet. Sveriges lagstiftning »har utvecklats på svensk och germansk grund» och »har av ålder utmärkts av större hänsynstagande till människovärdet och en bättre om-

vårdnad om de fattigas och ringas rätt än den europeiska lagstiftningen i allmänhet»; »likheten inför lagen, vilken grundsats ute i Europa först bröt igenom efter den stora franska revolutionen (1789) hade långt tidigare blivit erkänd i vårt land»; »må vara att Gustav II Adolf för sitt deltagande i trettioåriga kriget även hade andra viktiga skäl än de religiösa — det är och förblir dock vårt lands oförgängliga ära, att det var svenskarna, som för hela mänskligheten räddade *samvetsfriheten* i en tid, då alla mörka krafter i Europa samlats för att krossa densamma». Sveriges historia framstår, trots »exempel på ofördragsamhet, samvetsförtryck och religiösa förföljelser», från denna synpunkt »såsom en av de minst mörka i världen».

Framställningen av det svenska folklynnet börjar med satserna: »Ett lands samhällsförhållanden beror i mycket på folkets lynne och karaktärsegenskaper. Vilka är då de utmärkande dragen i det svenska folklynnet?» Dessa inledande ord, liksom det fortsatta resonemanget, anger klart att folklynnet är något nedärvt och fast, av vilket historien väsentligen bestämmes, inte något mjukt och formbart, som historien bestämmer. Det är genom att undersöka historien, som man kan klarlägga svenskarnas lynne.

Karaktärsegenskaperna kännetecknas i en rad punkter. Fem av dessa behandlar goda egenskaper, i regel egenskaper, som enligt gängse föreställningar är av så ojämförligt värde, att andra karaktärsdrag ter sig nästan betydelselösa. I fyra punkter upptas därefter »fula eller mindre vackra drag i det svenska folklynnet». Dessa drag ter sig alla relativt oviktiga, ibland synes det för författaren vara oklart, om det inte egentligen är fråga om dolda eller genom sin överdrift skadliga förtjänster.

»*Svenskarnas stora frihetskärlek*» är egenskapen nr 1. Den har visat sig utåt — »mot yttre fiender har svenskarna alltid värnat sin frihet» — och inåt — »om någon folkgrupp vid en viss tidpunkt känt sig tillbakasatt, så kännetecknas motsvarande tidevarv av en frihetskamp från de tillbakasattas sida». Visserligen är frihetskärleken »ett allmänmänskligt lynnesdrag», men den är »hos svenskarna starkare än hos de flesta andra folk».

Engelbrekt personifierar mer än någon annan denna egenskap, »vår svenska frihetshjälte», »en av världshistoriens ljusaste gestalter».

»*Svenskarna har en starkt utpräglad rättskänsla*», heter det i nästa punkt. Här hänvisas till historien och samtiden: Birger Jarl, Magnus Ladulås, den traditionella likheten inför lagen, svenska domares och ämbetsmäns oväld och redbarhet. »Tror man sig i vårt land i en lagstiftning eller ett domslut kunna spåra något av klasslag eller klassdom, så gör sig det allmänna rättsmedvetandet snart gällande i kravet på rättelse.»

Det svenska folket har en tydlig prägel av humanitet (human = mänsklig, enligt en not), fastslås i tredje karaktärspunkten. Visserligen har svenskarna mer än de flesta tidigare varit ett krigarfolk och kriget är barbariskt och ohyggligt. Men svenskarna har »även i kriget visat de ljusare egenskaperna: mod, tapperhet, uthållighet, ridderlighet». De har inte sökt att »undertrycka eller utsuga» erövrade länder, de har tvärtom sökt »göra dem delaktiga av den högre svenska kulturen». De folk som lytt under Sverige tänker tacksamt på detta: Åland, Östersjöprovinserna. Humaniteten visar sig också i den inre historien (stora förändringar utan blodsutgjutelse såsom 1866 års representationsreform och 1918 års författningsrevision) och i hjälpkaktionerna vid nöd i främmande länder (Elsa Brändström).

Därmed har svenskarna visat sig särskilt värdiga de tre honnörsord, som torde vara tidens mest uppskattade: frihetskärlek, rättskänsla och humanitet. Svenskarna har också en ovanlig förmåga att förverkliga sina goda avsikter, ty de äger enligt den följande punkten *en högt utvecklad organisationsförmåga*. Bevis är Gustav Vasas förvaltning, industriens snabba utveckling, förtroendet för svenska ingenjörer och arbetare i utlandet, Landsorganisationen och Svenska Arbetsgivareföreningen.

Som en dessert efter denna bastanta anrättning av förträffligheter kommer slutligen femte satsen: *Svenskarna är naturälskare*. Det framgår av ort- och familjenamn, av folklåtar och folkvisor, av »våra skalders härligaste dikter», av att vi har så många framstående naturforskare, uppfinnare och upptäckts-

resande. »Det ligger ofta ett drag av vekhet och drömmeri på botten av det svenska folklynnet», fortsätter resonemanget. »Måhända har detta medverkat till att svenskarna ej alltid skaffat sig samma stora ekonomiska framgångar som andra folk med ett hårdare och kallare lynne, men säkerligen har denna hängivenhet för naturen bidragit att förläna vårt folk den kraft och hälsa som alltjämt utmärker detsamma.» Ty man får inte av förhållandet, att Sverige är det äldsta riket i Europa, sluta sig till att svenskarna är ett åldrande folk. Tvärtom har svenskarna, som Gustav Sundbärg säger, i stort sett »förmått bevara både den andliga och lekamliga hälsa, som är den säkraste borgen för en lång och lyckosam framtid».

Bland det svenska folkets »fula eller mindre vackra drag» nämns först *avunden*. Svenskarna »har svårt att unna varandra en framgång», snarare gläds de åt sina grannars eller kamraters motgångar (att detta i sanning är en internationell företeelse noteras inte). Med *avunden* sammanhänger nära »beundran och intresse för allt utländskt». Detta är visserligen i viss mån en förtjänst, ty i vår avskildhet har vi haft behov av utländska kontakter. »Men felet har varit, att vi därvid ofta glömt att sätta värde på vårt eget.» Många svenska snillen har inte uppskattats förrän de blivit berömda utomlands, begåvningar har stäckats, insatser har hindrats »genom den svenska *avunden* och en barnslig föreställning, att, snart sagt, allt utländskt är bättre än vårt eget». Det vore en lycka, »om vi kunde lära oss att tro på oss själva och våra egna».

Den ofrånkomliga, om än icke utsagda slutsatsen av detta resonemang blir alltså, att svenskarna är ett överlägset folk, men inte själva inser detta. Vi skulle vara ännu mera överlägsna, om vi inte vore så blygsamma och anspråkslösa. Det gäller att skapa en självkänsla, som motsvarar vårt verkliga värde. — Dessa föreställningar är, såvitt jag kunnat finna, förhärskande eller åtminstone starkt spridda inom alla folk, de kan betecknas som nationalismens kärna — motsvarande den hos enskilda personer vanliga uppfattningen, att självsäkerheten inte står i nivå med förtjänsten. Att denna form av självhävdelse är universell har naturligtvis dess svenska förespråkare -- liksom de ut-

ländska kollegerna — ingen aning om; en sådan insikt skulle göra tankegången bräcklig och olustig.

»Ett annat bedrövligt drag i det svenska folklynnnet är *råheten*», särskilt framträdande i samband med spritmissbruket (jfr orden om svenskarnas humanitet). Visserligen ligger denna råhet kanske mera på ytan än på botten och är inte »ett ursprungligt drag i det svenska folklynnnet» utan en följd av de stora krigen och det tidiga 1800-talets dryckenskap, men man bör i varje fall söka »höja vårt folk till hyfsning och ett värdigt uppträdande».

Ett tredje svenskt fel är benägenheten att »leva över sina tillgångar». Felet är visserligen inte så svårt, ty samlandet av ägodelar är inte den största av dygder, men svenskarna behöver lära sig större sparsamhet.

Slutligen sägs en i Sverige utbredd fördom vara »ringaktning för det kroppsliga arbetet». Härutinnan har under senare tid en förbättring inträtt, men den måste fortsätta. »Först när vi svenskar hunnit fram till en verkligt djup *känsla för arbetets ära*, skall många motsättningar, som nu finns inom samhället, mildras eller utjämnas, och vårt i grunden så duktiga folk nå sin fulla utveckling som ett arbetets och framåtskridandets folk.»

I en not till det första stycket om det svenska folklynnnet skrivs: »Den snillrike svensken Gustav Sundbärg har i sitt arbete 'Det svenska folklynnnet' gjort en märklig framställning här-om vilken i vissa delar ligger till grund för det närmast följande.» Rydén framställning anknyter i stora delar nära till Sundbärgs; ofta är formuleringarna nästan desamma. Det finns inte skäl att här närmare ingå på likheter och skillnader; jag observerar blott att demokraten Rydén talar om det svenska folkets frihetskänsla på ett sätt, som saknar motsvarighet hos Sundbärg, och att han inte illustrerar svenskarnas nobless genom utfall mot danskarna — vilket är en specialitet hos Sundbärg.

Efter en saklig redogörelse för det svenska samhällets politiska och kommunala organisation avslutar Rydén sin skrift med ett

kapitel om frihet och medborgaranda. Här behandlas, ofta i patetisk form, medborgarnas allmänna rättigheter och plikter. Ibland repeteras synpunkter, som framförts i inledningskapitlet. De sista styckena är starkt propagandistiska men ger genomgående uttryck åt allmänt omfattade värderingar. Fred är eftersträvansvärt, men avväpning för närvarande omöjlig, »att vara en god medborgare är att vara en fri och självständig personlighet», det är allas plikt att vara med i det medborgerliga arbetet. Jag återger här den sista punkten, som ger en föreställning om det enkla och energiska sättet att förkunna.

248. *Men först och sist visar sig en god medborgaranda i omsorgen om det helas välfärd.* Understundom kan detta medföra uppoffrande av egna intressen, ja, att göra stora offer för samhällets väl. Tider ha funnits i vårt folks historia, då svensken offrat det yttersta härför. Ofta har det varit i nödens stund, som svenskens medborgarsinne visat sig störst. Det finns tillfällen då den medborgerliga självuppoffring, ut hållighet och hängivenhet, våra förfäder lagt i dagen, antagit nästan övermänskliga mått. Denna medborgaranda har burit vårt svenska samhälle över de svåraste hemsökelser. Å andra sidan finnas tider i vår historia, då självisk egennyttia och köpslagan om rikets väl varit nära att föra det i fördärv.

Det finns i nutidens stora folkrörelser — de sociala såväl som de religiösa — ett starkt framträdande drag, som är ägnat att väcka en fast förtröstan för det svenska samhällets framtid. Detta drag är *offer villigheten för en gemensam sak*, viljan att för ett större mål göra personliga offer. När vi tänka på de tusentals samlingslokaler, som under stora uppoffringar rests av mestadels fattiga män och kvinnor inom våra frikyrkoförsamlingar, inom arbetarrörelsen, inom nykterhetsrörelsen, när vi se allt vad enskilda människor personligen sätta till för att hålla en rörelse uppe, för att hjälpa nödlidande medmänniskor, då vill gärna vårt sinne fyllas av övertygelsen, att även i vår egen tid stora ideella och moraliska krafter verka i djupet av vårt svenska folk. Är det förmätet att tro, att dessa krafter skola komma även samhället som helhet till godo i form av en starkare känsla för allmänt väl, en ren och god medborgaranda? För visso icke!

Frihet förpliktar!

En genomgång av senare upplagor, särskilt sedan Arthur Thomson efterträtt Rydén som den närmast ansvarige, visar att »Medborgarkunskap» under trettio år i här intressanta delar inte avsevärt reviderats. I det första kapitlet gjordes en del strykningar

och ändringar, som ofta kan kallas nedtoningar, men huvudpunkterna, med sina bestämda generaliseringar, bevarades. Till de större jämkningarna hör att svenskarna inte längre beskyldes för »råhet» utan att det blott talades om den *brist på hyfsning* som svenskarna ibland visar (»tidigare ansåg man sig t. o. m. kunna tala om råheten som en svensk egenskap»).

I fjortonde upplagan (1953) införde Thomson — kanske på grund av framställd kritik — i avsnittet om det svenska folklynnet en kraftig reservation. »Det är alltid svårt att ange, vad som är särskilt utmärkande för ett folk och vad som alltså skiljer detta från andra. Det mesta av det, som vi vant oss vid att betrakta som särskilt svenskt, är resultatet av vår historia. En hel del av de egenskaper, som brukas tillskrivas svenskarna, anse också andra folk känneteckna sitt folklynne. Vi skola emellertid här peka på några egenskaper, som pläga anföras såsom särskilt svenska, vare sig de nu äro säregna för oss eller ej.»

I det följande gjordes emellertid lika dogmatiska påståenden som tidigare.

Läseböckernas kör

De svenska läseböckernas historia, utformning och systematik, samt debatten kring dessa frågor, har behandlats av flera forskare; jag nämner Gunnar Ahlström, »Den underbara resan» (1942), Rolf Hillman, »Ur den svenska läsebokens historia» (i Till Nils Hänninger 1952) och Karin Tarschys, »Svenska språket och litteraturen» (1955) samt korta redogörelser och erinringar av Nils Hänninger och Karl Otto Bonnier. Här skall jag summariskt stanna vid de centrala propagandalinjerna i läseböckerna för den tid min framställning gäller. Dessa propagandalinjer dominerar alla de läseböcker (och sångböcker) som jag genomgått, även om en viss uppmjukning eller avmattning spåras ett par årtionden in på 1900-talet. Jag finner det därför inte behövt att göra en uppdelning i perioder, inte heller att genomgående lämna uppgifter om varifrån citat och referat är hämtade — allra helst som samma maningar, dikter och berättelser återkommer i en massa olika böcker och upplagor av dessa böcker. Den mest anlitade källan har varit »Läsebok för folkskolan» (och motsvarande böcker för andra stadier).

1

Rangordningen inom den hierarki, vilken barnen växer upp i och som de skall fostras att älska och vörda, anges i Topelius ständigt citerade vers »Vad skall du älska?»

Mer än dig själv hav kärt ditt hem,
din moders bön, din faders bud,
men fosterlandet mer än dem
och mer, långt mer än allt din Gud!

Den religiösa propagandalinjen framträder naturligtvis inte i den dogmatiska form, som härskade i kristendomsundervis-

ningen. Den tar sig uttryck i dikter, berättelser om kristna gestalter, i hänvisningen till Guds godhet, allmakt och vilja. Främst är Gud garanten för den moral, som inläres, och det är denna moraliserande förkunnelse, som jag här närmast skall stanna vid.

Vad barnen enligt dessa läseböcker, särskilt i de första årsklasserna, främst fostras till är lydnad, förnöjsamhet, ödmjukhet, undergivenhet, tacksamhet. Det är knappast möjligt att överdriva denna tendens i läseböckerna från den här behandlade perioden. Barnen fostras att känna sig lyckliga över att de finns till, att Gud givit dem liv och håller sin hand över dem, att de har ett gott fosterland och goda föräldrar — de skall vara tacksamma och glada även om de är fattiga, om föräldrarna dör, om de själva dör.

I läseböckerna förekommer alltid ett stort antal på vers och prosa avfattade, särskilt för barn skrivna uppmaningar att älska Gud. Motiveringen är i regel, att barnet ytterst har att tacka Gud för allt. Jag citerar några verser för att illustrera denna sida av gudsförhållandet.

Tack

Tack, o Gud,
för sol som lyser!
Tack, o Gud,
för himmel blå!
Tack, o Gud,
för regn som vattnar
alla torra blommor små!

Tack för far och mor och syskon,
för mitt hem, så varmt och gott!
Tack, att jag två flinka händer
och två raska fötter fått!

Tack, att jag kan se
allt vackert
med mitt glada ögon-par!
Tack, att jag har fått
två öron
till att höra mor och far!

Tack, o Gud,
att jag kan tala,
säga det som vackert är!

Kärleken till Gud är också fruktan för Gud, och ordet gudsfuktan beskriver den önskade hållningen. Barnet skall ständigt känna sig ovärdigt och be Gud om förlåtelse för medvetna och omedvetna synder.

Ett barns aftonbön

Gud, förlåt mig allt, som jag
syndat emot dig idag,
det jag vet och icke vet,
Herre Gud, förlåt mig det!

»Gud ser allt» är en sedelärande historia som återkommer i alla läseböcker. Far och mor kan man möjligen lura och slippa straff för en oförrätt, men Gud är allestädes närvarande och kan alltid ingripa. Här en av de kortare versionerna.

»Låt oss då gå ned i källaren och äta äpplen», sade Jakob, »där är det så kolmörkt, att bestämt ingen kan se oss.»

Anna svarade: »Kära Jakob, tror du verkligen, att ingen ser oss där? Tänk efter, om du ej vet någon, som även där ser oss fast det är kolmörkt!»

Jakob blev röd i ansiktet av blygsel och sade: »Jag vet, syster Anna, att Gud ser oss överallt, även om det är aldrig så mörkt.»

Vad Gud gör, om han ertappar barnen, har jag inte funnit beskrivet i läseböckerna annat än i ord om att Gud blir bedrövad eller att barnen går miste om Guds kärlek. Helvetet tycks inte förekomma annat än i kristendomsböckerna, men varje barn måste ju genom dessa ha förstått vad det gällde.

Jag tar i det följande upp några ödmjukhetshistorier, då dessa synes mig vara den mest markanta linjen i läseböckernas moralisering. Ödmjukhetskravet är nästan alltid anknutet till någon religiös betraktelse: det är Guds kärlek och kärleken till Gud, som gör olyckor, sorg, lyten, fattigdom och allsköns elände i grunden likgiltiga. Det bör noteras, att himmelen dock endast sällan direkt framhävs som ersättning och tillflykt; även salighet är reserverad för kristendomsundervisningen.

Visa för fattiga barn

Blomman är jag lik.
Med det lilla rik
klandrar jag ej andras lycka.
Är man blott förnöjd
har ock hjärtat fröjd
gick man än på käpp och krycka.
Kommer dag, så kommer alltid även råd
och Guds rätter vila ytterst på hans nåd.
Blomman är jag lik.
Med det lilla rik
klandrar jag ej andras lycka.

De föräldralösa tröstas på samma sätt: »Vem vårdar sig om sådana stackars barn? Gud är de faderlösas fader, han låter dem komma till barmhärtiga människor som vårdar dem. Gud är god och vis som skapat allt så härligt.»

Ett barn, som förlorar sin far, får inte hemfalla åt sorg och förtvivlan utan lita på Guds hjälp:

Lille Hans

Herre, trösta mor i sorgen!
Far, han drunknade i går.
Giv åt barnen bröd i korgen,
gode Gud och Fader vår.

Ljudet utav barnarösten
steg till himlens herre opp,
som ock genast sände trösten
utav tillförsikt och hopp.

Lille Hans i nöden, sorgen
var ej övergiven, glömd.
Se, bland musslorna i korgen
låg en dyrbar pärla gömd.

Snäckans gåva dem beskärde
både penningar och bröd.
Lille Hans sig därav lärde,
att Gud hjälper i all nöd.

Även om barnet självt dör, sker allt till det bästa, inskärpes i berättelsen »om den sommar, som aldrig kom»:

Gud såg, att den lille gossen, när han blev stor, skulle en gång få mycken sorg uti världen och råka många frestelser, som kunde fördärva hans hjärta och vända det bort till synd och fåfänglighet. Därför utsände Gud sin stora skinande ängel Rafael, efter vilken den lille gossen hade sitt namn, och sade till ängeln: »För gossen till mig!»

Hans klara bruna ögon sågo ännu en gång mot ängelen, som han ensam såg, därefter sjönko de tillsammans, och den lille Rafael andades ej mera. Men på hans små bleka läppar dröjde ännu det fridsamma, lyckliga leendet, som man ofta ser hos små barn, när de märka, att en ängel står bredvid deras bädd.

»Se», sade gossens föräldrar till de små systrarna, »nu är Rafael lycklig, han är hos Gud!»

Likasom hämplingen flög till sin frihet ur buren, så flög också Rafaels oskyldiga ande till evig frihet, vi hörde icke hans glädje, så som vi hörde fågelns kvitter, men vi märkte det väl på hans blida leende, att han prisar Gud, som så tidigt har unnat honom salighetens krona.

Fattigdom, misslyckande och hårt arbete är det otacksamt att klagas över, då Guds kärlek finnes; den som är frisk är i själva verket rik, även om han lever i elände. Jag citerar de sista stroferna av en dikt om »gruvarbetarbarnen» och en liten berättelse om den »sanna» rikedom.

Tungt är mitt arbet', grå min hjässa vorden,
men släggan ger mig bröd och efter fröjden,
som yrar ovan mig, jag längtar föga,

ty fliten trivs i själva underjorden
den högste bor i djupet som i höjden,
och än i mörkret ler mot mig hans öga.

Rikedom

En fattig yngling träffade en gång tillsammans med sin förre lärare och klagade bittert för honom däröver, att det gick honom så illa. »De flesta av mina skolkamrater», sade han, »hava det bättre än jag. De äro välmående, men jag lider brist på allt.» »Är du verkligen så fattig?» sade läraren. »Du står ju fullt frisk framför mig. — Denna hand», fortfor läraren, i det han fattade tag i hans högra hand, »är ju kraftfull och duglig till arbete. Skulle du vilja skära av den för tusen kronor?» »Bevare mig Gud», sade ynglingen, »hur skulle det kunna falla mig in?» »Och dina ögon», fortfor läraren, »med vilka du skådar så vitt omkring i Guds sköna värld, för hur mycket skulle du vilja sälja bort dem? Och skulle du mot en konungs skatter vilja bortbyta dina öron, med vilka du hör Guds ord, dina vänners stämma och fåglarnas sång?» »Nej, visst

icke», svarade ynglingen. »Nå», fortsatte läraren, »klaga då ej över att du är fattig, när du har rikedomar, som överväga allt guld i världen!»

Även de svåraste sjukdomar blir lätta, om förtröstan på Gud är tillräckligt stark. En blind gosse beskrivs i en dikt, »Den blinde», först som olycklig, men ett par strofer längre fram har den blinde gossen kommit till harmoni och religiös förtröstan:

Den blinde

Se, den stackars blinde gossen!
Ack, hur sorglig är hans lott!
Solen, ängen, skogen, forsen
aldrig har han skåda fått.
Aldrig över fält och backar
han som du kan springa kring.
Giv den blinde någonting.
Ren så vänligt han dig tackar.

— — —
O, du min Herre Jesus kär!
Du själv den gode herden är,
som troget vårdar dina får,
att icke ett förlorat går. — — —
Ett litet lamm jag vara vill
uti den hjord, som hör dig till,
ifrån din famn mig aldrig skilja
men ständigt göra blott din vilja.

Den religiöst färgade ödmjukhetspropagandan i 1800-talets läseböcker har naturligtvis påpekats, så av Karin Tarschys, som ger några exempel på skolmyndigheternas hållning i frågan. Men omfattningen och skärpan i denna propaganda synes mig inte ha tillräckligt betonats. Läseböckerna blir till inte ringa del ett komplement till kristendomsundervisningen, särskilt i fråga om denna moraliska tendens. Man söker lära barnen en så total självuppgivelse i gudsfruktans tecken, att allt yttre, materiellt, — försörjning, hälsa, livet självt — blir utan betydelse. Samtidigt eggas barnen självfallet att vara duktiga, flitiga, sparsamma, o. s. v. — från sida till sida, från rad till rad möter de mest påtagliga motsägelser.

Ödmjukhets- och förnöjsamhetslinjen är, som jag sökt visa i mitt arbete om den svenska socialdemokratiens idéutveckling,

över huvud taget starkt framträdande i 1800-talets »överhetsideologi». Främst spreds denna förkunnelse av kyrkan, med skolan som biträde, men den politiska propagandan och den vid universiteten härskande idealismen gick i samma riktning. I vad mån man härvid bestämdes av medvetna politiska värderingar kan inte bedömas; uppenbart är att ödmjukhetskravet var ett led i den idyllisk-patriarkaliska stämning, den fostran till politisk och social kvietism, som passade den bestående ordningens försvarare.

2

Den fosterländska andan i läseböckerna framträder främst i skildringar ur Sveriges historia, i regel hämtade från mera utförliga, fritt formade, romantiska arbeten än den egentliga undervisningslitteraturen. Generellt kan det påstås, att det glansfulla i vår historia, de stora heroiska insatserna, blir mera entusiastiskt och mera enkelt dramatiskt framställda i dessa böcker. Vikingarna, Engelbrekt, Gustav Vasas äventyr i Dalarna, karolinernas segrar och lidanden — allt detta blir sagolikt, fantastiskt och samtidigt en del av det svenska folkets underbara minnen. Vid sidan av de egentliga läseböckerna användes ett antal patriotiska skrifter, av vilka själva läseböckerna endast innehöll urval, såsom Runeberg — vars »Fänrik Ståls sägner» torde stå i särklass som fosterländsk läsning — Snoilsky (Svenska bilder), Topelius, Viktor Rydberg, Starbäck, Grimberg och många andra. Ur den svenska skönlitteraturen, som blev allt starkare representerad i skolböckerna, valdes särskilt sådant, som bidrog till och i varje fall inte motverkade fostran till patriotism.

Här skall jag blott uppehålla mig vid en sida av propagandan, den som drives genom i läse- och sångböcker upptagna fosterländska dikter. Antalet sådana dikter uppgår till femtio eller sextio; jag medtar då inte en del mera sekundärt nationella dikter, såsom de talrika landskapssångerna. Det är några drag i de för undervisningen främst utnyttjade dikterna, som är av intresse i mitt sammanhang. (Jämförelser med utländska förhål-

landen, är jag tyvärr inte kompetent till; jag har inte genomgått tillräckligt mycket av motsvarande diktning i andra länder för att våga några paralleller.)

På en punkt må dock, inte en jämförelse i mera egentlig mening, men några reflektioner rörande Sverige och andra länder göras. Jag avser de mer eller mindre officiellt antagna nationalsångerna. Vissa författare har sökt dra slutsatser ur dessa nationalsånger i fråga om skilda folks kynne; de tycks mig vara än mera misslyckade än dylika spekulationer i allmänhet. Men utan tvivel kan man — utan att försöka en genomförd systematisk indelning — urskilja olika grupper av nationalsånger. En del av dem är ohöljt och aggressivt nationalistiska, såsom »Rule Britannia» och »Deutschland, Deutschland über alles» (den sista föremål för hårda och mjuka tolkningar). En annan grupp bildar sångerna till härskaren, i regel lika lojala som triviala, ehuru med inslag av nationalstolthet och segervilja: »God save the King», »Heil Dir im Siegeskranz», »Gott erhalte Franz den Kaiser», tsarhymnen. En grupp är samtidigt nationell och revolutionär, med kallelsenationalismen i förgrunden; hit hör »Marseljäsen» och en rad sydamerikanska nationalsånger, man kan tillägga »Internationalen», ehuru här det patriotiska draget formellt helt saknas och »kallelsen» gäller en socialklass, inte ett folk. En fjärde grupp utgörs av allmänt hållna kärleksförklaringar och välönskningar till fosterlandet, utan någon inriktning på idéer eller personer. Den kanske mest fulländade varianten är Österrikes nuvarande nationalsång.

Den svenska kungssången innehåller den övliga hyllningen till härskaren, med relativt starka inslag av servilitet och, särskilt vad de sällan använda stroforna angår, aggressivitet och religiositet. »Gör kronan på hans hjässa lätt» är en maning till omsorg om monarken, som knappast torde ha motsvarighet någon annanstans. De krigiska tonerna dominerar tre av de fem stroforna med kraftiga uttryck för mod, segervilja och trohet: »Ditt trogna folk med hjältemod skall sömma av sitt bästa blod en kunglig purpur, varm och god, och svepa dig i den.» Den sista strofen uttrycker förtröstan på Guds skydd. Det bör betonas att endast den första allmänna hyllningsstrofen och den

femte med sin religiösa invokation brukar upptas i läseböcker och sångböcker.

»Du gamla, du fria» (förut friska) hör till den fjärde av de nämnda grupperna, och är säkerligen en av de plattaste i genren. De enda sakliga momenten är satserna om den sköna naturen och de ärorika minnena — båda ytterst talrika i svensk fosterländsk lyrik.

Runebergs »Vårt land» hör till de stående numren i läseböckerna och har hos oss vanligen uppfattats som giltig även för Sveriges del. Finlands naturskönhet, fädrens umbäranden i krig och nöd, och landets fattigdom är vad skalden särskilt framhäver; inte minst fattigdomen görs till en kvalitet, som väcker kärlek och trofasthet — ett för denna nationalhymn originellt grepp. Medborgarnas känsla av att bilda ett kollektiv stimuleras genom att ord som »vi», »vårt» och »vårt land» upprepas i var och varannan rad.

»Vårt land» ingick i »Fänrik Ståls sägner», som mycket snart efter sitt utgivande blev läsebok och som sådan den som utan tvivel gjorde det starkaste intrycket på eleverna. Magnus von Platen har påpekat för mig att vi i en lång rad memoarer och skolminnen möter uttalanden om vilken utomordentlig upplevelse bekantskapen med sägnerna har varit, för många tydligen det mest minnesvärda i hela skolkursen. Humanister som Carl R. Nyblom och Axel Romdahl, diktare som Per Hallström och Gunnar Mascoll Silfverstolpe hör till dem som vittnat. Det är också välkänt att man hos Eugen Schauman, efter det han 1904 mördat Bobrikov och tagit sitt liv, fann ett sonderläst, förstreckat exemplar av »Fänrik Stål», och det är omvittnat vilken betydelse sägnerna haft för honom. Sambandet mellan den patriotiska diktningens inspiration och det politiska dådet tecknar sig här med ovanlig tydlighet.

Med »Fänrik Ståls sägner» har vi nått fram till de patriotiska dikterna i allmänhet. Revolutionära inslag saknas helt, liksom över huvud kallelsenationalism (utom möjligen som ett inslag i framhävandet av tidigare svenska prestationer). Man kan sällan spåra en direkt aggressiv tendens, men väl beredskap att slåss och att dö för fosterlandet. Detta slag av dikter blir mera

sällsynt i senare läse- och skolböcker, medan de allmänna, från uttryck av stridsvilja och soldatkynne fria kärleksförklaringarna och välönskningarna blir relativt mera talrika.

Lidners dikt om hjältedöden förekommer nästan i alla äldre läse- och sångböcker.

O! yngling, om du hjärta har
att trampa fäders fjät:
flyg till ditt fosterlands försvar,
dö, eller rädda det!

Så ljuvligt är ej källans sus
bredvid en blomsterstrand;
så härligt icke dagens ljus
som död för fosterland.

Jag citerar några verser som säger sig uttrycka barnens fosterlandskärlek och heroism. Ur »Raska gossar» av Topelius.

Och raska gossar äro vi
och hugga duktigt tag
ty utav raska gossar bli
nog raska män en dag.
Vårt land behöver kraft och värn
vårt land behöver arm av järn.

Min goda mor, har du mig kär,
så klema ej med mig.
Min unga arm skall härdas här,
för att försvara dig.
Min vilja skall bli stark och stor
att kämpa glatt för dig, min mor!

Den kanske mest utnyttjade av alla dessa sånger, Topelius »Barnens bön för fäderneslandet», innehåller däremot ingen heroism:

O Gud, bevara vårt fädernesland,
Vårt dyra, älskade hem!
Vår fredliga bygd, vår lugna strand,
O Gud, beskydda dem!
Vår moders hydda, vår faders gård,
Vår barndoms vagga, vår ungdoms vård,
Beskrämma dem med din hand!
Bevara vårt fosterland!

Vi äro fattiga barn och små,
Som blommor på livets stig,
Och intet är som vi här förmå,
Förutom bedja till dig.
O Gud, som hörer de spädas röst,
Var du vår styrka, var du vår tröst,
Vårt värn, vårt ljus, vår dygd!
Välsigna vår fosterbygd!

Och låt oss växa, och lär oss bli
En dag våra bygders stöd!
Och lär oss att älska, också vi,
Vårt land uti lust och nöd!
Vår moders hydda, vår faders gård,
Vår barndoms vagga, vår ungdoms vård,
Oss alla tag i din famn
För Jesu heliga namn!

Ur »Jag är så glad att jag är svensk» av Alice Tegnér:

Jag tackar Gud, att jag är svensk
och Sveriges land är fritt.
Ej någon ovän taga får
det landet, som är mitt.
De unga gjorde Sverige fritt
i våra fäders tid.
De unga hålle Sverige fritt
i Sveriges sista strid!

Ur »Riddarpojkarnas sång» av Johan Nordling:

Vi äro riddarpojkar, vi,
vi lystra, och vi spana
på myrans spår och falkens skri,
på allt vi se och ana.
Det svaga giva vi vårt mod,
det tunga underlätta.
Det goda och det rätta
vi offra glatt vårt blod.
Var redo, när det gäller!

Nationalistiska dikter av den art som uppmanar till krigiska aktioner och uttrycker förakt för fred och ett stillsamt liv förekommer i den svenska dikten vid 1800-talets mitt; Strandbergs »Sånger i pansar» är det bästa exemplet. Men av denna sorts

lyrik har jag mött mycket få nedslag i skolböckerna. Den senaste, mest extrema dikten i genren, Heidenstams »Åkallan och löfte» — »Det är bättre av en hämnare nås, än till intet se åren förrinna, det är bättre att hela vårt folk förgås, och gårdar och städer brinna» — som i sin hysteriska aktivism inte överträffas av Barrès eller d'Annunzio, har jag inte funnit i någon läse- eller sångbok. Den ordinära hållningen är att — om också stundom litet buttert och motvilligt — hålla på fredens välsig- nelser men samtidigt uttrycka tillförsikt och offervilja inför ett krig — alltid tänkt som ett försvarskrig. Denna attityd kommer fram i många berömda dikter; här skall jag citera ett par numera mindre kända men ofta återkommande exempel.

Ur Oscar Fredriks (Oskar II:s) »Östersjön»:

Men ser du, att våldet vill nalkas vårt land
och fiendens flottor sig samla,
då ljude som gjallarhorn sången mot strand:
»Till vapen, båd' unga och gamla!»
Och icke förgäves skall höjas ditt rop,
när böljorna slå emot skären.

Ty än är det likt sig, det släkte, som bor
bland nordiska fjällar och dalar,
och ännu på Gud och på stålet det tror,
än fädernas kärnspråk det talar.
Den ovän, oss trotsar, skall finna sin grav,
i böljor, som slå emot skären.

Gunnar Wennerbergs »Gud bevare Sverige»:

När i välmakts goda dar
vi med lust oss bäрге,
och när landsfred strålar klar,
Gud bevare Sverige!
När, om ofred kommer på,
vi med nöd oss värje,
och när krigets åskor gå,
Gud bevare Sverige!

Ur K. G. Ossiannilssons »Skyttesång»:

När vårt fädernesland likt en moder så kär
ropar upp sina söner och faran är när,
hon, som skänkt våra liv, våra liv hon begär,
våra armar och våra gevär.

Därför hårda till slag
våra armar sitt stål,
därför söka i dag
våra kulor sitt mål,
därför samlas vi alla från skogar och skär
till en jublande medborgarhär.

Med vilka värden, företeelser, symboler förbinder man fosterlandskärleken? Jag har funderat på att göra en systematisk och siffermässig undersökning på denna punkt, men det synes knappast vara möjligt att på den vägen nå resultat av värde; i flertalet dikter framkastas en rad skilda motiv för nationalkänslan. I regel framträder emellertid ett hävdande av Sveriges och svenskarnas överlägsenhet och några särskilt ofta återkommande och starkt betonade synpunkter kan urskiljas. Språkets skönhet hör till dessa motiv.

Årans och hjältarnas språk! Hur ädelt och manligt du rör dig,
ren är som malmens din klang, säker som solens din gång.
Vistas på höjderna du, där åskan och stormarna tala,
dalarnas lägre behag äro ej gjorda för dig.
Spegla ditt anlet i sjön, och friskt från de manliga dragen
tvätta det främmande smink, kanske det snart är för sent.

Dessa Tegnér's rader är obligatoriska i läseböcker och deras innehåll upprepas i en mängd olika varianter. Försök gjordes också att bevisa, att det svenska språket verkligen *är* vackert, bland annat i en särskilt och i modern tid beställd läseboksuppsats av rektor Einar Lillie. Här markeras först en viss skepsis. Vi skall komma ihåg, heter det, »att för oss är modersmålet svenska, men ett helt annat språk för tyskar, engelsmän, fransmän o. s. v. Dessa är alla övertygade om att deras modersmål är det allra vackraste språket.» Slutsatsen blir likväl den önskvärda: »Vi kan nog tryggt säga, att det är ett vackert språk, som vi fått i arv . . . Gångna släktled har bevarat och utvecklat dess skönhet, kraft och rikedom. Må vi också se till, att vi väl vårda vårt vackra modersmål så att våra efterkommande kunna instämma i skaldens ord:

Sången väller så klar och blid,
när fädernas språk vi sjunga.
Modersmål, du från tid till tid

skall leva på folkets tunga,
klinga så ljuvt i lust och nöd,
ljuda så miljt i liv och död —
kärt är modersmålet.»

Vid språkets sida står naturen som statusbevis. Det finns få dikter i vilka hänvisningar inte möter till den svenska naturens ojämförliga skönhet, omväxling och rikedom. Tanken att naturens skönhet var en speciell inspiration för patriotismen hade med lyrisk vältalighet utvecklats av Runeberg i berömda dikter som »Vårt land» och »Den femte juli». I huvudsak är det själva naturen som prisas, inte människoverk inom naturens ram; slott och katedraler intar en blygsam plats, även om någon gång Stockholms slott och domkyrkorna i Lund och Uppsala uppmärksammas. Jag citerar ett par strofer, som tycks mig vara idealtypiska, ur Harald Jacobsons »Sverige är mitt allt på jorden»:

Sverige är mitt allt på jorden,
intet är som Sverige skönt,
med de vita fjäll mot Norden
furugördlat, norrskenskrönt.
Där gå fria, stolta strömmar,
klar och blå är insjöns våg.
Där bo fädrens stora drömmar
än i trogna söners håg.

Sverige är mitt allt på jorden,
intet är som Sverige rikt.
Gav det stundom bark på borden,
var det dock i tro sig likt.
Det har bästa malm i bergen,
bästa malm i bröst också
och i fanan bästa färgen
solens gull på himlens blå.

Hyllningarna till förfäderna, de stora minnena, Sveriges och svenskarnas egenskaper genom tiderna upp bärs ofta av två hönörsord: mod och frihet. Modet är sannolikt den egenskap, som prisas mest: »Mandom, mod och morske män». Frihetsbegreppet begagnas, som över huvud i undervisningslitteraturen, i vaga

betydelser; i regel synes det helt enkelt vara fråga om Sveriges »urgamla frihet», d. v. s. självständighet. Ytterst sällan får ordet frihet innebörden av medborgerlig politisk frihet; ett undantag är »Vårt fria ord» av C. V. A. Strandberg, som hävdar:

vår goda rätt att överväga
vad oss höves, öppet, oinskränkt,
för att sen vår trygga mening säga
åt all världen, fritt och oförkränkt.

Den svenska flaggan blir under årtiondena kring sekelskiftet en alltmer använd nationell symbol (jfr Arne Biörnstad i *Fataburen* 1967) och den fick i samband därmed större betydelse i skolsammanhang; då »Svenska flaggans dag» infördes 1916, blev skolbarn oundgängliga som till festligheterna kommande-rade statister. En rad sånger författades under detta skede till flaggans eller fanans ära och en del av dem blev flitigt brukade i läse- och sångböcker: »Fansång», »Sveriges fana», »Vår svenska fana», »Upp med fanan», »Vår flagga», »Vår svenska fana gul och blå».

Jag återger som exempel på den föga varierade genren ett par strofer ur den senast nämnda dikten, av Ernst Beckman:

Vår svenska fana, gul och blå,
hur stolt i dina spår att gå
och lyssna till din minnessång,
om svunna dagars segergång,
då gult och blått vid svenska skott
skrev världen lag i Narvas slag,
på Lützens höga hedersdag,
på Lützens hedersdag.

Vår svenska fana, gul och blå,
i solglans fram för folket gå!
Må mandom lyfta högt din stång,
må kärlek sjunga ljuvt din sång!
Till fredlig id, till frihetsstrid
i ärans spår vår fana går —
för segern Gud allsmäktig rår,
ja, Gud allsmäktig rår.

Ett antal fosterländska dikter av helt annan inriktning fick under det behandlade skedets sista årtionden en relativt stor plats

i vår litteratur och blev livligt använda i läse- och sångböcker. Dessa dikter förkunnade eller rättare bekände kärlek till fosterlandet, men utan uttryck för heroism och aggressioner; man dröjde vid förfäderna, miljön »där barn jag lekt», talade med vemod och ömhet om det förgångna utan att prisa ära och bragder eller uppmana till nya stordåd i nationell anda. Stundom framhävdes att fosterlandet var ett värde som växte fram genom det egna arbetet, och blicken riktades alltså snarare mot en fredlig och lycklig framtid än mot bragder i det förflutna. Två dikter, som allt oftare återkommer i undervisningen efter sekelskiftet, bör här citeras.

Den ena är av Heidenstam, som i »Åkallan och löfte» var representanten framför andra för ohämmad nationalistisk handlings- och offervilja. Vid ungefär samma tid, 1902, skrev han »Sverige», som blev ett slags modern nationalsång, en dikt som inte utan rätt sagts vara präglad av en milt elegisk, rent av pacifistisk stämning:

Sverige, Sverige, Sverige, fosterland,
vår längtans bygd, vårt hem på jorden!
Nu spela skällorna, där härar lysts av brand,
och dåd blev saga, men med hand vid hand
svär än ditt folk som förr de gamla trohetsorden.

Fall, julesnö, och susa, djupa mo!
Brinn, österstjärna, genom junikvällen!
Sverige, moder! Bliv vår strid, vår ro,
du land, där våra barn en gång få bo
och våra fäder sova under kyrkohällen.

Lundegårds »Fosterlandet», som jämte »Sverige» ständigt upptas i läseböckerna sedan tidigt på 1900-talet, skiljer sig från Heidenstams dikt genom att arbetet för ett bättre Sverige är det bärande inslaget. Jag citerar de två huvudstroforna:

Ej med stora later och starka ord
skall du visa kärlek till hemmets jord.
Nej, med handen på plögen
och med slagan på logen
och med tankens kraft vid ditt arbetsbord.

Fosterlandet blir, vad du gör det till,
blir så ljust och fagert och rikt du vill.
Det är du, som bebor det,
av din gärning beror det:
fosterlandet blir vad du tror och *vill*.

Bland andra ofta utnyttjade dikter av denna patriotiska, men från allt skryt, all nationalism frigjorda typ nämner jag ytterligare Pär Lagerkvists »Detta är landet», Birger Mörnerns »Du Sveriges bygd», Sten Selanders »Vårt ärvda land» och Anders Österlings »Där ligger Sverige».

3

Nära den direkt fosterländska förkunnelsen står skildringar och berättelser utanför historiens och geografiens scheman, som visar den svenska naturens skönhet och omväxling, svenska insatser på skilda områden (Linné, Göta kanal, Nordostpassagen), hur svenska industrier och företag blomstrat, hur vi utmärkt oss som upptäcktsresande och emigranter i främmande länder. Här skall jag blott stanna vid en klart avgränsad ämnessfär, skildringarna av svenska landskapslynnen. Dessa beskrivningar kombinerar särskilt klart patriotism och idyllisering.

Skilda delar av Sverige tecknades från olika synpunkter — naturen, stad och land, yrkesgrupperingen — och i samband därmed tecknades också innebyggarnas karaktär. Då fosterlandskärleken betraktades som en utvidgad kärlek till hembygden, blev beskrivningarna självfallet högst positiva; folken i alla landskap var förträffliga, men samtidigt högst olika. Materialet fann man i reseberättelser, i yttranden av bekanta personer, i jämförelser mellan historiens och naturens beskaffenhet och människornas därmed sammanhängande egenskaper. Dessa bilder av upplänningen, dalkarlen, värmlänningen o. s. v. hör till det mest barocka i skollitteraturen, men man måste ofta beundra den uppfinningsrikedom, med vilken karaktärsteckningarna varierar — i synnerhet med tanke på det oeftergivliga kravet, att varje landskapsgrupp i det stora hela måste ses vackert och

att ingen fick ges något påtagligt företräde. Följande florilegium, huvudsakligen ur »Folkskolans läsebok»:

»Upplänningen är trög» — det är allmänt känt, påstås det, den saken kan man inte komma ifrån. »Men han är ej *endast* trög.» »I denna tröghet finnes en seg och trofast uthållighet. Den kraft, som i urminnes tid bröt bygd bland sumpmarker och kullerstenar, denna kraft äger upplänningen ännu i dag.» Han fattar beslut långsamt och grundligt »och det fullbordade verket är vanligen gott, helt och genomtänkt». Upplänningen är en god soldat, har lätt att lära sig krigslydnad och har, då faran kommer, ett lugnt och segt mod, även om han ej som värmlänningen »finner en njutning i att hoppa från stock till stock och skratta döden i ansiktet». »Om hälsingen, liksom norrlänningen över huvud taget, vant sig att leva på stor fot, så har han i stället lärt sig, att när så krävs, fördraga både hunger och nöd, och framför allt har en karg natur lärt honom att arbeta för två. Han är ärlig och trofast, manlig och orädd, och i sitt hem är han renlig, ordentlig och noggrann. Älvarnas farliga översvämningar och augustinätternas förfärande froster ha gjort honom religiös, på somliga håll nästan sjukligt.» »Värmlänningen är sedan gammalt känd för sitt öppna och hurtiga lynne . . . Hembygds känslan är starkt utvecklad bland värmlänningarna.» Bland dalkarlarna kring Siljan är man i »Sveriges hjärta», »bland ättlingarna av det folk, som fordom hjälpt frihetshjältarna Engelbrekt och Gustav Vasa att befria Sverige från utländska förtryckare». »Ett redbart och trofast folk», inte livligt, men »med den sega kraft som folket här uppe förvärvat under tungt arbete med att bryta mark och odla jorden». Småland var bergigt och stenigt »och så skapade vår Herre smålänningen och gjorde honom kvick och förnöjsam och glad, flitig, tilltagsen och duktig, för att han skulle kunna skaffa sig sin bärning i detta fattiga land». »Bohuslänningen är reslig, frisk och hurtig . . . men framför allt är han modig, och Gud nåde den fiende som en gång skall brottas med honom bland hans egna klippor och skär.» Till och med det lilla Dalsland håller sig med ett eget folklynne, som är »stillsamt, mildt och vänligt». Härjedalingen har det knogigt bland sina berg och »är

också av stark kroppsbyggnad och ovanligt hårdig och kraftig». Sörmlänningen hävdar »väl sin plats bland rikets hyfsade, redbara och arbetsamma befolkning». »Folket i Närke är idogt och strävsamt och var åtminstone i äldre tider mycket hemkärt.» »Gotlänningarna äro ett vänligt och känsligt folk, som älskar sin vackra ö med rörande hängivenhet. Sin jord och sitt fiske sköta de väl och äro i allmänhet välbärgade. Ja, det finns församlingar, som icke ha en enda fattig att underhålla. Gotlänningens gård och hans stuga äro präktiga, och han tycker om att ha det en smula bekvämt och leva gott. De små vita stenhusen ligga ofta inbäddade i lummig grönska, och blommor pryda nästan alltid deras framsida. De gotländska kvinnorna älska blommor och anse det som en hederssak att hålla sina hem snygga och prydliga.» »Ölänningen är rapp och livlig och har äventyrlust i blodet.» Hans äventyrlust har tidigare drivit honom till sjöss — men kommer honom nu att ofta utvandra till Amerika. Därför har folkmängden på Öland gått ned.

Exemplifieringen skulle kunna fortsätta, men det sagda torde vara nog för att ge en föreställning om den välvilliga förevisningen. Ofta finner författarna speciella bygde- eller sockenkaraktärer inom ett landskap. »Fryksdalingen är glad i samkväm men blir dock i ensligheten i sina djupa dalar och i sina skogars hemlighetsfulla tystnad lätt fallen för drömmeri och skrock och har sina anfall av tungsinne och svårmod. Älvdalingen, som alltid haft att kämpa mot en karg natur, är energisk och vaken och tar ej utan vidare för gott allt, vad han hör. Hos honom yttrar sig gärna värmlandslynnets som munvigt, uddvasst skämt. Han har lätt för att uttrycka sig, och det är ett nöje att höra honom berätta historier på sin sjungande dialekt. Bergslagsfolket är stolt över sitt yrke och visar en stark självkänsla. Det är till hela sin läggning mera allvarligt än de övriga värmlänningarna. För övrigt är det ett präktigt folk, ärligt och ordhålligt.» Skärgårdsbon i Uppland blir olik den övriga befolkningen men flyttar rospiggen in i landet blir han »genast en äkta upplandsbonde». I Dalarna varierar lynnet från socken till socken men präktiga är de allesammans.

Till notiserna om landskapslynnen, ibland samlade till en hel-

het, ibland hämtade från skilda författare, sluter sig landskapsångerna, som troget återges i läseböcker liksom i sångböcker. De framhäver naturligtvis genomgående provinsens skönhet och befolkningens utmärkta egenskaper.

Läseböckernas beskrivningar av landskapslynnen blir, utom en fostran till fördumning och fördomar, en skola i patriotism. De skilda gruppkaraktärerna är goda, och goda på äkta svenskt sätt, med kärlek till hembygden, redbarhet, arbetsamhet, förnöjsamhet, mod som väsentliga drag. De variationer man finner är, som ofta påpekas, ett bevis på hur mångskiftande, rikt i sin egenart, fritt från ensidighet och enformighet det svenska folklynnet är. Alla vägar bär mot fosterlandet.

4

De väldiga förändringarna i svensk ekonomi och svenskt samhällsliv framträder naturligtvis i läseböckerna. Beskrivningar av uppfinningar, industriella företag, handelsförbindelser och näringslivet över huvud blir efter hand talrika. Men det allmänna intrycket intill de senaste årtiondena är en eftersläpning av samma art som i historieböckerna. Det är, i stort sett, ett äldre Sverige än det i utgivningsåret angivna som beskrivs. Detta beror säkerligen delvis på att man ständigt utger gamla böcker i nya upplagor och gärna undviker besvärliga revisioner. Det beror sannolikt också på att utgivarna är uppvuxna i en tidigare miljö, som de betraktar med tillgivenhet, och på en av deras sociala ställning och proveniens betingad allmänt konservativ hållning. I böcker från omkring 1910—1920, då industrialiseringen i Sverige brutit igenom, möter man bönder, smeder, fiskare, jägare och sjömän men nästan aldrig en industriarbetare, ett handelsbiträde; berättelserna handlar om någorlunda välstående personer, inte om rika och än mindre om fattiga. Även i de många fablerna, sagorna och notiserna om djur är det ålderdomliga draget markerat; björnen lufsar kring, vargflocken jagar även sedan dessa romantiska djur försvunnit utom från Skansen.

Önskan att bjuda barnen på exotism och äventyr spelar san-

nolikt in i denna arkaisering. I viss mån bygger läseböckerna vidare på den drömvärld, som redan före skolåldern öppnat sig för barnen genom sagor, sånger och sedelärande berättelser.

Hemmet och familjen blir i skildringar av det personliga livet världens medelpunkt; hemmen och familjerna är alltid snälla och lyckliga, med enstaka gräl, missförstånd och olyckor som kryddor i den vardagliga trivseln. Även i dessa berättelser spåras förnöjsamhetspropaganda, men denna har inte alls den prägel av grymhet, dom och bestraffning som härskar i den mera direkt moraliskt-religiösa förkunnelsen. Att man inte talar om trångboddhet, nöd och hårt barnarbete är självfallet.

Representativa exempel på skildringar av den här angivna genren är Anna Maria Roos under samlingstiteln »Hem och hembygd» utgivna böcker »Sörgården» och »I Önnemo». Dessa båda böcker, som i stor omfattning användes som läseböcker, hade en enastående spridning; under tiden 1912—1936 utkom »Sörgården» i över en million och »I Önnemo» i 825 000 exemplar. 1966 gjorde Bonniers förlag en faksimilerad nyutgåva av »Sörgården» vilken sedan dess tryckts i 91 000 exemplar; 1967 nytrycktes på samma sätt »I Önnemo» och denna upplaga har gått ut i 46 000 exemplar.

Båda böckerna är berättelser om en jordbrukarfamiljs liv; därjämte är visor, fabler och varjehanda betraktelser insprängda i berättelsen. Direkta religiösa och patriotiska maningar är sällsynta — exempel är några passager om julottan och om den svenska flaggan. Slående är däremot den med älskvärd naivitet och talang genomförda idylliseringen. Sysslorna och förströelserna i det lyckliga hemmet beskrivs; »Far hugger ved», »Mor bakar», »Mor skurar koppar», »Maja sopar», »Sven sågar ved», »Far sätter upp gåtor», »Sven gungar Greta», »Hos farmor», »Snöbollskrig» — allt beledsagat med illustrationer. Årstidernas växling och deras inverkan på arbete och nöjen skildras; jul och midsommar är höjdpunkter. Man träffar en del hyggliga personer från andra yrken, urmakare, smeder, sjömän, och gör besök i den närbelägna lilla staden. En mängd djur uppträder på scenen eller omtalas av de äldre: hundar, kattor, råttor, olika fåglar, harar, rävar, men även björnar och vargar — »De små

kalvarna», »Kisse och filbunken», »De små grisarna», »Brita och björnen». Det är något rart med nästan alla djur, likaväl som med människorna. Moraliseringen sker dels genom till ordspråk anknutna små berättelser — »mota Olle i grind», »man måste smida, medan järnet är varmt» — dels genom i samtal inströdda kärnord, exempelvis dessa: »Nu är du snäll, min tös. Det är ett sant ord, att ett mjukt svar stillar vrede.»

Läseböckernas — liksom över huvud skolbokslitteraturens — hållning till förhållandet mellan könen och mellan föräldrar och barn skall jag inte närmare beröra, men ett par iakttagelser må göras. De talrika uppmaningarna till dygd och sedlighet blir inte närmare utformade, men de innefattar uppenbarligen varningar mot alla förbindelser utom äktenskapet; att gå in på dessa frågor, att nämna prostitution eller »oäkta» barn, var skolböckerna främmande. Barnens plikt till lydnad och föräldrarnas plikt att fostra dem i kristen och fosterländsk anda framhävs ständigt i berättelser och maningar, som gäller hemmet och familjen; avståndstaganden från kroppsaga förekom naturligtvis inte på en tid, då sådan aga var tillåten och ofta praktiserad i skolorna.

Då förhållandet mellan far och mor berörs, nämns givetvis inte den sexuella frågan. Betecknande är att man ständigt utgår från — och ofta hävdar det riktiga i — att fadern arbetar utanför hemmet och förtjänar till familjens uppehälle, medan modern är sysselsatt med hemarbete och barnuppfostran; ogifta kvinnor och kvinnor med arbete utanför hemmet eller i andras hem blir inte uppmärksammade. Det för det länge härskande manssamhället mest typiska är att mannen ofta prisas som man, men kvinnan nästan alltid som moder. Bakom detta måste ligga en aldrig redovisad föreställning om mannens överlägsenhet och större betydelse, att moderns stora värde består i att hon föder och fostrar män. Troskyldigt återges stora mäns hyllningar till sina mödrar, likaväl som Napoleons ord att vad ett folk bäst behöver är »goda mödrar». Medan dygd, flit och mod äras, talas nästan aldrig om skönhet och intelligens.

Samma inställning till dessa frågor framträder eller skymtar för övrigt länge i de fåtaliga samhällslärorna. Som exempel kan

jag nämna Grönbergs »Medborgarkunskap» (1922) och Lian-
ders »Svensk Samhällslära» (1928).

5

En glansfull sammanfattning av många drag i de svenska skol-
böckernas propaganda ger tre böcker, som omkring 1910 efter
beställning från skolhåll utgavs av några av tidens mest beröm-
da författare, Selma Lagerlöf, Verner von Heidenstam och Sven
Hedin. Dessa böcker skulle ge en allsidig bild av samhällsunder-
visningens centrala föremål: Sverige, Sveriges historia och värld-
en utanför Sverige.

Selma Lagerlöfs med konstnärlig och personlig lidelse skrivna
bok »Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige» (1906—
1907) är utan jämförelse den mest berömda läseboken på
svenskt språk; den har också haft stor spridning (300 000
exemplar år 1928). Den är jämväl det mest representativa
uttrycket för den bild av Sverige, som tidens läro- och läsebö-
cker sökte framställa och förmedla, »det sanna, verkliga Sverige»
i motsats till det faktiskt existerande Sverige.

De två som ett slags inledning återgivna dikterna avspeglar
den härskande ideologien, föreningen av stilla, förtröstansfull,
på dygd och försakelse inställd gudstro och en till alla offer be-
redd fosterlandskärlek.

Den första dikten är »Den kristliga dagvisan», en av de mest
anlitade sångerna i psalmboken. Den tredje och sista strofen
lyder:

Ack, låtom oss lova och bedja vår Gud,
när stunderna växla och skrida,
så skola vi stärkas att hålla hans bud
och vaka och tåligen lida.
Ja, låtom oss verka med allvar och flit,
så länge oss dagen förunnas.

Den andra dikten är Carl Snoilskys »Sveriges karta». Ett barn-
domsminne av kartan stiger fram, med Sverige likt »ett utsträckt
lejon», landskapen i skilda färger — »längst upp i norr ett blod-

rött snitt; där vidtog Ryssland tomt och vitt». Drömmaren önskar att fantasiens fe skall såsom förr måla denna karta för barnen och slutar dikten med denna vädjan:

Och präglade levande och varm
en Sveriges bild i barnets barm,
som mannen skall bevara,
som han skall ägna glad en gång
sin levnads gärning eller sång
och dö för att försvara.

Det tidiga 1900-talets Sverige med sin fattigdom, sin industrialisering under kriser och strejker, sin av nöden framkallade massutvandring, sina hårda sociala motsättningar, sin koncentration av den politiska makten genom flertalets utestängande från rösträtt, sin växande radikala socialism — detta Sverige, som Z. Höglund tio år senare efter ett skede av politiskt och socialt framsteg kallade »Det befästa fattighuset» — blir i den stora sagoberätterskans ögon en idyll, ett land av lycka, välmåga och enighet. Samhällsproblem finns inte, endast individuella problem, som kan lösas genom hävdvunna sederegler. Men även dessa problem är få: människorna är ljusa, goda, hjälpsamma, med några undantag rara och glada tomtar. Djuren, som tävlar med människorna om plats på scenen, är nästan ännu bättre. »I vett och kunskap, eftertanke och måttfullhet, rättsinstinkter och oräddhet ter sig djuren som bärare av de bästa lynnesdragen i den svenska nationalkaraktären», skriver Gunnar Ahlström träffande, »deras sinnelag och tankar talar om att de innerst inne är goda husdjur i det svenska samhällets hage, lojala medborgare i ett välordnat land med goda lagar.»

Några exempel på idylliseringen inom skilda områden. Om de politiska relationerna skrivs ingenting. Vördnaden för överheten skymtar i några sammanhang, såsom i berättelsen om kungens saga om Stockholm. »Den vackra gamla herrn hade höjt rösten, så att den ljud stark och mäktigt befallande, och hans ögon blixtrade. Nu reste han sig och gick ifrån Klement med en liten rörelse av handen. Klement förstod i detsamma, att den, som hade talat med honom, måste vara en hög herre, och han bugade sig, så djupt han kunde, efter honom.» Makten

finns hos dem, som förtjänar att ha den: »Uppland fick kungen och huvudstaden och blev det främsta av alla landskapen. Och det var inte mer än rätt. För klokhet och duglighet är det som gör tiggare till furstar än i denna dag.» Några småsaker av denna art är allt vad som sägs om politik. Detta stämmer helt med en då ännu central linje i konservativ inställning, den apolitiska eller antipolitiska, för att uttrycka saken med en i detta sammanhang litet löjlig högtidlighet. Folket skall vara, och är enligt »Nils Holgersson», en enhet, och enhet utesluter politik.

Socialt kan boken inte vara fullt så tystlåten: politiska partier kan lämnas å sido, men att det finns folk av skilda yrken och levnadssätt kan inte förbises. Även här råder dock samhörighet trots de yttre olikheterna. Den gamle disponenten är en fin man, väl värd sin ställning, det måste alla förstå. Han bor bättre än ingenjörerna och dessa bättre än arbetarna, men alla har det bra och är nöjda, vare sig de arbetar som smeder, flottkarlar eller i gruvorna. Ingen röd fana, inga demonstrationer eller strejker; i ett stycke nämns Frälsningsarmén och godtemplarna som inslag i folklivet. Inga fattighus: i ett kapitel nämns om barn, som »kommit på socknen», men det beror på en rent individuell tvist och misstaget blir snabbt rättat. Utvandringen berörs som en sentimental förirring: »så snart barnen voro vuxna, kom en så besynnerlig längtan över dem. De ville inte stanna hemma, utan de reste bort till främmande land» — mossen, som kunnat försörja dem, om den odlats, breder ut sig över den gamla gården. Bönderna (en minoritet inom jordbrukarklassen) är folkets kärna: »När ni säger mig, att i Östergötland alltid ska finnas bönder, som är ärekära och uthålliga, så vet jag också, att det ska få behålla sin gamla heder. För det är bara de, som går böjda under det eviga arbetet med jorden, som kan hålla det här landet oppe i välstånd och anseende från tid till tid.»

Landskap, städer och gårdar beskrivs i samma stil: alla är bra på sitt sätt, överallt härskar trivsel, arbetsglädje och tillit. Karlskrona med sin fästning, Uppsala med sina studenter, Stockholm med sin överhet, Sundsvall med sina sågverk: de är olika men lika i sin fägring och harmoni. »Det är ett märkvärdigt land, som vi har. Vart jag kommer, alltid finns det något

för människor att leva av.» Skåne är »ett gott och välskött land», smålänningen har Vår Herre gjort »kvick och förnöjsam och glad och flitig och tilltagsen och duktig, för att han skulle kunna skaffa sig sin bärning i sitt fattiga land»; i Dalarna sjunger man i sina nationaldräkter; i Värmland grälar de sju arbetskarlarna från olika landsdelar, ty »var och en ansåg, att hans hemtrakt både var vackrare och bättre än de andras. Vi är det lyckligaste folk på hela jorden.»

I sitt utmärkta arbete, »Den underbara resan», har Gunnar Ahlström betonat det idylliserande, idealiserande i Selma Lagerlöfs bok. »Sveriges land får karaktären av en värmländsk bruksbygd med åkrar och ängar, gruva och skog . . . I mitten tronar en huvudstad vars moderna fasad träder tillbaka för det dominerande Skansens gamla lantliga gårdar. Bland dem promenerar en patriarkalisk kung omkring, språkar och berättar sagor för undersåtarna . . . Rik och fattig, hög och låg . . . alla är förenade i en gemensam strävan för självhushållets trivsel och framtid . . . I denna värld finns det följdriktigt ingen plats för en socialdemokratisk majdemonstration.» Selma Lagerlöf ser Sverige som en utvidgning av det gamla hemmet, löjtnant Lagerlöfs herrgård. De på vissa håll kritiserade partierna om den gamle kungen och den värnadsbjudande disponenten är inte »propagandistiskt hyckleri». »Vördade kungar och respektingivande disponenter ingick a priori i Selma Lagerlöfs sociala världsbild.» »Arbetarnas organiserade strävan för högre levnadsstandard var okänd i löjtnant Lagerlöfs värld.»

Denna syn på boken som omedvetet idealiserande i överensstämmelse med Selma Lagerlöfs egen verklighetsbild hävdas dock inte konsekvent av Ahlström i hans alltigenom panegyriska analys; i varje fall tyder en rad av hans formuleringar på andra uppfattningar. Sålunda sägs — med rätta — att Selma Lagerlöf inte arbetar med »veka» natursyner eller »historisistiska stämningar» men omedelbart därefter görs det orimliga och mot andra uttalanden i avhandlingen stridande påståendet: »Den underbara resan för oss i stället rakt in i den svenska vardagens mitt och gjuter inget annat skimmer över de skildrade företeelserna än vad nykter iakttagelse och saklig optimism ger hemul

för.» Ibland tar Ahlström parti för den konservativa harmonisyn som präglar boken. Han talar om »kallsinniga lärare», som i boken kan finna »tantiga reflexer av ståndscirkulationens och patriarkalismens populära utopier» och svarar, att »läsebokens storhet ligger emellertid i att den på ett så självklart sätt hävdar de gamla hemvävda och slitstarka medborgardygdena . . .»

Framför allt gör Ahlström i en rad uttalanden gällande, att Selma Lagerlöf medvetet tecknat Sverige inte som hon såg det utan som hon ansåg att det borde vara. »Med sin läsebok ville Selma Lagerlöf ge de svenska folkskolebarnen en vänlig och vac-ker bild av deras land. Hon skildrar därför ett Sverige sådant det enligt hennes varmhjärtade uppfattning bör vara för att motsvara rimliga krav på ordning, arbete och skönhet . . . Trogen sin moraliska forskaruppgift sökte hon . . . utmåla föredömliga förhållanden, där missnöjesanledningar eliminerats.» Selma Lagerlöf är alltså inställd på reformer och förändringar och hon har i mycket fått rätt. »Det är inte utan att man fick en första kontakt med folkhemmet i denna sin barndomsbok» — denna kvicka anmärkning av Stig Ahlgren blir inledning till ett avsnitt som bland annat hävdar »att den anda av social konformism och samverkan mellan olika intressegrupper som präglar Selma Lagerlöfs läsebooksland visat sig någorlunda profetisk».

Denna sistnämnda bild av boken synes mig nästan helt sakna täckning. Selma Lagerlöf beskriver Sverige som en idyll; det är inte reformatorns eller profetens metod: att idyllen efter femtio år närmat sig verkligheten, visar naturligtvis inte att Selma Lagerlöf förfalskade sin tids verklighet för att uppnå vår. En konstruktion som Ahlströms kan i viss mån förklaras av att Selma Lagerlöfs verklighetsbild är så extremt idealiserande, att man har svårt att tro att författarinnan verkligen såg Sverige så. Men det finns många exempel från skilda tider på samma förmåga att i självbevarelsens och det goda samvetets intresse se det förträffliga och blunda för det olustiga; herrgården och slottet hör av gammalt till de lokaler där denna idyllisering är mest behövlig och därför frodas bäst. Enligt min egen erfarenhet var det för femtio år sedan en naturlig sak för stora grupper inom den svenska överklassen att se Sverige ungefär som Selma Lagerlöf

gjorde det — utan den stora konstens kraft att göra en trist verklighet till en vacker saga.

Verner von Heidenstams bidrag till den stora läseboksserien »Svenskarna och deras hövdingar. Berättelser för unga och gamla» (1908—1910, 150 000 exemplar år 1928) är, såsom titeln anger, inte en sammanhängande och systematisk framställning av Sveriges historia utan ger en serie i tidsföljd presenterade översikter, karakteristiker, legender och skildringar av märkliga tilldragelser. Möjligheten att stanna vid det som befinnes intressant, typiskt eller uppbyggligt blir härigenom större än i de ordinära historieböckerna. Framställningen har intet av »Nils Holgerssons» lätthet, glädje och behag, den är högtidlig, ofta patetisk eller åtminstone högtravande, med inslag av försök till folklighet och humor, som var författaren främmande och som redan för sextio år sedan ofta var en pina för läsaren.

Koncentrationen till krig och dramatiska händelser drivs här till det yttersta. Av de 340 sidorna om tiden från och med Gustav Vasa handlar endast några tiotal om vad man rimligen kan kalla den inre utvecklingen. Gustav II Adolfs tyska krig får 32 sidor, det stora nordiska kriget (»Karolinerna») 80 sidor, frihetstiden 23 sidor, Gustav III:s tid 49 sidor, varav mer än hälften ägnas de ryska krigen och mordet på Operamaskeraden, »Den hundraåriga freden» 30 sidor — varav i själva verket 22 handlar om den franska revolutionen, Gustav IV Adolf och mordet på Fersen; det senaste århundradet av Sveriges historia upptar alltså åtta sidor, som för övrigt knappast ger några sakliga upplysningar utan består av monarkistisk och patriotisk deklamation. Typiskt är att de korta berättelserna från fredliga skeden ser dessa tider som vällustiga avbrott i krigandet — »Nu spisa svenskarna på silverfat», »Nu dansa krigarna på blomsteräng» är två talande rubriker.

Värderingarna, i urval och utsagor, är de konventionella: fosterlandskärlek mot en religiös bakgrund, som tecknas helt utan Selma Lagerlöfs innerlighet. Svenskarnas storhet är ett ständigt skymtande eller frambrytande tema, de är i första rummet »krigarfolket». Vikingarnas ättlingar ute i Europa är en

elit: »till och med på några orter högt uppe bland de schweiziska alperna talar ännu den frihetsälskande befolkningen om sitt nordiska blod, och i många trakter gäller det ännu alltjämt som adel att vara av nordmannabörd». Ansgar inleder sin mission med att prisa Sverige och svenskarna: »Ni svear äro ett präktigt folk, som jag från första stunden lärt mig att hålla av . . . Vilket land är det inte som ni ha fått att bebo! Rikt är det på korn och honung och bränsle och älvar och havsvikar, och i stugorna är det fullt av starka och glada barn.» Någon gång framträder i nedtonad form den uppfattningen av svenskarnas lynne, som Heidenstam hävdade i sin skrift av år 1896, enligt vilken den svenska karaktärens märklighet består i föreningen av till synes oförsonliga motsatser: »Två motsättningar började allt tydligare visa sig i svenskarnas lynne», heter det om frihetstiden. »En del av folket var fantasifullt med längtan efter bragd och äventyr, sak samma om det så bar rakt mot fördärvets brant. Andra voro kloka och förtänksamma, men ibland så fantasilösa, att de med kallt mod gingo och skänkte sig åt ryssen.»

Det svenska krigarfolket har, med några undantag, haft hjältar till hövdingar. Så folkbefriaren Engelbrekt och Gustav Vasa, Vasaarvets räddare Karl IX, de följande Gustaverna och Karlarna, inte minst »landsfadern» Karl Johan, även om »svenskarna inte kunde känna sig lika förtrogna med honom som under en infödd hövding». De ytterligt korta notiserna om frihetstiden — »en stor tid för tänkare och forskare, för upptäckter och handel, hur oförsonligt Hattar och Mössor än sletos om makten» — utmynnar i en hyllning till Gustav III och hans statsvälkning: »Där sutto de utländska sändebuden i Stockholm som väldiga kaxar och styrde riksdagen med sina mutor. Skulle det förbli så? Var det frihet, att svenskarna måste lyda, vad som befalldes av den stora kejsarinnan Katarina i Petersburg? . . . Förbi var det med Hattarna och Mössorna. Till och med ständerna ropade ja, när han slutligen på rikssalen begärde, att de lagligen skulle lämna honom större makt . . . Han skyndade att stifta kloka lagar . . .»

Sidorna om den hundraåriga freden har emellertid intet av

den bragdromantik, som präglar mycket av Heidenstams berättelser, de färgas snarare av en vemodig idyllism. Karl XIV Johan »hade som sin bästa gåva skänkt dem (svenskarna) den fred, som ännu varar och som snart är hundraårig. Under den freden vunno svenskarna ett välstånd, som de aldrig förr hade nått, och som kanske ändå till sist betydde mer för dem än avlägsna landrensor på andra sidan havet.» De politiska reformerna och förändringarna berörs på några rader:

I Ridarhusets gamla sal står väl ännu Gustav Vasas elfenbensstol, på vilken lantmarskalken förr tronade under adelns sammankomster vid riksdagarna. Ännu äro väggarna klädda med kopparskivor, på vilka de gamla ättevapnen äro målade, och när dem ett vinddrag, då rasslar det som i rustningar. Men den tid är förbi, då det höglövlige ridderskapet här förde sin talan. Utan någon blodig fejd avsåde sig ständerna sin makt, och det bildades i stället två kammare, där dugliga medborgare kunde inväljas utan hänsyn till deras stånd. Lantmännen samlades också en tid till en mäktig grupp, och sedan blev det arbetarnas tur att bättra sin ställning, och även kvinnorna framträdde allt mer i det medborgerliga livet. Under tiden brast föreningen med Norge. Men här skall inte förtäljas om, vad som är, utan om det, som skedde under gångna år, under de strider, som byggde hela vår nuvarande odling. De utkämpades av hela folket gemensamt, fast vi veta så mycket mer om våra namnkunniga och berömda än om de tusen andra, som ligga i kyrkogårdarna utan kors och sten.

»Svenskarna och deras hövdingar» avslutas med några betraktelser vid stamfadern »Ura-Kaipas gravdös», utmynnande i denna maning till läsarna:

Och då skall du märka, att mycket blivit olika, men att mycket ändå är sig ganska likt. Ura-Kaipas kunde fälla tårar som vi, och som vi kunde han sakna och längta. Grym och hård stod han vid offerstenen, men i dunklet såg han ändå på sitt skumma vis skillnaden mellan rätt och illa. Sakta, småningom, förändras allt omkring oss, liksom skogen växer, också medan du sover. Ännu äro vi bara ett stycke på vägen, och den blir lång. Snabbast förvandlas det yttre, långsammast vårt eget sinne. Och dock är den förvandlingen den förnämsta. Detta är det första och det sista, som vi lära vid vår vandring över alla de döda ben, som nu vittra i hävdens tindrande natt. Den blyga och försagda sanningsrösten inom oss själva var det alltid svårast att följa. Men lyss till den stämman, när du vänder hemåt från Ura-Kaipas gravdös! Längta, att bli en stor och god människa, en hjälte, inte blott när mångas ögon följa dig, utan lika

mycket i den tysta stund, då ingen ser dig! Var timme, som rätt förvaltas, skall räknas tiden till godo och med klangen av äkta guld läggas till de tusen andra i hennes eviga skattkammare.

Sven Hedins geografiska läsebok »Från Pol till Pol» (1912, 90 000 exemplar 1928) är skriven i en enkel och livlig stil, med tonfall av scoutanda och entusiasm; Hedin behövde, till skillnad från Heidenstam, icke förstå sig för att verka naiv. Ej heller i denna bok är framställningen enhetlig och systematisk. Bortåt halva boken på nära tusen sidor återger, ofta i utdrag eller sammandrag, Hedins äldre berättelser om sina upptäcktsfärder, och även i flera andra partier skildrar Hedin i jagform egna intryck och erfarenheter.

Resor och äventyr är även i övrigt dominerande, jämte djur och egenartade företeelser och upplevelser. Mest slående är kanske de överallt framträdande disproportionerna, inte bara i de hundratals sidor som ägnas Hedins färder i Asien utan i de avsnitt som behandlar Afrika och Sydamerika. Av de fem kapitlen om Afrika är tre om Gordon, Livingstone och svenska resenärer, ett om djurlivet och ett om Sahara — ingenting om Afrikas levande människor. Det lilla kapitlet om Sydamerika innehåller avsnitt om Inkaväldet, erövraren Pizarro, kondoren, Amazonfloden och två svenska forskares upplevelser och rön — praktiskt taget ingenting om det mänskliga Sydamerika.

Idylliseringen är alltigenom påfallande. Dels genom att författaren, hurtig, uthållig, glad och skrytsam, så mycket står i centrum. Dels genom att det pittoreska, kuriösa och äventyrliga ställs i förgrunden. Dels genom att politiska och sociala förhållanden föga berörs och, då så sker, nästan alltid avfärdas med några vänligt överslätande ord eller intetsägande fraser. Striderna kring kolonierna och de undertryckta folkens missnöje och upprorsförsök får man inte veta något om. Engelsmännens valde i Indien klarläggs med dessa rader: »Nu ha engelsmännen varit herrar däröver i 150 år. De äro, förutom den engelska delen av armén, blott 76 000, och dock kuva de Indiens tre hundra miljoner människor. Detta är något av det underbaraste som timat på jorden, och det är möjligt endast därför att Indiens furstar och folk äro mera fientligt sinnade mot varandra än

mot engelsmännen.» »Den gula faran», »fruktan för en ny folkvandring från öster», tecknas lika snabbt: »Då skulle man, bevars väl, få se på en kamp påminnande om striden mellan den bruna och den svarta rätten. Men så farligt är det nog inte. Låt oss blott hoppas, att kineserna skola förstå att försvara det, som är deras arv och eget.» Men även politiska reflektioner av denna kvalitet är sällsynta — i regel diskuteras inga problem. De mäktiga män, vilkas möten med författaren beskrives, omtalas alla med vördnad och sympati, från påven till den japanske kejsaren.

Fattigdom och sociala svårigheter är i stort sett tabu. Hedin faller ett medlidsamt ord om de stackars barnen i Indien och berättar — med välmotiverat tvivel på att vara riktigt undermåttad — om kinesiska arbetare med 10 kronor i årslön, men han ger aldrig närmare uppgifter och är nästan aldrig upprörd. Ett undantag är beskrivningen av fattigdomen i Londons East End. »Den är hjärtslitande, den är grym, den är orättvis och den ropar mot himlen som en förbannelse över jordens största och rikaste stad.» Om segregation och rasförtryck i USA:s sydstater och de europeiska kolonierna har Hedin intet att berätta.

Hedin går inte in på konflikterna i världen, och han undviker nästan genomgående uttalanden, som innebär partitagande för vissa grupper. Om raser talas sällan och något försök att karakterisera raserna görs inte. Även uttalanden om folklynnen är sällsynta, och, då de förekommer, harmlösa och vänliga: »kineserna äro ett fredsälskande folk . . . ihärdiga, arbetsamma», »mongolerna äro ett godmodigt och älskvärt folk». Svenskarna får en särställning främst därigenom att deras insatser som forskare och upptäcktsresande överbetonas, så i berättelserna om Afrika och Sydamerika och i polarskildringen, av vilken en tredjedel gäller Vega-färden och Andréés försök att flyga till Nordpolen. Som vanligt i skolböckerna prisas John Ericssons insats i det amerikanska inbördeskriget. En amerikansvensk vittnar om de svenska invandrarnas förträfflighet: »Svenskarna åtnjuta mycket stort anseende överallt i Amerika. Ytterst sällan sjunka de till botten i de sju tusen krogarna . . . Vi känna, att

vi behöva varandra, och att den sammanhållning, som genom alla tider gjort det svenska folket så stort och mäktigt i världen, även i Amerika, länder oss själva till båtad och styrka.»

Folk- och raskaraktären i geografiböckerna

1

I läroböcker i geografi eller av väsentligen geografisk inriktning finns under 1800-talet och förra hälften av 1900-talet nästan genomgående korta men bestämda omdömen om skilda folks lynnen eller karaktärer. Efter hand blir katalogen över folkens egenskaper mera fullständig; medan på 1870-talet blott några få nationer karakteriseras, är det vid sekelskiftet vanligt att tio, tjugo eller trettio folk får betyg för moral, intelligens och allmänt uppförande. En tydlig utvecklingstendens är också, att svenskarna, och i allmänhet även de nordiska grannfolken, utsluts ur redogörelser av denna typ; kanske har man utgått från att det är historieundervisningens sak att ge besked i detta hänseende.

Jag stannar först vid ett par skolböcker från äldre tid, där svenskarna presenteras i jämförelse med andra folk. Framställningen i »Encyklopedi för barn» (1803) har jag redan berört: svenskarna får beröm men antyds vara mindre duktiga än förr och anklagas för att efterlikna det utländska. I Hartmans »Lärobok uti allmänna geografien» (fjärde upplagan 1823) ges ungefär samma bild av svenskarnas karaktär: »Svenskarna hava alltid varit utmärkta för sin tapperhet, redlighet, arbetssamhet, kärlek till frihet och självständighet, ägande en hög tanke om sin kraft och sitt värde; men beskyllas även för avund sins emellan, rang- och titelsjuka, samt böjelse för prakt och en överdriven aktning för vad som är utländskt.»

Hartman beskriver även en rad andra folk. Norrmännen är »högsinnade, redliga, tappra och gästfria», genom ett hårdande klimat och levnadssätt »av ett muntert lynne». Danskarna behandlas mera kritiskt, som i skilda hänseenden underlägsna andra folk. De har »holländarnas långsamhet och betänksamhet, men ej deras outröttliga verksamhet, deras industri, sparsamhet och ytterliga renlighet», de har »samma böjelse för vällevnad

som engelsmännen, men ej deras tillgångar därtill», de har »tyskarnas begär efter främmande moder, men kunna ej genom arbete anskaffa dem». Engelsmannen är »verksam och flitig», med en frihetskänsla, »som här mer än på något annat ställe närmar de särskilda folkklasserna till varandra». Tyskarna är »allvarsamma, eftertänksamma, arbetsamma, läraktiga och fintliga, intressera sig mer än andra nationer för främmande länder och folkslag», lämpade för arbeten »som fordra en mödosam forskning och en sträng noggrannhet». Spanjorerna är »tröga, men bragta till verksamhet outtröttliga», äger »mycket nationalhögmot och göra sig höga inbillningar om sitt ursprung», »rida och dansa väl». Den energiska karakteristiken av fransmännen citerar jag i dess helhet: »Fransoserna äro den livligaste nation i Europa; i umgänget muntra, fria och öppenhjärtiga, mot främmande som mot bekanta; i planer och handlingar dristiga och vittomfattande; i krig tappra, förslagna, och outtröttliga; i vetenskaperna mindre för det grundliga än för det enkla och lätt fattliga; i moder ombytliga, älska mera det enkla och smakfulla än det rika och prålände; använda stundom samma uppmärksamhet på de obetydligaste småsaker, som på de mest vidsträckta planer; i passioner häftiga, lätt upprörda, och övergå lätt ifrån den ena ytterligheten till en annan; i hög grad intagna av sig själva och deras land, förena de dock smak och ett fint levnadssätt med känsla och människokärlek; älskande på det högsta det nya och utomordentliga, har denna egenskap hos dem framalstrat de betydligaste upptäckter och de mest förvånande bedrifter.» Ryssarna får lägre vitsord. »Själva ryssarna äro av hård och stark kroppsbyggnad, verkad av deras uppfostran, deras levnadssätt och deras grova näringsmedel; de utvärda mödor och de häftigaste plågor med en otrolig känslolöshet. Nyfödda barn vänjas vid hastiga ombyten mellan den starkaste köld och hetta, en vana som fortsättes under hela levnaden. Ryssen är hövlig och trogen, dock mera av fruktan än av grundsats. Han är högst okunnig och vidskeplig, oaktat läraktighet utgör ett huvuddrag i hans karaktär. De övriga folkslagen, som härstamma från de inre och avlägsnare delarna av Ryssland, äro råa och ohyfsade.»

Denna framställning är representativ för nästan alla redogörelser för folklynnen i skolböcker under de följande hundra åren. Ytligheten, godtyckligheten och bristen på systematik är uppenbara: hela nationer beskrivs med några klichéer, som skulle vara torftiga även i bedömandet av en enskild person. Generaliseringar i fråga om moral och begåvning kombineras med detaljer om seder och uppförande, såsom renlighet och färdighet i dans och musik. Ibland syftar karakteristiken närmast på en liten grupp av aristokrater eller förmögna, såsom då det talas om engelsmännens vällevnad, ibland åsyftas massan av fattiga och förtryckta, såsom då ryssarna beskrivs. De omdömen som ges ställs nästan aldrig i relation till den politiska, sociala och ekonomiska situationen; snarast synes man utgå från att den bestående ordningen beror på eller återspeglar folkkaraktären. Även i sina särskilda utsagor är Hartmans arbete i mycket typiskt för den senare skolbokslitteraturen, vars relativa enhetlighet förklaras av att varje författare med en eller annan avvikelse plagierar sina föregångare.

Genren utvecklas emellertid i hög grad i omfattning och enfaldig tvärsäkerhet. Att exakt bevisa detta vore visserligen, särskilt med tanke på antalet böcker och än mer antalet upplagor, ett arbete av nästan olidlig långrandighet och tristess. Men intrycket vid genomgång av något hundratal geografiböcker är klart; för de mera ambitiösa författarna kommer det småningom att kännas som en skyldighet att tala om hur några tiotal av världens folk är beskaffade. Jag skall här mera utförligt referera några av de mest anlitade skolböckerna. Ofta växer utförligheten i folklynnesskildringen från upplaga till upplaga; jag tar den mest fullständiga varianten. Någon avsevärd skillnad föreligger, väl att märka, inte mellan olika författare: en radikal, politiskt engagerad skolman som Fridtjuv Berg har i det väsentliga samma skrivsätt som den påtagligt konventionelle Ernst Carlson och hans i senare upplagor verksamma medarbetare.

S. Almquist beskriver i sina böcker — för skilda skolformer och utkomna i många upplagor — ett tiotal folk, men berör inte de nordiska folkens egenskaper. Enligt geografien för folk-

skolan 1888 och senare böcker är ryssarna »ett hårdigt, arbetssamt och händigt folk», sällskapliga och gästfria, »deras nationalfel är fylleri och oärlighet». »Finnarna äro i allmänhet ett trögt folk», men »också ett pålitligt och segt, ihärdigt folk». »Holländarna äro lugna och tröga men även arbetsamma, mycket renliga och ordentliga.» Tyskarna är ett högt begåvat folk, uthålliga och trofasta. »Fransmännen äro ett av de arbetsammaste folken på jorden samt sparsamma och måttliga»; ombytlighet och fåfänga är deras nationalfel. Schweizarna är »ett modigt, upplyst och frisinnat folk, älska högt sitt fädernesland samt bliva vid resor lätt sorgbundna och gripas av hemlängtan». Ett nationalfel är deras starka begär efter pengar. »Italienarna äro ett särdeles vackert, livligt och begåvat folk. Vidare äro de ett mycket händigt och arbetsskickligt folk.» Spanjorerna är beryktade för stolthet och högmod. Turkarna är »stappa i krig, redliga och pålitliga» men tillika »tröga och liknöjda». Grekerna är »opålitliga och oredliga». »Kineserna äro ett klokt och fredligt, i högsta grad arbetssamt och förnöjsamt folk, men de äro väl mycket begivna på penningförvärv, och då det gäller sådant, använda de utan betänkande list och bedrägeri.» Negrerna är »i mycket som barn: de älska att pryda sig med grannlåt. De råka lätt i vrede och äro då grymma och blodtörstiga. Annars äro de i allmänhet godsinta, men i hög grad opålitliga.»

Fridtjuv Berg har i sin första lärobok i geografi för folkskolan (1897) inga folkpsykologiska omdömen men karakteriserar i senare skrifter åtskilliga nationer. Några exempel. Fransmännen: »idoga och sparsamma samt utmärka sig särskilt i sådana arbeten, som kräva fin smak. Deras värsta fel är fåfänga och ostadighet.» Engelsmännen: »ett synnerligen driftigt och arbetssamt folk. Men de vilja ock leva gott samt hålla hårt på sina fördelar och sin personliga självständighet.» Italienarna: »ett vackert och livligt folk med konstnärlig begåvning . . . hetsiga och hämndlystna». Holländarna: »i allmänhet välfödda och trygga, utmärkta för seghet och arbetsamhet samt för den yttersta renlighet och prydighet». Grekerna: »ett livligt, företagsamt och begåvat folk». Kineserna: »flit, slughet och förnöjsamhet». Negrerna: »barnsliga och ombytliga, förtvivlat sorgsna

när det går dem illa, godsinta mot vänner och grymma mot fiender».

I de geografiböcker som utgavs av Ernst Carlson eller presenterades som bearbetningar av hans skrifter — under årtionden de ojämförligt mest anlitade, särskilt i gymnasieundervisningen — är tendensen till utvidgning av de folkpsykologiska spekulationerna särskilt påtaglig. Vad som på 1880-talet var några spridda notiser blev i början av 1900-talet en hel katalog av folklynnen. Jag tar här några exempel ur skilda skrifter och upplagor; i regel är bedömningen konstant, men i några fall förekommer ändringar, och jag noterar ett par av de mest påtagliga. Fransmännen är »mycket idoga och sparsamma, hava en fint utbildad smak och sätta sitt lands ära mycket högt . . . Deras största fel är lättsinne och ombytlighet, vilka gjort Frankrike till en tummelplats för många välvningar.» Tyskarna prisas för bildning, ihärdighet och grundlighet; »av gammalt äro de kända för lärdom och skarpsinne, känslighet och fromhet». Engelsmännen är framför allt praktiska, företagsamma och uppfinningsrika och har därigenom blivit ett av världens rikaste folk. Amerikanen, den från England härstammande yankeen, har i huvudsak samma egenskaper, särskilt djärvhet och initiativkraft. Den ryska bonden är »arbetsam, gladlynt och road av sång och dans». Holländarna »äro kända för sin arbetsamhet, ordentlighet och renlighet», schweizarna för sin starka fosterlandskärlek. Italienarna är vackra och livliga, men okunniga och vidskepliga. Spanjorerna är stolta och trotsiga; kända för »lättja och tiggeri». Grekerna betecknas 1887 som »sluga och opålitliga», senare som »ett fattigt och okunnigt folk». Kinesernas vackra egenskaper är flit, sparsamhet, förnöjsamhet och vördnad för ålderdomen. Deras fel är framför allt lögnaktighet, bristande renlighet samt »bøjelse att berusa sig genom att röka opium». Japanerna dyker upp på 1890-talet och beskrivs som renliga, tappra och benägna att lära av andra folk. Efter det rysk-japanska kriget 1904—1905 höjs deras betyg. 1906 heter det att japanerna står över kineserna »genom flera vackra egenskaper: fosterländsk självuppoffring, tapperhet . . .» och något senare betonas denna synpunkt starkare: »I vetenskap och konst

voro japanerna kinesernas lärjungar. Genom flera framstående egenskaper, såsom tapperhet, renlighet och böjelse att lära av andra folk, stå de avgjort framför sina läromästare, vilka de numera i många avseenden överflyglat.» Negrerna får i skilda upplagor något olika men alltid exceptionellt dåliga vitsord: »barnsliga och godmodiga men tillika lögnaktiga och opålitliga»; »sedan de som fria (i USA) ej längre tvingas till arbete, försjunka de ofta i andlig och kroppslig slöhet».

Det tjänar inte något till att fortsätta med referat av dessa aktstycken. Bland de läroboksförfattare — allt flera absolut och proportionsvis — som ger många och bestämda omdömen om folkkaraktärer, nämner jag ytterligare E. Bergsten, Ola Bergström, W. Ekedahl och K. Enghoff, P. Holmén, P. A. Lindholm, A. G. Lundborg, H. Nelson (senare professor i geografi), C. F. Pettersson, Per Stolpe, Nils Torpson.

Att analysera och systematisera dessa notiser är inte heller mödan värt. Det intressanta är inte omdömena i och för sig, utan förekomsten av denna indoktrinering i oreflekterade, slappa och osammanhängande föreställningar om andra folk. Några allmänna intryck bör dock redovisas. I regel är omdömena tämligen välvilliga, särskilt när det gäller Nord-, Väst- och Mellan-europa; ett stort antal nationer påstås vara modiga, duktiga, fosterlandsälskande (kanske honnørsordet framför andra). Mera kritiska blir bedömningarna, då det gäller Sydeuropa och Ryssland samt framför allt utomeuropeiska folk som kineser och negrer (med japaner som markant undantag). Varje barn, som med uppmärksamhet och förtroende studerade dessa uppgifter, måste ha antagit, att folken i stort sett blev mera tvivelaktiga ju längre bort de bodde. Utom skandinaverna, som omnämns sällan men alltid välvilligt, var tyskar, engelsmän, schweizare och holländare förträffliga — hos fransmännen, och i mindre skala andra latinska folk — fanns det något glansfullt men också problematiskt och oroväckande. Själv kan jag intyga, att denna suddiga men ändå suggestiva värdeskala (inlörd för omkring sextio år sedan) följt mig genom livet, om också alltmer bräcklig och skugglik genom erfarenheter och reflektioner.

Jag har redan nämnt att omdömena i stor omfattning är lik-

artade i skilda böcker. Man misstänker, att ett par allmänna geografiska eller etnografiska arbeten legat till grund för mycket av skrivierna, men sannolikt har också påverkan och plagiat varit viktiga faktorer, då de folkpsykologiska notiserna blev hart när obligatoriska i skolböcker. Fransmännen, oftast och utförligast tecknade i tidiga böcker, är alltid flitiga, sparsamma, lätt-sinniga och ombytliga, holländarna alltid renliga och en smula tröga, engelsmännen praktiska och företagsamma, schweizarna fosterlandsälskande och litet för näriga. Men särskilt i fråga om mera avlägsna folk i Europa framträder en viss självständighet hos författarna: man betonar italienarnas skönhet eller deras lättja, grekernas begåvning eller opålitlighet, spanjorernas högmod eller taktkänsla, turkarnas tapperhet eller slöhet. Ibland har, för att stanna vid kuriosa, en författares res- eller läsäven-tyr förlett honom att skildra även landskapslynnen i fjärran län-der; sålunda talar Ekedahl och Enghoff om att »den idoge, ordningsälskande piemontesaren, den högväxte, flitige och klokt beräknande lombardern med mycket germanskt blod i ådrorna, den fint bildade, elegante och konstälskande toscanaren stå i skarpaste motsats till den småväxte, lättsinnige, lidelsefulle och vankelmodige syditalienaren och den hämndgirige, dystre sici-lianaren».

Det är tydligt att aktuella historiska händelser stundom fär-gar beskrivningen av folkkaraktären. Fransmännens ombytlig-het betonas under hänvisning till revolutionerna och framhävs inte med samma skärpa 1930 som 1880. Tyska rikets bildande 1871 är en utgångspunkt för skildringen av tyskarnas egenska-per liksom för det ökade tyska inflytandet på svenskt kulturliv, inklusive skolböckernas utformning. Japanernas seger över Ryss-land 1905 förskaffade dem lång tid framåt en aktad position i de svenska geografierna.

I det föregående har jag omnämnt en rad omdömen om neg-rerna, detta trots att negrerna i regel betraktas som en ras och inte rimligen kan kallas ett folk eller en nation. I de böcker jag härvid citerat omtalas emellertid negrerna på samma sätt som exempelvis fransmän eller kineser och därför har jag ansett det korrekt att ta med dem i redogörelsen. Förhållandet beror del-

vis på att böckerna i fråga inte alls behandlar raser, delvis på att man ansett en beskrivning av negrerna behöfelig, ofta i anslutning till framställningen av deras ställning i USA. Jag vill understryka att karakteristiken av negrerna är ungefär densamma då de behandlas som ett folk eller folkslag som då de kännetecknas som en särskild ras.

2

I 1800-talets geografiböcker omtalas i regel, ehuru långt ifrån alltid, att mänskligheten kan indelas i skilda grupper eller raser med hänsyn till olika fysiska (någon gång talas också om själsliga) kännetecken. Den uppdelning som görs anknyter i viss mån till svenska forskare (Linné, A. A. Retzius) men framför allt till en internationell, särskilt i Tyskland utbildad terminologi. Man skiljer i regel mellan tre raser: vita (indoeuropéer, kaukasier), svarta (negrer) och gula (mongoler) — Carlson 1887 — och talar stundom om skilda grupper bland de vita — germaner, romaner, slaver. Det förekommer också andra uppdelningar, varvid exempelvis malajer och indianer räknas som särskilda raser, och i fråga om beskrivningarna av raserna och deras underavdelningar är växlingen stor. Men det är sällsynt att raserna karakteriseras från psykisk synpunkt, bortsett från de omdömen om negrerna som jag nyss berört. Över huvud ägnas vanligen mer utrymme åt karakteristik av folk (folk inom en viss stat) än åt rasbeskrivningar.

Stundom förekommer däremot att människorna i anknytning till Montesquieus lära förklaras få sina karaktärer bestämda av den geografiska miljön (varmed visserligen, vilket ej alltid påpekas, en korrelation mellan ras och karaktär antydes). Ett gott exempel är en av de första geografiböckerna för folkskolan (F. R. Arosenius, 1844):

Folkslag eller Nationer. Människorna bo på alla land på jorden, utom några små öar här och där, och i de allra kallaste pol-länderna, såsom Spetsbergen, Nova Zembla och länderna under södra polcirkeln, — men de äro icke lika på alla ställen. Deras kroppar hava småningom föränd-

rat sig efter de ställen varpå de leva, så att de människor se annorlunda ut, som längre hava bott i heta klimat, än de som bott i kalla, och annorlunda än de som bott i milda luftstreck. Även ibland oss få människorna en mörk färg i ansiktet och på händerna om sommaren, när de äro utsatta för solhettan, men vintern åter gör dem vitare. På samma sätt kan man lätt förstå, att de människor, som bo i heta klimat och som ständigt hava sommar, måste bliva mycket mörka och till slut även helt svarta; varemot de som bo i svalare länder bliva vita eller ljusare. Men icke blott deras yttre utseende har förändrats, utan även deras själsförmögenheter, sinnelag, böjelser, levnadssätt o. s. v. hava i förening därmed blivit ganska olika. I de hetaste delarna av jorden bliva människorna mera svaga, håglösa, lätt retliga och vällustiga; i de tempererade mera kraftfulla, driftiga, eftertänksamma; i de kallaste åter mera tröga, sorglösa och tungsinta. Om man därför jämför människorna, som bo på jorden, med varandra, så finner man, att de äro så olika sins emellan, att man kan hänföra dem till flera särskilda förändringar, som man kunde kalla racer eller huvudstammar av Människosläktet. Vi antaga här fem sådana huvudstammar, vilka sedermera fördelas i flera grenar.

I början av 1900-talet synes rasföreställningarna ha fått ökad spridning eller åtminstone ökad publicitet i Sverige. Vissa utländska inflytelser och internationellt verksamma vetenskapliga tendenser har härvid varit av betydelse. Gobineaus på 1850-talet utformade raslära blev uppmärksammas hos oss, möjligen sammanhängande med hans diplomattid i Stockholm på 1870-talet men säkerligen mest på grund av den tyska översättningen omkring 1900. Richard Wagner och framför allt hans i Tyskland verksamme lärjunge H. S. Chamberlain (*Die Grundlagen des 20. Jahrhunderts*, 1899—1901) propagerade och utvecklade Gobineaus teorier, i Tyskland uppstod en rasistisk skola som förberedde nazismen, även från England och USA, där rasläror ofta presenterades som konsekvenser av Darwins upptäckter (socialdarwinismen), kom också impulser — ett exempel är Viktor Rydbergs sista skrift, »Den vita rasens framtid», ett förord till ett imperialistiskt arbete av Benjamin Kidd. En mera ingående redogörelse för denna ideologiska strömning saknas; upplysningar av värde finns, främst vad de politiska aspekterna angår, i Tomas Hammars avhandling om svensk invandringspolitik (*Sverige åt svenskarna*, 1964). Säkert är att omkring 1910—1920 rasföreställningarna fått en helt annan

betydelse än tidigare. De godtogs av ledande politiker och tidningar, förkunnades extremt eller moderat av naturvetenskaparna Bengt Lidforss (lysande socialdemokratisk publicist), Herman Nilsson-Ehle och Nils von Hofsten, av socialvetenskapare som Rudolf Kjellén och Nils Wohlin. Någon partipolitisk motsättning förelåg knappast i frågan: till »rasisterna» hörde bland socialdemokrater inte bara Lidforss utan också Arthur Engberg och Värner Rydén. En samlingspunkt skapades 1922 genom inrättandet av rasbiologiska institutet i Uppsala med Herman Lundborg som chef och professor. Lundborgs hållning kännetecknas av att han på 1930-talet lovprisade nazisternas raspolitik och utgav en bok på tyska i den nazistiska propagandans tjänst; bland andra författare på området märks Rolf Nordenstreng och Bertil Lundman.

Det bör emellertid betonas att det stora flertalet politiker och skribenter, som påverkades av de nya eller uppfriskade rasteorierna, stod den åskådning, som sedermera fick den nazistiska beteckningen, helt fjärran. Man trodde vagt på att en del under vetenskaplig rubrik framförda idéer var riktiga utan att vare sig intränga i ämnet eller med större intensitet arbeta för förändringar och reformer. Fraser om rashygien, bevarandet av det svenska folkets egenart, faran av obegränsad invandring — sådant var sannolikt för de flesta det väsentliga i vad som mera högtidligt kallades rasbiologi eller rasideologi.

Vad innebar denna ideologi, eller denna tillspetsning av äldre ideologier, enligt dess mera medvetna uttolkare? Först och främst att rasen var något centralt och avgörande för den historiska utvecklingen och världens framtida gestaltning. Även om rasblandningens faktum allmänt erkändes, ansågs det fortfarande möjligt att indela mänskligheten i raser med skilda och olikvärdiga egenskaper — vare sig dessa raser, en fråga som man tvistade om, härstammade från en enda grupp som efter hand differentierats, eller från begynnelsen bildats eller skapats som särskilda grupper. Vissa huvudraser urskildes, i regel vita, gula och svarta, bland vilka den vita rasen var överlägsen; enligt en annan, mera språkligt betingad uppdelning talades om den ariska rasen som den högsta. Inom den vita rasen fanns en rad un-

derraser; den främsta, bäraren av framtiden, kallades germansk eller nordisk (med orden använda i något skiftande meningar). Rasblandning ansågs fördärlig — enligt en framstående historiker som Martin P:son Nilsson berodde det romerska rikets undergång på rasblandning — och framför allt borde naturligtvis den ädlaste rasgruppen skydda sig mot förgiftning av lägre stående människogrupper. En antisemitisk tendens, knuten till föreställningen om judarna som en ras, ingår ofta, men inte alltid, i denna förkunnelse.

Mot bakgrunden av dessa stämningar torde man böra se förhållandet, att skolböckerna i geografi några årtionden in på 1900-talet ägnar allt större uppmärksamhet åt rasproblemet. Redogörelser för frågan införs i alla böcker, och ofta är framställningen vida utförligare än tidigare någonsin varit fallet. Det är vanligt att åtskilliga sidor ägnas åt raserna. Ofta diskuteras de grunder, som används vid uppdelningen i raser (hudfärg, skalltyp, hårtyp, ögonfärg), varvid i regel framhävs att uppdelningarna är i viss mån godtyckliga och att rasblandning förekommer inom alla folk. Den vanligen använda huvuduppdelningen är som nämnts vita (kaukasiska eller europeiska), gula och svarta. I högre grad än i tidigare arbeten talas om underavdelningar inom den vita rasen. Stundom nämns blott germaner, slaver och romaner men i regel urskiljs en rad grupper, bland dem alltid den nordiska rasen som nämns först och fysiskt karakteriseras som högre, ljus, långskallig, blåögd; denna ras sägs vara renast i Sverige (och Norge) med en andel av befolkningen på omkring åttio procent. Ett par exempel på uppdelningen av den vita rasen: den består av den nordiska typen, den mediterrana, den dinariska typen, den ostbaltiska typen, den orientaliska typen, den främre asiatiska typen (Moberg—Näsmark); den indelas i nordisk, mediterrän, dinarisk, alpin ras samt östras och östbaltisk ras (Olsson). Stundom nämns judar eller semiter som en särskild ras eller blandras (Carlson—Rönholm—Moberg; Olsson).

I stort sett gör sig rasideologiska föreställningar om andliga olikheter knappast mera gällande än tidigare. Negrerna beskrivs självfallet som underlägsna andra raser, men skillnad görs säl-

lan mellan vita och gula och inom den vita rasen talar man om fysiska men inte om andliga olikheter. Någon gång möter uttalanden, som tyder på osäkerhet och tveksamhet, med uttryck för rasideologiska föreställningar och skepsis sida vid sida. Jag tar ett exempel, Nelson—Stolpe 1935:

I ännu mindre grad än i fråga om rasernas kroppsegenskaper äro forskarna ense om de specifika *andliga kännetecken*, som utmärka olika raser. De vita liksom de mongoliska raserna uppvisa såväl högt stående kulturfolk som mer primitiva kulturfolk. Att de negrida raserna ej kunna tävla med de båda andra rasgrupperna i kultur synes till en del sammanhännga med, att de negrida folken ha sin huvudutbredning inom den tropiska zonen, där klimatet lägger hinder i vägen för den hårda arbetstakt, som kan utvecklas på mer tempererade bredder.

Det är möjligt, att vad vi anse som bevis på den vita rasens nedärvda överlägsenhet, till väsentlig del är ett resultat av gynnsamma klimatiska orsaker. Överflyttade till tropikerna behålla de vita vanligen blott i få generationer sin företagsamhet och energi.

Å andra sidan äro tydligen de negrer, vilka uppvisa rasblandning med europider, t. ex. sudannegrerna, ofta handlingskraftigare och intelligentare än de övriga negrerna. I Förenta staterna ha ledarna för negrerna oftast utgjorts av mulatter och andra av blandat ursprung. Där hålles blandrasen mellan vit och svart i regel för intelligentare än negrer av oblandad härkomst.

Den mongolida rasen uppvisar i äldre tid lysande kulturfolk (kineser, azteker, inkas m. fl.). Japanernas utomordentliga utveckling som åkerbruks- och industrifolk samt deras stora militära och politiska duglighet ha låtit Japan utvecklas till en stormakt vid sidan om den vita rasens storstater. Japaner och kineser kunna vid fri konkurrens genom sin arbetsduglighet och förnöjsamhet på nästan alla områden undantränga de vita.

För de heta områdena i världen ha negriderna en stor betydelse som arbetskraft, även om deras *självständiga* insats för världsproduktionen ej är så stor, utan deras arbete mest skett under vit ledning.

Såvitt jag kunnat finna, har endast en skolbok i geografi någorlunda motsvarat de rasföreställningar som tycks ha varit godtagna i vida kretsar — om än ej allmänt och ivrigt omfattade — i Sverige omkring 1930. Författaren är Sven Swedberg, lektor i geografi och biologi; bokens första avdelning, som här närmast äsyftas, utkom i två delar 1930—1931 och var avsedd för gymnasierna. Sedan utgavs många nya upplagor, men efter hand

avlägsnades de partier, som kom att anses förgripliga. I andra delen behandlas jordens människoraser. Det betonas att rasskillnaderna är oklara, att rena raser är sällsynta och att en långt driven rasblandning ägt rum. Under erinran om att vissa forskare räknat med flera tiotal raser, stannar författaren i detta sammanhang vid »tre stora grupper av huvudraser: de vita, gula och svarta raserna». Karakteristiken av dessa rasgrupper och deras underavdelningar, huvudsakligen byggd på fysiska kännetecken, innehåller föga av intresse i detta sammanhang. Emellertid inskärpes negrernas underlägsenhet. »De äro händiga och läraktiga och ha stor anpassningsförmåga men sakna skapande kraft och fantasi. De äro muntra och levnadslustiga, men ha föga av förutseende och andlig självständighet.»

Egendomligare är framställningen i första delen av de fem europeiska raserna: den nordiska, den västliga (medelhavsrasen), den ostliga (alpina), den dinariska (liksom den ostliga bosatt inom flera skilda områden) och den ostbaltiska rasen (huvudsakligen ryssar). Den nordiska rasen (Skandinavien och delar av Tyskland och England) karakteriseras utförligt och positivt: »Bland de själsliga egenskaper, som utmärka den nordiska rasen, framhålles omdömesförmåga, sanningskärlek, utpräglat pliktbegrepp och handlingskraft. Människorna av denna ras utmärkas vidare av en viss brist på människokänedom, visa sig i umgänget med andra tillbakadragna och ge ej gärna spontant uttryck för sina känslor i ord och åtbörder. Den nordiska rasens ledaregenskaper ha visat sig på många områden såväl i krigiska värv och på statslivets område som i senare tider inom industrien. Framför allt torde det vara just dessa egenskaper, som så mäktigt dragit den nordiska rasens människor till städerna. De ha även ett utpräglat sinne för naturen, vilket kommit den vetenskapliga forskningen till godo, där denna ras gjort den största insatsen på naturvetenskapernas område.» Inom den västliga rasen är »ett utmärkande kynnesdrag lidelsefullhet och rörlighet. Människorna inom denna ras ha på statslivets område visat föga sinne för lag och ordning och önska gärna ändringar av förhållandena. Arbetsamheten är ej på långt när så framträdande som lusten att njuta av livet.» »Män-

niskor av dinarisk ras äro kända för grovhuggen kraft och rättframhet, taperhet och självmedvetande. De äro godmodiga och sällskapliga men därtill kända för att plötsligt brusa upp av vrede och stridslust. Liksom den nordiska rasen utmärkes den dinariska av varm naturkänsla. Den dinariska begåvningen är ej som den nordiska inriktad på ledarskap men utmärkes av god människokänedom.» Den ostliga rasen »utmärkes av förvärvs-sinne, sparsamhet, tålmod, ihärdighet och försiktighet. Den sparade slanten är ett äkta lyckoideal inom denna ras. Den ostliga rasens människor sluta sig inom familjen och sakna mera framträdande ledaregenskaper och krigiska böjelser. De äro i regel stillsamma undersåtar.» »Människor av ostbaltisk ras verka på främlingar slutna, grubblande, misstroagna och förteguna, tyckas nöjda med litet och framhärda i en sammanbiten arbetsamhet. Men trots den stora idogheten saknar ostbalten större framgång i förvärvsarbetet på grund av oförmåga att fatta beslut och brist på verklighetssinne. Han blir lätt en förvirrad drömmare. Den nordiska rasens skaparkraft fattas. Omkastning i sinnesstämning är ett utmärkande drag, ögonblicket efter gränslös vrede kan ostbalten visa största iver att försonas och frossa i ädla känslor. Han är i behov av ledning och kan som tjänare visa den fullständigaste underkastelse.»

Det skulle föra för långt att följa nedbantningen av dessa omdömen i följande upplagor. Jag noterar endast att 1945 den nordiska rasens karakteristik begränsats till orden: »Människorna av denna ras visa sig i umgänget med andra tillbakadragna och ge ej gärna spontant uttryck för sina känslor i ord och åtgärder» — och om den ostbaltiska rasens människor sägs endast att de »på främlingar verka slutna, grubblande, misstroagna och förteguna, tyckas nöjda med litet och framhärda i en sammanbiten arbetsamhet».

Politiska tendenser i kristendomsböckerna

I denna studie över skolböckerna i kristendom — bibliska historien, tros- och sedeläran, kyrkohistorien — kan jag inte gå in på viktiga sidor av bakgrunden till denna litteratur. Inte på den kristna läran själv, dess variationer och dess utveckling under ett århundrade — ett väldigt ämne, som i vårt land, vad olikheterna och förändringarna angår, knappast fått en omfattande och adekvat behandling. Inte heller på omläggningen av undervisningen, på exempelvis striden om och avskaffandet av katekesläsningen och inläringen av katekesen, eller på den stora nyorienteringen omkring 1920 från undervisning *i* kristendom till undervisning *om* kristendom. Inte heller på den successiva omkastningen, som framför allt inneburit att kyrkan, till en början folkskolornas ledare och kontrollör och med stort inflytande även på den högre undervisningen, förlorat sin befogenhet att dirigera och övervaka. Denna senare fråga är ingående undersökt och diskuterad i ett antal betänkanden och i åtskilliga vetenskapliga avhandlingar. Mitt syfte är blott att på några från min synpunkt centrala punkter belysa den hållning, som skolböckerna i kristendom intagit, särskilt i jämförelse med historieböcker och läseböcker. Jag koncentrerar mig som i fråga om andra områden på litteraturen från mitten av 1800-talet till omkring 1940—1950, med antydningar om men utan närmare redogörelser för skiftningarna under denna tid.

I sin avhandling »Striden om latinherraväldet» påpekar Olof Wennås, att teologilektorn A. E. Norbeck i sin länge använda lärobok i teologi framhåller värdet av tre samfund — eller samhällen — som varje kristen måste tillhöra: kyrkan, staten och familjen. Norbeck säger om den kristne: »Övertygad om dessa trenne samfunds oumbärlighet och det nära och oupplösliga

sambandet dem emellan, bemödar han sig att kärleksfullt och troget uppfylla de särskilda plikter, som åligger honom efter den olika plats, på vilken han inom dem är ställd, i det han fruktar Gud, ärar Konungen, hedrar Fader och Moder samt älskar bröderna.» Man jämföre Luthers »Den stora katekesen»: »Den som nu är lydig, villig och redo att tjäna samt gärna gör allt för att hedra sin överhet, han vet, att han gör vad som är Gud välbehagligt och att han får glädje och lycka till lön. Vill han däremot icke med kärlek göra detta, utan föraktar överheten, är gensträvig eller uppstudsigt, så må han återigen veta, att ingen nåd eller välsignelse vilar över honom och att han, även om han därigenom tror sig kunna vinna en daler, på annat håll i stället skall förlora det tiodubbla eller råka i bödelns våld eller omkomma genom krig, pest eller dyrtid eller icke få någon glädje av sina barn, utan lida skada, orätt och våld av tjänstefolk och grannar eller främlingar och tyranner — på det att vi må få vår rätta lön och hemsökas av det vi eftersträva och förtjäna.» Gud och den världsliga överheten samt dess blygsammare privata motsvarighet familjen skall alltså av den kristne bli föremål för kärlek, lydnad och trohet. Därmed anges det tema, som gör kyrkan till väktare av det bestående framför andra, till ett andligt gendarmeri — på samma sätt, om också inte i lika extravagant fraseologisk utsmyckning, som i den förste Napoleons Frankrike och i Mussolinis Italien.

1

Läseböckerna i allmänhet är, som jag visat, präglade av undergivenhets- och förnöjsamhetspropaganda. Detta gäller i än högre grad, i en grad som knappast kunde tänkas mera extrem, i de kristna läroböckerna, alldeles särskilt naturligtvis i tros- och sedelärorna och motsvarande handledningar i övertygelse och moraliskt uppträdande. Man finner i dessa böcker en tävlan i undersåtlighet, lydaktighet, ödmjukhet, tacksam osjälviskhet.

I det följande några illustrationer till detta, under betonande av att praktiskt taget samma tankar möter i alla skolböcker.

Författarnamnet nämner jag blott vid mera utförliga hänvisningar.

Kungen, staten, arbetsgivarna, husbönderna, föräldrarna skall vördas och lydast såsom av Gud tillsatta makthavare och kontrollörer.

Vem är den allra mäktigaste mannen i Sveriges rike? Han är mycket rik och mycket god, så att han både kan och vill hjälpa. Många trogna tjänare har han också, så att han kan beskydda alla goda och snälla i riket. Det är i sanning tryggt att hava en sådan konung. Vet ni vad konungens gemål kallas? Drottningen är också god mot alla, både stora och små, framför allt mot alla sjuka och olyckliga! Men det gives tillfällen, då icke heller konungen och drottningen kunna hjälpa.

Vad är en bra karl? Han hedrar alla. Vad är det andra, som utmärker en bra karl? Han fruktar Gud.

Den som fruktar Gud är ingen mes. Han är tvärtom en »karlakarl». Vad är det tredje och sista som enligt vårt bibelord utmärker en bra karl? Han ärar konungen.

(F. Lundgren)

Orättfärdiga är de krig, som föras i själviska syften och kränka andra folks rätt, men rättfärdiga äro de krig, som föras för att bekämpa det onda eller för att försvara fosterlandet. Det är överhetens rätt och plikt att avgöra, om ett krig är berättigat och nödvändigt. Den kristne undersåtens plikt är att i **KÄRLEK TILL SITT FOLK OCH FOSTERLAND** kämpa med tapperhet för dess sak, beredd att offra sitt liv, om så är Guds vilja.

(J. Bäckman)

Senare tidens industri har skapat en ny kategori: **ARBETSGIVARE OCH ARBETARE**, mellan vilka förhållandet ofta ej är sådant, det borde vara. Här behövs kristligt sinne å ömse sidor, om en förbättring skall komma till stånd.

Staten skall vid lekamlig nöd och fattigdom träda hjälpende emellan. Så finnes såsom en bland de många yttringarna av kristlig kärlek fattigvård anordnad i snart sagt alla kommuner.

UNDERSÅTARNA skola visa aktning för lagar och förordningar. Dock kan det härvid förekomma fall, då det gäller att mer lyda Gud än människor.

Tjänarna skola ock visa villighet att tjäna sitt husbondfolk. Tjänarna hava den ställning, att de skola vara höviska och undfallande, d. ä. visa aktning för sitt husbondfolk, såsom profeten säger (Matt. I: 6).

(C. A. Bergström)

Lydnaden är en av de kristnas största plikter. Den visar att man sätter sin egen vilja efter de överordnades. Det var olydnad, som störtade våra första föräldrar i olycka, och alltid får man bittert ångra olydnad, både i stort och i smått. Lydnad och undergivenhet däremot äro dygder, som bära välsignelse med sig — — —.

Samma plikter, som vi måste visa våra föräldrar, måste vi visa mot våra överordnade, såsom världslig och andlig överhet, lärare och husbönder.

Även vi hava ett fosterland att leva för. Om var och en av oss svenskar fyller lydnadens plikt mot fjärde budet genom att villigt tjäna detta land och underordna sin vilja under en rättvis överhet, då går det ock vårt fosterland väl. Eljest icke.

SÄTTET, på vilket Gud fördelar gåvorna, är mycket olika. Det kunna vi se därav, att somliga människor hava många ägodelar, t. o. m. överflöd: sådana kalla vi »rika». Andra åter ha så litet, att de lida brist och nöd: dessa kalla vi »fattiga». Det är nu en gång så: Skriften säger ock: »Rik och fattig få leva jämte varandra. Herren har gjort dem båda.»

Fattigdomen har också sin uppgift. Den skall vara en sporre för den fattige att genom idogt arbete och sparsamhet skaffa medel till oberoende, lära honom att förnöjsamhet och ett gott samvete äro lika stora gåvor som rikedom ensam, och att fattigdomen icke behöver vara någon olycka lika litet som rikedom en lycka.

Men det arbete vi utföra, skall icke ske under suckan och tvång utan under frisk arbetsglädje. Vi skola arbeta av pliktökänsla och därför att vi förstå, att Gud vill ha det så.

(A. F. W. Lindvall)

Ett huvudintryck inför strömmen av motsägelser och tokerier är att människan är så ond, att hon inte har rätt att begära något, att hon endast skall tänka på den genom Kristi offerdöd öppnade möjligheten att nå evig salighet. Hon bör vara tacksam för allt: vilken lycka är det inte att äga en kropp även om dess begär bör undertryckas, att ha ögon och öron, att få sitt dagliga bröd, att leva i ett kristligt och gott land. Och om dessa glädjeämnen fattas, ersätts de av gudstron och förtröstan på den himmelska framtiden. Vilken galenskap är det inte, inskärpes det ständigt, att sörja över en sjukdom eller ett lyte — den som är blind bör vara glad att han hör, den som är döv över att han ser — eller att oroa sig för brödet för morgondagen, då man kanske är död innan kvällen kommer? Andliga prövningar måste bäras med samma ödmjukhet.

Om du verkligen är ett troende och lydigt Guds barn, måste du provas. Prövningarna kunna vara många. T. ex. du har en mycket älskad vän, som håller på att dö. Tänker du då undergivet och förtröstansfullt som Abraham: Ske Guds vilja! Han vet bäst, vad oss nyttigt är. Betänk, mitt barn, om ej du också knotar utan billig orsak. Jämför de många välgärningar Gud dig bevisat, med de svårigheter han någon gång pålägger, och tänk efter om du ej snarare har skäl att tacka, än att knota och klaga.

(C. F. Pettersson)

Bönen är den tröst som alltid står till buds:

Bönen i småskolan

Att börja dagen utan bön är att lätta ankar och vilja segla, fastän man icke har någon vind, och att sluta utan bön är att lägga bi utan att förtöja sin farkost. Att gå till bibeln utan bön är att gå till den djupa brunnen utan öskärl, och att gå till bords utan att bedja, det är att tillgodogöra sig skalen men rata kärnan. Lärarinnan måste således från barnens första inträde i småskolan rikta sin häg till att lära dem den heliga väg, på vilken de kunna nalkas Gud och få allt gott.

I sådant fall frågar man: Vad har den att göra som vill hava lyckan till sist? Älska Gud. Ja, den som älskar Gud, han får lyckan till sist. När? Vad får han då för lycka? Evig salighet!

(F. Lundgren)

Det talas ständigt om Guds kärlek och förbarmande (främst visad genom offret av den enfödde sonen) men Guds vrede och hans hårdhet mot de ovärdiga — till vilka strängt taget alla människor hör — är lika framträdande i förkunnelsen. Genom otro och synd riskerar man att kastas ned »i den brinnande sjön», att förintas som ett förtorkat träd, att i evighet dväljas bland de förtappade i helvetet. Ofta görs påståenden om syndens följder, vilka även enligt en mycket generös tolkning tycks svåra att förena med tesen om Guds oändliga kärlek. Sålunda sägs sjukdomar i många fall vara en följd av långt tidigare begångna felsteg, och det betonas att fädernas ogärningar straffas på de efterkommande intill tredje och fjärde led, ett Guds uttalande som, betonar Algård 1926, »den moderna naturvetenskapen fullständigt bekräftar».

Långt in på 1900-talet förblir denna undervisning i huvudsak oförändrad, även om en viss mildring av uttryckssätten (mindre om djävlar, helvete o. s. v.) kan fastställas. Den jämte

skolundervisningen viktigaste formen av statligt reglerad propaganda, de kyrkliga predikningarna, gick i samma riktning (jfr min redogörelse i Den svenska socialdemokratiens idéutveckling).

2

Att den av lutherska präster skrivna eller kontrollerade skolboks litteraturen avvisade andra religiösa riktningar som villfarelser var åtminstone fram till 1900-talets första årtionden en given sak. I de äldre böckerna vände man sig även mot rörelser som föll inom protestantismens ram men inte leddes av och stundom kritiserade statskyrkan. Sålunda angreps i de ledande kyrkohistorierna baptismen, metodismen och frälsningsarmén som osunda och farliga och man klagade över att staten inte lämnade kyrkan stöd vid bekämpandet av dylika riktningar (Ullman 1883, Cornelius 1893). Katolicismen blir genomgående fördömd i skolböckerna, särskilt i samband med redogörelsen för reformationen och i stort sett efter samma linjer som i historieböckerna: den innebär ett avfall från den rätta läran, med sin absolutifiering av påvens makt (Vatikankonciliet 1870), sin helgondyrkan, sitt avlatskrämeri och mycket annat. Katolska förföljelser av protestanter skildras, men man förbigår aktioner i motsatt riktning, exempelvis den äldre svenska lagstiftningen i saken.

De utomkristna religionerna blir givetvis också förkastade. Dels utdömes deras läror (varvid muhammedanismen gärna kallas materialistisk), dels kontrasteras Jesu enkla och korta liv mot Buddhas och Muhammeds uppstigande till makt och ära (t. ex. Ahlberg); buddhismen sägs ofta försvaga förmågan till handling och framåtskridande.

Med alldeles särskild intensitet vänder man sig emellertid mot judendomen; till den antisemitism, som redan de bibliska berättelserna om judarnas hållning mot Kristus är ägnad att inge, knytes utläggningar om att judarna enligt Gamla Testamentet utvalts att religiöst förnya mänskligheten, att de svek sin uppgift och avvisade Jesu förkunnelse. Fördömandet av judarna fram-

träder starkast i äldre läroböcker, men förekommer ännu långt in på 1900-talet i nyskrivna arbeten.

Detta fördömande kombineras ofta med en syn på historien, som i vagare form möter i de tidigare läroböckerna i historia. Gud styr historien inte bara i största allmänhet utan genom ständiga ingripanden: ett folk används för att bestraffa ett annat, ett folk utsätts för olyckor för att dess tro skall prövas, ett folk får framgång därför att det i den givna situationen företräder Guds avsikter. Längst torde denna metod att tolka historien drivas av Bossuet 1681. Men den nyttjas även i våra dagar av den engelske historikern Butterfield. Alla ohyggligheter visas på detta sätt vara välgärningar. Även judarna har fått tjänstgöra som Guds bödlar. »Det var rättvist och gott, att de ogudaktiga folken i Kanaans land skulle utrotas och förstöras och att Gud här gjorde det genom Israels barns svärd, liksom han i syndaflo den dödade de onda människorna på den tiden genom vattnet» (Carolina Maria von Heideman 1865).

Efter Kristi korsfästelse är judarna på ett annat sätt än något annat folk föremål för Guds vrede och straff. Judarna vill ej fatta Guds ord i Nya Testamentet, de är förstockade genom sitt fasthållande vid Gamla Testamentet och därför vilar domen över dem (v. Heideman). De som ej vill lyssna till Gud skall enligt Bibelns ord »utskrapas ur de levandes bok», säger flickan Maria i samtal med fadern i samma bok: »det är en profetisk bön, som redan gått i fullbordan på det olyckliga Judafolket och som skall i hela sin stränghet uppfyllas på var- enda Guds nåds föraktare». Judarna levde liksom hedningarna i »trälaktig fruktan» för Gud och kunde därför inte förstå den kristna gudsfruktan, som »är förenad med kärlek och förtröstan till Gud» (C. A. Bergström). Redan tidigt visade judarna sin dåliga karaktär (A. F. W. Lindvall):

Allt gott, som Israel mottagit av Gud, skulle av detta folk spridas, alla folk till välsignelse och lycka. Men i stället för att göra så, fattade israeliterna »heligheten» så snävt och i sådant högmod, att de »avskilde» sig från världen i andlig förnämhet och föraktade hednavärldens folk.

Efter rikets delning genomgick det israelitiska folket på några få årtionden en sorglig förändring. Den livliga beröringen med främmande folk, som Israel kunnat begagna för att göra allvar av Guds tanke, att

det skulle vara »ett rike av präster och ett heligt folk», blev i stället folket till »en snara och till ett fall». Usla hedniska seder och bruk trängde in överallt, själviskhet och njutningslystnad var det högsta man levde för.

På samma linje, enligt vilken judarna är mera oemottagliga än hedningarna för Guds ord, går liksom många andra överdirektören i läroverksöverstyrelsen, sedermera statsrådet B. J:son Bergqvist: »Under det att hedningarna alltid anammade ordet om Kristus, fortforo judarna såväl i hemlandet som ute i hela världen med sitt förakt och sin fiendskap.»

Slutligen måste dock, såsom ofta understrykes, både hedningar och judar bli kristna. »Förhårdelsens dom vilar ännu över detta folk i förskingringen såväl som i deras eget land, i Rom likaväl som i Jerusalem. Guds rike överflyttas nu från det till hedningarna, och Apostlagärningarna visa från början till slut, att detta är folkets egen skuld. Men Israels uteslutande är icke för evigt. Då hedningarnas fullhet är ingången, skall det omvända sig till sin Frälsare och intaga sin plats såsom den förstfödde sonen i Guds stora fadershus. Då sådant sker, inbryter en ny och härligare tid i Guds rikes historia.»

3

Intellektuella och politiska riktningar, som anses antireligiösa eller fientliga mot kyrkans makt, blir i kristendomsböckerna, särskilt kyrkohistorierna, hårt angripna: detta gäller rationalism, materialism (ordet brukas ständigt i ofta olika mening om icke-religiösa åskådningar), liberalism och socialism. Särskilt inriktas kritiken mot socialism (eller kommunism); denna linje framträder vida mera allmänt och i hårdare formuleringar än i de vanliga historieböckerna. Jag tar en rad representativa exempel från 1850-talet till 1940-talet.

I biskop L. A. Anjous och lektor A. E. Norbecks vid 1800-talets mitt utgivna kyrkohistorier fördömes särskilt socialismen som en ateistisk och sedeslös rörelse. Den syftar enligt Anjou till upphävande av all religion, äktenskapet och äganderätten och är enligt Norbeck »en rå panteism», som »upphäver äktenska-

pet, vill införa egendomens gemensamhet». I biskop C. A. Cornelius kyrkohistoria betecknades socialismen som denna »grovt materialistiska, lika mycket samhällsupplösande som kyrkofientliga och antikristliga lära». I biskop N. Lövgrens kyrkohistoria av 1891 förklaras att ett socialistiskt samhälle dels inte kan förverkligas, dels skulle bli att blott tillgodose materiella behov. »Alla högre begär hos människan skola undertryckas och endast de lägre, på det jordiska inriktade, få komma till utveckling . . . Den naturliga följden därav varder att varje enskild vill arbeta så litet och njuta så mycket som möjligt, vilket i sin ordning måste framkalla split och oenighet. Den inbördes kärleken måste bortdunsta i socialismens på självskhetens grund byggda bolag.»

Sedan socialdemokratien vunnit en position i Sverige synes man i regel ha utförligare behandlat den socialistiska åskådningen i kristendomsböckerna. Det mest genomförda angreppet har jag funnit i biskop U. Ullmans för gymnasiet avsedda »Lärobok i den kristna tros- och sedesläran» (1908):

Socialismen eller socialdemokratien. — Den har till syfte att omstörta hela den hävdvunna, nu bestående samhällsordningen för att i dess ställe sätta en helt och hållet ny. Dess åskådning och strävan är korteligen denna:

Åtskillnaderna i samhället mellan olika stånd och klasser bero främst på olikheten i avseende på vare sig förvärvad eller ärvd förmögenhet. Denna ojämna fördelning är en orättvisa, som måste bort. All privat förmögenhet, kapital, jordagods, fabriker m. m. måste frantagas ägarna och överlåtas åt kommunen. Utan all hänsyn till börd, kön och ålder skall varje individ genom eget arbete omedelbart förvärva sig sitt uppehälle. Härigenom skall mänsklighetens arbete lättas, och den dagliga arbetstiden behöver då ej räcka längre än t. ex. 4 timmar, kanske ej ens så länge. Så kommer åtskillnaden mellan olika stånd och yrkesklasser att av sig själv försvinna. Varje medborgare skall arbeta ej blott i ett, utan i flera yrken, lättare och svårare, kroppsliga eller intellektuella, ägnande någon stund av dagen åt vartdera till angenäm omväxling. Arbetsmaterial, verktyg och maskiner, alltsamman är gemensam egendom. Så skola alla individer i alldeles samma bemärkelse vara »arbetare». Envar arbetar lika mycket och förtjänar sig lika mycket; och för att ingen må kunna spara ihop någon förmögenhet, lämnas daglönen ej i kontanta penningar utan blott i form av anvisningar på varor, förnödenhetsartiklar och njutningsmedel. Att samla kapital åt familjen är i socialis-

mens stat ej blott otillåtet; det är också onödigt; ty familj och hem existera ej där. Man spisar gemensamt i stormatsalar; barnen bo och uppfostras ej hos föräldrarna, utan i offentliga uppfostringshus; ej heller skall något egentligt äktenskap vidare finnas till, åtminstone ej något stadigvarande. Den »fria kärleken» är allenarådande. Man och kvinna stanna hos varandra, så länge det lyster dem, ej längre; och hustrun har alldeles samma rättighet som mannen att för tillfället välja sig en make. Överhetspersoner, representerande kommunens makt över individerna, kunna ju ej alldeles undvaras. De väljas gemensamt för någon tid i sänder. Någon stadigvarande regering behöves ej och får ej finnas. Genom dessa åtgärder skall verklig frihet, jämlikhet och broderlighet åstadkommas. Alla missförhållanden skola då försvinna. Förbrytare finnas ej mer; polismakt och domstolar ej heller. Och då ju alla människor och folk på jorden äro lika väl lottade och lika förnöjda, komma alla krig att bortfalla. Krigsmakt är alltså överflödig; på sin höjd må något slags väpnat folkvärn vid behov anlitas. Så blir folkens liv ett paradiset. — Religionsväsen, präster och gudsdyrkan äro då också överflödiga, ty det finnes helt enkelt ingen Gud. Bibeln och kristendomen äro idel prästlögner. (Socialismens bekanta slagord »religionen är privatsak» visar sig redan nu vara endast en fras, avsedd att tills vidare dölja för de enfaldiga dess hat till all religion.) Världen uppkom en gång av sig själv ur kraft och materia eller har varit av evighet. Skillnaden mellan synd och dygd är gammal fördom. Människans sätt att handla är blott naturligt utflöde av hennes medfödda art; det ena sättet är alltså lika berättigat som det andra. Någon Guds vilja eller någon samvetslag erkännes ej. Människornas egen klokhet och vilja är det som regerar världen. Och då det ju ej finnes något tillkommande liv eller evig salighet, gäller det blott att så mycket mer hängiva sig åt njutningen av den lycka, som jordlivet bjuder.

Sådant är socialistens evangelium; sådan den framtid, han drömmer om. Att dessa samhällsförhållanden ofelbart skola leda till ett allas krig mot alla, till olidligaste undertryckande av all personlig frihet, till förintelse av alla högre livsintressen, till mänsklighetens ofärd i varje hänseende, det vill man icke inse, än mindre erkänna. Socialismen har blivit ett slags religion, som dess anhängare blint tror på med en hänförelse och en fanatism, som ej skyr några medel, ej ens de brottsligaste och mest brutala, för att på den nuvarande samhällsordningens ruiner uppföra den framtida fantasistaten. Den bedårande tjuskraft, varmed dess fördärvliga läror gripa och elda massorna, samt det övermänskligt intensiva hat, varmed en stor mängd av dess anhängare bekämpa Kristus och kristendomen, tyda hän på ett ursprung bakom sinnevärlden med dennas blott mänskliga lidelser. Den hemska glöden och den oemotståndliga energien härröra synbarligen från den mörka andevärldens makter (Ef. 2,2). Men visserligen ej utan den Allrahögstes tillståndelse är det som denna nutidens på samma gång väldigaste och fruktansvärdaste folkresning stor-

mar fram. Den är ett Guds gissel över en förskämd kulturvärld; en Herrens straffdom över en förfallen kristenhet.

I regel är kritiken långt mindre aggressivt utformad. Men ännu under de följande årtiondena är det vanligt att kyrkohistorikerna tar bestämt avstånd från socialismen. Då Lövgrens bok utgavs i nya upplagor av H. Levin mildrades texten något men i huvudsak är den oförändrad ännu i den 1928 utgivna sextonde upplagan. Undervisningsrådet August Johanssons och hans medarbetares kyrkohistoria (flera upplagor på 1920- och 1930-talen) innehöll följande kritik av den socialistiska teorien:

Materialismens praktiska konsekvens är en hänsynslös kamp för materiella fördelar och njutningar på bekostnad av andras fördel och det allmänna bästa. De härav framkallade missförhållandena hava givit upphov åt teorier, som vilja fullständigt omdana samhället och utjämna alla sociala motsatser, framför allt mellan rik och fattig. Socialismens teori utvecklades, i anslutning till tidigare ansatser i olika länder, utförligast av tysken MARX († 1883). Såsom ett fast parti organiserades dess anhängare i Tyskland av LASSALLE 1863 och internationellt 1864. Partiet, som sedermera fått namnet det socialdemokratiska, verkar för en framtidsstat, där kapital och privata affärsföretag äro avskaffade. Socialismen har i allmänhet förbundit sig med en materialistisk världsåskådning; fattigdomen anses för den största olycka, och i dess avskaffande består människosläktets väsentliga lycka. Religionen förklaras för en privatsak, men i allmänhet hatas kyrkan och kristendomen, vilka anklagas för att hava bidragit till arbetarnas förtryckande.

Ännu i mitten av 1940-talet förekommer i nya upplagor av kända kyrkohistoriker som J. Gummerus—V. T. Rosenqvist och Hjalmar Holmquist liknande uttalanden. Holmquists kyrkohistoria är, såvitt jag vet, den enda i sitt slag, där angreppen mot socialismen förbindes med antisemitism. Holmquist erinrar om att Lassalle och Marx var judar och fortsätter:

Som arbetarrörelsens ledare ville Marx utbygga socialismen till en vetenskaplig materialistisk världsåskådning: det skedde främst genom hans arbete »Das Kapital» (I 1867). När 1869 det tyska socialdemokratiska partiet stiftades, satte det visserligen blott skilsmässa mellan stat och kyrka och senare »religionen som privatsak» på sitt program. Men då de kristna kyrkorna ej alls eller ej med tillräcklig kraft trädde in för det

berättigade i arbetarvärldens kamp för bättre livsvillkor och ej förstodo att anknyta till den starka idealism, som i arbetarrörelsen gömde sig bakom de materialistiska formuleringarna, vände arbetarna sig i stort sett fullständigt bort från ej blott kyrkorna utan även kristendomen. Marx förkunnade, att religionen vore opium för folket och att i det socialistiska samfundet skulle varken finnas Gud eller präster. Och juden Bebel stämplade kristendomen som frihets- och kulturfientlig; den och socialismen förhålla sig till varandra som eld och vatten. Särskilt i den radikala gren av arbetarrörelsen, som så småningom utformade sig till den moderna kommunismen, omhuldades detta i avnationaliserad och religionslös judendom bottnande kristendomshat. Endast i England, där en bredkyrklig väckelse medfört starkare kristligt-social rättfärdighetskänsla, förblevo i allmänhet arbetarrörelsens ledare allt ifrån dess egentlige organisator Keir Hardie kristendomsvänliga. På kontinenten kunde socialismen ofta med viss rätt i kyrka och kristendom se ett redskap för maktthavarna.

Då och nu: slutreflektioner

Under senare hälften av 1800-talet torde Sverige kunna betraktas som en skolpropagandans mönsterstat. I intet annat land förelåg, såvitt jag kan finna, samma förutsättningar för en omfattande, enhetlig och i sitt slag fulländad propaganda. Folkundervisningen blev tidigt allmän, och även om den ofta var ytterligt mager, bör nästan varje barn ha bibringats, jämte läs- och skrivkunnighet, en fond av trosföreställningar och värderingar. Propagandan stördes inte, som i det stora flertalet länder, av motsättningar mellan religioner, nationaliteter eller andra särgrupper. Praktiskt taget alla var lutheraner, svenskar utan anknytning till andra nationella grupper, utan avsevärda avvikelser inom skilda landsdelar och provinser. Något av aggressiv radikalism och rationalism fanns inte; vad man kallat kulturkamp var en krusning på ytan i jämförelse med stormarna i ett antal europeiska länder. Socialt och ekonomiskt var förändringarna relativt små och sena. Den väldiga jordbrukarmajoriteten, med sin ledning och sitt garnityr av byråkrati, präster, affärsfolk, industriarbetare och intellektuella, förblev längre orubbad än på kontinenten och i de skandinaviska grannländerna. De skikt, som företrädde moderniseringen och skulle uppbära ett nytt samhälle och ett nytt statsskick, växte först under 1900-talet till en storlek och en aktivitet, som hotade det bestående. Strindbergs nya rike ter sig i våra dagar till stora delar mera som en verklighetsskildring än som en satir.

Någon summering av den propaganda, som i denna miljö riktades till svenska barn och svensk ungdom, skall jag inte ge, det vore, tror jag, en onödig upprepning. Jag skall däremot snabbt beröra de tendenser till motsägelser och därmed till inre upplösning, som utmärkte propagandan. Å ena sidan en religiös lära, för vilken människorna var eländiga syndare, som

möjligen i trons och ovärdighetskänslans tecken kunde frälsas av Guds nåd — å andra sidan, i hägnet av denna mystik, en patriotism, för vilken svenskarna genom tiderna varit ett utvalt folk med stora gärningar och ädla egenskaper som bevis på sin överlägsenhet. Å ena sidan krav på duktighet, energi, handlingskraft, å andra sidan krav på förnöjsamhet, undergivenhet, ödmjukhet. Å ena sidan äran av en urgammal frihet och individualism, å andra sidan plikten till lydnad och trohet mot överheten. Å ena sidan upphöjande av humaniteten och medkänslan, å andra sidan tron på en lära, för vilken intet straff var för hårt för jordelivets brottslingar och som hämnade fädernas missgärningar intill tredje och fjärde led. Å ena sidan tal om fredens välsignelser, å den andra om kampviljans höghet och om den sköna döden för fosterlandet. Å ena sidan Guds visa och goda ledning, å andra sidan de olyckor och orättfärdigheter, som drabbat det överlägsna svenska folket, liksom den mindre förtjänta mänskligheten.

Uppräkningen av sådana dissonanser skulle kunna fortsätta, men detta må vara nog. Den härskande ideologien var förvisso mindre aggressiv, mindre fientlig mot andra folk och riktningar än den som möter exempelvis i Mussolinis, Stalins och Hitlers förkunnelse, men mindre osammanhängande och motsägelsefull var den sannerligen inte. Den propaganda, som de totalitära regimerna utan risk för invändningar riktar till sina folk, kunde man i Sverige utan fara för opposition rikta till barnen — för dem var diktaturen den enda tänkbara formen av styrelse.

Gång efter annan har jag i min framställning betonat, att en viss propagandalinje förtunnas eller rent av försvinner ur skolböckerna. Gud som regissör av historiska händelser avlägsnas genomgående omkring 1900; över huvud blir hans roll mindre aktiv, han blir snarare ett moraliskt fäste än en agerande gestalt för att slutligen nästan tona bort i en nobel opersonlighet. Fosterlandskärleken blir stillsammare; man skriver mindre om bragd och offerdöd, mera om förfädernas gravar, hembygden och arbetet för framtiden. Nationalskrytet mildras; vad som skrevs ännu omkring 1920 tycks anses komiskt två eller tre årtionden senare. Ödmjukhetspropagandan mister helt sina drag

av extas och hysteri och tenderar att bantas ner till en uppmaning att vara hygglig. Vördnaden för överheten, avskyn för partiväsendet, idylliseringen av landsbygden går samma förgängelsens väg; Anna Maria Roos, Selma Lagerlöf, Heidenstam — på sin tid gångbara förfalskningar av verkligheten — flyttas från skolbokshyllorna och blir minnesböcker om barn domen för vuxet folk.

Det är därför litet tvivelaktigt, om min bok kan sägas behandla »hundra» års skolpropaganda. Men trots allt synes det mig som om tiden från omkring 1850 till 1940—1950 kan behandlas som en enhet. Långt fram under 1900-talet lever så mycket av stämningar, opinioner och värderingar från tiden kring sekelskiftet kvar, att ett försök till totalbild av ett århundrade synes mig befogat. På många punkter har jag betonat inte bara förändringarna i skolböckerna utan också den av olika skäl betingade eftersläpningen; ofta har barnen fostrats i föreställningar, som för någorlunda bildade och upplysta människor tett sig äventyrliga eller ohållbara redan tjugo år tidigare.

Däremot är den senare utvecklingen ytterst genomgripande. För att kunna göra en jämförelse har jag genomgått huvudpunkterna i de betänkanden, som ligger till grund för de väldiga reformerna av skolväsendets organisation och verksamhet under de senaste årtiondena, och ett femtiotal av de för närvarande mest använda böckerna i historia, samhällslära, kristendom och geografi samt en del av de senaste läseböckerna. Skillnaden mellan förr och nu är ofantlig. Förändringen och utvidgningen av perspektivet är påfallande: mera om senare tid, om andra länder och världsdelar, om andra religioner och ideologier, om internationella organisationer och över huvud internationella förhållanden. Vid dessa reformer skall jag inte stanna utan blott med några ord beröra olikheterna i skolböckernas hållning och förkunelse.

Olikheten kan generellt uttryckas så att de redan tidigare framträdande tendenserna till uppmjukning och utrensning av vissa propagandalinjer fullföljts och att attityderna i vissa hänseenden på ett avgörande sätt ändrats. Jag tar några exempel.

Att undervisningen i kristendom numera skall vara objektiv i den meningen, att den inte skall inpränta en bestämd troslära, att den skall handla *om* kristendom och inte vara *i* kristendom, har, såsom ofta påpekats, inte hindrat, att skolböckerna i gemen bibringar en positiv hållning till den genom statskyrkan fortfarande dominerande läran. Men indoktrineringen är ojämförligt mindre påträngande än förr och den härskande lärans satser blir snarare redovisade än med skärpa förkunnade. Redogörelser för andra religiösa riktningar är i regel givna med en betydande grad av förståelse och tolerans; passager finns, som från katolsk eller judisk synpunkt med rätta kan kritiseras, men om någon antikatolsk eller antisemitisk propaganda är inte fråga. Beträffande den moraliska hållningen kan man nästan tala om en omsvängning. Dels är den moraliserande tonen neddämpad, dels är förnöjsamhetspropagandan praktiskt taget försvunnen och ersatt av maningar till ansvarskänsla och självständighet.

Den nationella propagandan har undergått en liknande reduktion och omläggning, även om ett mått av patriotisk fostran står kvar. Förändringen observeras ofta i skildringarna av händelser och tidsskeden, men mest i den begränsade frekvensen av nationellt skryt. Satser om Sveriges urgamla frihet och dylikt möter fortfarande, men jag finner ingenstädes deklARATIONER om svenskarnas överlägsenhet gentemot andra folk; snarare betonas att vi skall se andra folk som vänner och likar och inte tro på någon speciell nationell förträfflighet. Att både hänvisningar till de stora minnena och hävdandet av en särpräglad och värdefull svensk karaktär sjunkit tillbaka, sammanhänger måhända med att svenskarna fått andra ting att vara stolta över: Sverige har, åtminstone i materiellt hänseende, blivit ett av världens mest utvecklade folk, med exceptionellt hög levnadsstandard och ett socialt välfärdssystem, som blivit ryktbart och avundat: »Vi är ett privilegierat folk» är ett uttryck som jag funnit i flera samhällsläror. Det innefattar en antydning om att välfärden inte är vår egen förtjänst (ett »privilegium») men främst ett belåtet konstaterande av denna välfärd. Medan man tidigare i skolböckerna ofta skymtar bilden av svensken

som en gammal veteran, livad av det förgångnas ära och av vissheten om sitt eget »inneboende» värde, möter man en välmående, företagsam och framgångsrik person, som inte behöver tala om gamla tider för att hävda sig.

Den aggressiva eller mera förstuckna tendensen till krigsromantik eller åtminstone stridbarhetsromantik — »vi är fredliga, men om någon vill slåss, skall han få se på tusan» — är nästan fullständigt avlägsnad i skolböckerna, även om en och annan gammal kampsång lever kvar i läse- och sångböcker. Viljan till fred och internationellt samförstånd framhävs ständigt, ibland på ett sätt som måste inge självbelåtenhet — ty att svenskarna inte hör till dem, som ställer till bråk i världen, är uppenbart för envar. De internationella organisationerna och alla rörelser för säkrande av freden prisas — ofta med en hämningsslöshet, som inte synes mig stämma med kravet på objektivitet.

Svenskarna skall fostras till demokrater. Vad denna grund-sats innebär finner jag det bäst att illustrera genom ett par citat. I ett skolkommissionsbetänkande 1948 heter det: »Satsen (att skolan skall fostra demokratiska människor) får inte missförstås. Den innebär inte, att skolan skall förkunna demokratisk-politiska doktriner. Undervisningen får inte vara auktoritär, vilket den skulle bli, om den ställdes i en politisk doktrins tjänst, vore denna doktrin än demokratins egen. Demokratisk undervisning måste tvärtom vila på objektiv vetenskaplig grundval. Den skall hos lärjungarna befrämja aktning för sanningen och lust att söka den. Lärjungarna äger rätt till saklig upplysning om de stora ideologiska och samhällseliga stridsfrågorna och bör härav själva sedan arbeta sig fram till en personlig uppfattning.» I ett betänkande av år 1957 framhålls, att skolan skall verka för demokrati och den därmed förenade medborgerliga friheten, och skillnaden mellan demokratisk och auktoritär skolpropaganda tecknas på följande sätt: »En viktig och i detta sammanhang avgörande skillnad mellan demokratisk och auktoritär uppfostran föreligger dock däri, att den förra söker att återge även andra åsikter, och att den eftersträvar att sätta samhällsfrågor under debatt. Det tillhör det demokratiska upp-

fostringsmönstret, att det eftersträvar en mera generös inställning, och att det söker stimulera den enskilde att vidga sin horisont och sätta sig in i bakgrunden till andra ståndpunkter.»

Det föreligger sålunda en principiell skillnad mellan propagandan i ett demokratiskt och i ett totalitärt samhälle, i det att man i det sistnämnda strävar efter att systematiskt och medvetet reducera den enskilda människans möjligheter till utblickar, att kategoriskt glorifiera egen maktfullkomlighet och att göra åsikten till något betydelsefullare än strävan att efter självständigt tänkande söka nå en åsikt. Vissa formuleringar i dessa aktstycken kan ges olika tolkningar och framkalla kritik. Jag vill blott fastslå att de någorlunda klara grundsatser, som här formuleras, synes mig tillämpade i moderna skolböcker.

Orsakerna till skolundervisningens omläggning i skilda länder har jag berört i avsnittet om internationella förhållanden och kan hänvisa till detta. De angivna orsakerna har kanske delvis haft särskild relevans i Sverige genom skilda förhållanden: den starka sekulariseringen, det snabbt stegrade välståndet, demokratiens godtagande av alla, den svenska neutralitetspolitiken, den ovanligt lugna samhällsutvecklingen över huvud. Möjligen kan vissa institutionella företeelser ha spelat in, såsom upprättandet av en nämnd för granskning av läroböcker 1938; nämndens protokoll och betänkanden ger emellertid inte stöd för en belysning av dess betydelse från den här anlagda synpunkten.

Slutligen: med denna resumé har jag naturligtvis inte velat antyda, att nutidens läroböcker är fria från propaganda, inte ens från propaganda i strid mot angivna och allmänt godtagna tolkningar och värderingar; på ett par punkter har jag antytt att det inte förhåller sig så, och många konkreta exempel kunde ges på den saken. Men mitt syfte med detta arbete är inte att granska detaljer utan att söka ge en föreställning om ett i skolhistorien tidigare rådande ideologiskt klimat.

Källor och litteratur

Allmän litteratur¹

- Ahlström, G., *Den underbara resan. En bok om Selma Lagerlöfs Nils Holgersson*. Lund 1942.
- Ahnlund, N., *Före Odhner. Svensk historieskrivning i äldre tid*. SvT 1942.
- Andreas, D., *Liberal litteraturkritik*. Sthlm 1940.
- *Svensk litteraturkritik*. Sthlm 1965.
- Biörnstad, A., *Svenska flaggans bruk. Fataburen* 1967.
- Björck, S., *Heidenstam och sekelskiftets Sverige*. Lund 1946.
- Blanck, A., *Geijers götiska diktning*. Sthlm 1918.
- Bonnier, K. O., *Bonniers. En bokhandlarfamilj. Anteckningar, gamla papper och ur minnet. V. Firman Albert Bonnier under det nya seklet*. Sthlm 1956.
- Brolin, P.-E.—Rudvall, G.—Tillman, H., *Svenska och utländska läroböcker. Skola och samhälle* 1966.
- Carlgren, W., *Historien som läroämne i äldre svenska skolor*. Ped. tidskr. 1911.
- *Nordens historia i nordisk skola och forskning. Nordens serie. 31. 2. uppl.* Sthlm 1958.
- Carlsson, S., *Grupper och gestalter. Historiska studier*. Sthlm 1964.
- Eriksson, S., *Den svenska nationalkänslan före 1800-talet. Historielärnarnas förenings årsskrift* 1949.
- Hammar, T., *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900—32*. Sthlm 1964.
- Hasselberg, G., *Realistisk lyrik. Studier i svensk versdiktning från Bellman till Talis Qualis*. Lund 1923.
- Hedin, G., *Manhemsförbundet. Ett bidrag till göticismens och den yngre romantikens historia*. Gbg 1928.
- Hillman, R., *Ur den svenska läsebokens historia. I. Till Nils Hänninger 27.5.1952*. Sthlm 1952.
- Hänninger, N., *Folkskolans läsebok — gammal och ny*. Skolboken 1960.
- Jensen, A., *Rysk kulturhistoria. 1—3*. Sthlm 1908.
- Kulling, A., *Atterboms »Svenska siare och skalder». En undersökning av hans litteraturhistoriska forskning*. Sthlm 1931.
- Levertin, O., *Från Gustav III:s dagar*. Sthlm 1896 (äv. senare uppl.).

¹ I denna förteckning upptas endast uppsatser och böcker som kommit till mera direkt användning. Stadgor, betänkanden o. dyl. upptas ej.

- Nordens läroböcker i historia. Föreningarna Nordens historiska publikationer. I. Hfors 1937.
- Omstridda spörsmål i Nordens historia. I—II. Utg. av W. Carlgren, K. Kretzschmer, A. Mickwitz och H. Vigander. Föreningarna Nordens historiska publikationer. II—III. Sthlm 1940—50.
- Platen, M. v., Dalins politiska satirer. Samlaren 1957.
- Richardson, G., Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1800-talet. Gbg 1963.
- Rudberg, F., Svensk-norska unionen 1814—1905 i undervisning och opinion. Otr. licentiatavh. Uppsala.
- Sivgård, G., Regional granskning av läroböcker i historia. Pedagogisk debatt 1956.
- Stavenow, L., Historieundervisningens betydelse för vårt folks fostran till äkta svenskhet. Gbg 1901.
- Söderberg, V., Historisk forskning och elementära läroböcker i svensk historia. Sthlm 1902.
- Tarschys, K., »Svenska språket och litteraturen». Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor. Sthlm 1955.
- Tingsten, H., Den svenska socialdemokratiens idéutveckling. 1—2. Sthlm 1941.
- Nationell självprövning. Bl. a. i Åsikter och motiv. Sthlm 1963.
- Valentin, H., Frihetstiden inför eftervärlden. Sthlm 1964.
- Wennås, O., Striden om latinherraväldet. Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet. Sthlm 1966.
- Vigander, H., Mutual revision of history textbooks in the Nordic countries. Paris 1950.
- Vad skall vi veta om varandra. Nordisk läroboksgranskning. Föreningen Norden. 4. Sthlm 1966.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria.

Skolböcker¹

Historia

- Alander, P. G., Fullständig lärokurs i svenska historien för elementarläroverk. Skara. 1.—4. uppl. 1846—67.
- Lärobok i allmänna historien för elementarläroverk. I trenne kurser. Skara. 1.—3. uppl. 1856—68.
- Ander, G.—Rodhe, B.—Bergel, S.—Bjällerstedt, L., Historia för fackskolan. Årskurs 1. Sthlm 1966.
- Ander, G.—Rudvall, G., Historia för årskurs 8. Sthlm 1966.
- Historia för årskurs 9. Sthlm 1967.
- Assmann, W., Lärobok i allmänna historien. Översättning och till någon del bearbetning av originalets sjunde upplaga. 1—4. Sthlm. 1.—2. uppl. 1869—82.
- Berg, F., Lärobok i Sveriges historia för barndomsskolor. Sthlm. 1.—4. uppl. 1889—1904.
- Berg, Y., Vår historia. Uppsala. 1.—5. uppl. 1951—62.
- Bergman, J., Antikens och medeltidens historia. Kortfattad, huvudsakligen kulturhistorisk översikt för gymnasier och högre flickskolor. 1—2. Sthlm. 1.—3. uppl. 1909—23.
- Bergström, O., Valda stycken ur allmänna historien för folkskolan. Sthlm. 1.—6. uppl. 1921—35.
- Lärobok i Sveriges historia för folkskolan. Sthlm. 1.—3. uppl. 1898—1907.
- Brandell, G., Berättelser ur allmänna historien för folkskolan. Sthlm. 1.—5. uppl. 1921—44.
- Lärobok i allmän historia för folkskolor, högre folkskolor, fortsättningskolor och liknande läroanstalter. Sthlm. 1.—3. uppl. 1916—21.
- Sveriges historia berättad för folkskolans barn. Sthlm. 1.—13. uppl. 1904—47.
- Valda berättelser ur Sveriges historia för folkskolan. Sthlm 1905.
- Bredow, G. G., Läse- och lärobok i allmänna historien för lägre läroverk i allmänhet samt folkskollärarseminarier i synnerhet. Bearbetad av J. Bäckman. Sthlm 1866.
- Första begreppen i allmänna världshistorien för begynnare. Översatt från 19. uppl. med tillägg av J. Ekelund. Sthlm. 1.—8. uppl. 1835—77.
- Brunius, T., En liten lärobok i allmän historia för folkskolor. Norrköping. 1.—3. uppl. 1869—82.
- Bäcklin, M.—Holmberg, E.—Lendin, W.—Valentin, H., Allmän historia för gymnasiet. Sthlm. 1.—4. uppl. 1954—60.
- ¹ I förteckningen anges i allmänhet tryckåren för första upplagan och sista upplagens sista tryckning.

- Bäckman, J., Sveriges historia för folkskolan. Gävle 1880.
- Sveriges historia för folkskollärarseminarier och folkskolor. Gävle. 1.—2. uppl. 1870—74.
- Läse- och lärobok i allmänna historien för lägre läroverk i allmänhet samt folkskollärarseminarier i synnerhet. Sthlm 1866.
- Carlson, M., Allmän historia för realskolan. Sthlm 1905.
- Dahm, O. E. L., Svenska folkets historia för folkskolor. Kalmar 1866.
- Sveriges historia. Försök till lärobok för skolans lägsta klasser. Kalmar. 1.—16. uppl. 1842—95.
- Världshistoria för folkskolor. Kalmar. 1.—2. uppl. 1867—70.
- Dannert, L.—Lendin, W., Världshistorien för realskolan. Sthlm. 1.—3. uppl. 1951—58.
- Historia för enhetsskolans högstadium. 1. Sthlm. 1.—2. uppl. 1960—62.
- Ekelund, J., Lärobok för första begynnare i fäderneslandets historia. Sthlm. 1.—12. uppl. 1835—68.
- Fäderneslandets historia i sammandrag för begynnare. Sthlm. 1.—11. uppl. 1832—68.
- Försök till lärobok i svenska historien för flickskolor. Sthlm. 1.—2. uppl. 1839—67.
- Ekmark, J. O., Läsebok till allmänna historien. 1—4. Sthlm. 1.—2. uppl. 1891—1907.
- Läsebok till C. T. Odhners svenska historia för skolans lägre klasser. 1—3. Sthlm. 1.—5. uppl. 1884—1912.
- Lärobok i allmänna historien för allmänna läroverkens mellanklasser. Sthlm. 1.—2. uppl. 1892.
- Eriksson, F., Allmän historia i kort sammandrag för nybörjare. Sthlm. 1.—4. uppl. 1882—1903.
- Svensk historia för folkskolor. Sthlm. 1.—2. uppl. 1888—91.
- Erlanson, S.—Wichman, K., Allmän historia för realskolan. Sthlm. 1.—4. uppl. 1949—62.
- Estlander, B., Allmänna historien i berättelser för skolans lägre klasser. Sthlm. 1.—8. uppl. 1896—1950.
- Estlander, B.—Rolfson, N., Berättelser ur världshistorien för folkskolor, högre folkskolor, kommunala mellanskolor och jämställda läroanstalter. 1—2. Sthlm. 1.—3. uppl. 1920—36.
- Falk, E., Läsebok i svensk historia för gymnasiet. 1—2. Sthlm 1923—24.
- Falk, E.—Jacobson, G., Lärobok i allmän historia för gymnasiet. 1—2. Sthlm. 1.—3. uppl. 1933—41.
- Falk, E.—Tunberg, S., Lärobok i svensk historia för gymnasiet. 1—2. Sthlm. 1.—2. uppl. 1931—48.
- Fåhræus, R., Lärobok i allmänna historien. 1—3. Uppsala, Sthlm. 1.—2. uppl. 1924—34.
- Greiff, M., Lärobok i svensk och allmän historia. 1—2. Sthlm. 1.—2.

- uppl. 1937—50.
- Grimberg, C., Berättelser och bilder ur vårt folks historia alltifrån 1400-talet. För den femåriga realskolans första klass. Sthlm 1930.
- Berättelser ur världshistorien för folkskolan. Sthlm 1930.
- Sveriges historia. För den fyraåriga realskolan och klasserna 2—5 av den femåriga. 1—2. Sthlm 1930.
- Sveriges historia för folkskolan. 1—2. Sthlm. 1.—12. uppl. 1907—35.
- Världshistoria för folkskolan. Utg. av R. Wirsén under medverkan av R. Svanström. Sthlm. 1.—4. tr. 1952—55.
- Gumælius, O. J., Lärobok uti Sveriges historia. 1—2. Sthlm. 2.—5. uppl. 1828—54.
- Hagnell, A.—Olander, G., Allmän historia. Gävle. 1.—5. uppl. 1946—55.
- Berättelser och bilder ur världshistorien. 1—3. Gävle 1953—55.
- Läsnig till Sveriges historia. Gävle. 1.—6. uppl. 1943—54.
- Sveriges historia för folkskolan. Gävle. 1.—7. uppl. 1943—54.
- Hallendorff, C., Vårt folks historia. 1—2. Sthlm. 1.—7. uppl. 1902—23.
- Herrlin, C. J., Allmän historia. Kort sammandrag för folkskolan. Sthlm 1893.
- Hägerman, A., Kort översikt av allmänna historien för folkskolor. Köping. 1.—6. uppl. 1856—99.
- Läro- och läsebok i svenska historien i trenne kurser för folkskolor. Köping. 1.—16. uppl. 1856—81.
- Häggman, J., Sveriges historia för folkskolan. Sthlm. 1.—2. uppl. 1926—48.
- Höjer, M., Lärobok i Sveriges historia för skolans lägre klasser. Sthlm. 1.—4. uppl. 1885—1903.
- Jacobson, G., Lärobok i allmän historia för realskolan. På grundval av J. R. Pallin, Huvuddragen av allmänna historien, 6:e omarb. uppl. Sthlm. 6.—15. uppl. 1925—48.
- Lärobok i forntidens och medeltidens allmänna historia för gymnasiet. Sthlm. 1.—2. uppl. 1928—31.
- Jacobson, G.—Söderlund, E., Lärobok i allmän historia för gymnasiet. 4:e omarb. uppl. av Falk—Jacobson, Lärobok i allmän historia. Sthlm. 1941—55.
- Johnsson, O., Repetitionskurs i Sveriges historia. 1—2. Sthlm. 1.—6. uppl. 1918—45.
- Nya tidens historia. Lärobok för gymnasiet och därmed jämförliga läroanstalter. 1—3. Sthlm. 1.—2. uppl. 1916—37.
- Kahnberg, A.—Lindeberg, G., Lärobok i historia för folkskolan. 1—3. Lund. 1.—3. tr. 1951—55.
- Genom tiderna. Lärobok i historia för enhetsskolan. 1—8. Sthlm. 1.—3. tr. 1959—63.
- Kastman, K., Bilder ur allmänna historien till läsnig för folket och dess

- ungdom. Översatta och bearbetade. Linköping. 1.—5. uppl. 1865—96.
- Kastman, K.—Brunius, T., Lärobok i svenska historien för folkskolan och nybörjare. Norrköping. 1.—2. uppl. 1867—69.
- Världshistoriska bilder. En bok för skolan och hemmet. Sthlm 1868.
- Kindblad, K. E., Katekes i svenska historien för folkskolor. Sthlm 1859.
- Kumlien, K., Sveriges historia för gymnasiet. Sthlm. 1.—2. uppl. 1954—62.
- Lindberg, F.—Tham, W.—Thunell, K., Världshistoria. 1, 3. Sthlm. 1.—2. uppl. 1959—62.
- Lindholm, P. A., Lärobok i Sveriges historia för folkskolor med kortare kurs. Sthlm. 1.—2. uppl. 1889—99.
- Lundh-Eriksson, N., Sveriges historia för folkskolan. Uppsala 1922—23.
- Melander, H. L., Lärobok i allmän historia för realskolor och fruntimmerskolor. Sthlm. 1.—2. uppl. 1875—82.
- Mellin, G. H., Lärobok i fäderneslandets historia. Sthlm. 1.—2. uppl. 1845—59.
- Meurling, K.—Wirsén, R., Historia för grundskolan. Arskurs 9. Sthlm 1964.
- Historia för grundskolan. Arskurs 4—6. Sthlm 1967.
- Historia för grundskolan. Arskurs 8. Sthlm 1966.
- Morén, F. W., Lärobok i historia för folkskolan. Sthlm. 1.—16. uppl. 1932—55.
- Lärobok i historia för folkskolor med kursväxling. Sthlm. 1.—4. uppl. 1942—49.
- Nösselt, F., Lärobok i allmänna historien för flickskolor. Översatt efter 6:e originalupplagan med tillägg av J. Ekelund. Sthlm. 1.—5. uppl. 1838—66.
- Odhner, C. T. (—Westman, K. G.), Lärobok i Sveriges historia för folkskolan. Sthlm. 1.—23. uppl. 1872—1941.
- (—Hildebrand, E.—Tunberg, S.), Lärobok i fäderneslandets historia samt grunddragen av Danmarks och Norges historia för gymnasiet. 1—2. Sthlm. 1.—5. uppl. 1906—31.
- (—Westman, K. G.—Forssell, N.), Lärobok i fäderneslandets historia samt grunddragen av Norges och Danmarks historia för realskolan. Sthlm. 17.—32. uppl. 1905—54.
- (—Westman, K. G.), Lärobok i fäderneslandets historia samt grunddragen av Norges och Danmarks historia för skolans lägre klasser. Sthlm. 1.—16. uppl. 1870—1902.
- Lärobok i Sveriges, Norges och Danmarks historia för skolans högre klasser. Sthlm. 1.—8. uppl. 1869—99.
- Pallin, J. R., Lärobok i allmänna historien för elementarläroverkens mellanklasser. Sthlm. 1.—11. uppl. 1874—1902.
- Pallin, J. R. (—Boëthius, S. J.—Jacobson, G.), Lärobok i nya tidens historia för allmänna läroverkens högre klasser. Sthlm. 1.—12. uppl. 1878—1929.

- Pira, G., Allmän historia för folkhögskolor, högre folkskolor och folkskolor. Sthlm. 1.—6. uppl. 1884—1935.
- Rolfesen, N., Världshistoria för skola och hem. 1—2. Sthlm 1905.
- Rosenborg, O., Sveriges historia för folkskolan. Sthlm. 1.—3. uppl. 1907—22.
- Rudvall, G.—Ohrling, V., Historia för mellanstadiet. Sthlm 1965.
- Rydfors, A., Allmän historia för folkskolan i valda stycken. Sthlm. 1.—4. uppl. 1923—33.
- Allmän historia för realskolor, samskolor, flickskolor o. d. Sthlm. 1.—6. uppl. 1912—32.
- Fäderneslandets historia för folkskolan. Sthlm. 1.—8. uppl. 1908—37.
- Svensk historia för realskolan. Sthlm 1927.
- Schelin, P. E., Lärobok i svenska historien för svenska folkets barn. Sthlm. 1.—4. uppl. 1853—66.
- Schybergson, M. G., Lärobok i allmänna historien för lyceernas bottenklasser och fruntimmersskolorna. Sthlm. 1.—5. uppl. 1895—1928.
- Selander, B., Lärobok i historia för folkskolor med kursväxling. Sthlm 1947.
- Lärobok i svenska historien för folkskolan och andra barndomsskolor. Sthlm 1918.
- Lärobok i svensk historia för folkskolans fjärde, femte och eventuellt sjätte klass. Sthlm. 1.—4. uppl. 1922—37.
- Lärobok i svensk historia (med bilder ur allmänna historien). Särskild upplaga för folkskolor med kursväxling. Sthlm. 1.—3. uppl. 1929—39.
- Lärobok i svensk och allmän historia. Sthlm. 1.—9. uppl. 1923—37.
- Läsebok i svensk och allmän historia för folkskolans sjätte och eventuellt sjunde klass. Sthlm. 1.—2. uppl. 1924—35.
- Sjögren, O., Grunddragen av samhällets och kulturens historia. Lärobok för flickskolor. Sthlm 1871.
- Lärobok i svenska historien för skolan och hemmet. 1—2. Sthlm. 1.—3. uppl. 1877—92.
- Skarstedt, C. W., Handbok i allmänna världshistorien efter bibliska grundsatser bearbetad för skolan och hemmet. Lund. 1.—3. uppl. 1851—64.
- Spilhammar, J., Historisk lärobok för skolan och hemmet. Allmänna historien framställd i levnadsteckningar. 1—5. Sthlm 1871—76.
- Starbäck, C. G., Försök till lärobok i svensk historia för folkskolor och nybegynnare. Norrköping. 1.—9. uppl. 1862—73.
- Strömberg, J. E., Försök till en kortfattad framställning av allmänna historien intill närvarande tid. Avsedd egentligen för realklasserna vid elementarläroverken, realskolor, flickskolor osv. Sthlm 1874.
- Söderlund, E.—Seth, I., Historia för gymnasiet. Årskurs 1. Sthlm 1966.
- Historia för gymnasiet. Årskurs 2—3. Sthlm 1967.

- Söderstedt, J. G., Lärobok i svenska historien för folkskolor och nybörjare. Uppsala. 1.—4. uppl. 1862—76.
- Tenow, O., Sveriges historia för folkskolor. Karlstad. 1.—2. uppl. 1843—60.
- Tham, W.—Kumlien, K.—Lindberg, F., Folkens historia. Lärobok för gymnasiet. 1.—2. Sthlm 1967—68.
- Toldner, T., Historia och samhällslära för folkskolan. 1.—2. Sthlm. 1.—4. uppl. 1943—50.
- Tunberg, S.—Söderlund, E., Svensk historia för gymnasiet. Sthlm. 1.—7. tr. 1949—60.
- Wendell, H., Lärobok i fosterlandets historia för svenska folkskolans barn. Sthlm 1884.
- Wennerström, N. G., Lärobok i allmänna historien för lägre elementarläroverk. Örebro. 1.—5. uppl. 1851—76.
- Wennström, T., Lärobok i allmän historia för realskolan. Sthlm. 1.—2. uppl. 1937—48.
- Westin, P., Lärobok i allmänna historien i tvenne kurser. Sthlm 1861.
— Sveriges historia. Läsebok för svenska folket av alla åldrar, samt för skolor. Sthlm 1859.
- Wiberg, C. F., Lärobok i fäderneslandets historia efter föredragsmetoden för svenska folkskolan och dess lärarseminarier. Gävle. 1.—2. uppl. 1867—70.
- Winge, I. M., Lärobok i allmänna och svenska historien för begynnare. 1.—2. Sthlm. 1.—6. uppl. 1834—56.
- Wirsén, R., Historia för folkskolan. Sthlm. 1.—6. tr. 1954—59.
- Zachrisson, C. A., Lärobok i Sveriges historia jämte grunddragen av Norges och Danmarks historia. Huvudsakligen efter C. T. Odhners läroböcker utarbetad för högre flickskolor. Sthlm. 1.—3. uppl. 1891—1901.
— Lärobok i världshistorien. Sthlm. 1.—7. uppl. 1890—1928.
- Åberg, L., Lärobok i svenska historien och huvuddragen av allmänna historien, för folkskolor och nybörjare. Halmstad. 2.—8. uppl. 1852—70.

Samhällslära

- Arvidsson, S.—Lindblom, K., Samhällskunskap för skolans avslutningsklasser. Sthlm. 1.—2. uppl. 1953—55.
— Samhällskunskap för skolans avslutningsklasser. Tillägghäfte att användas i Stockholms skolor. Sthlm 1955.
- Barck, S. E., Arbetsbok i samhällskunskap. 1.—2. Gävle 1964—65.
- Barck, S. E.—Hammarlund, O., Vi läser om samhället. Årskurs 7. Sthlm 1965.
- Beltzén, N., Kortfattad lärobok i svensk samhällslära. Sthlm. 1.—2. uppl. 1943—44.

- Repetitionskurs i svensk samhällslära. Sthlm 1943.
- Bergh, S. G.—Nilsson, J., Samhället vi möter. Praktisk samhällskunskap för realskolan. Sthlm. 1.—2. uppl. 1958—60.
- Bergstrand, W., Lärobok i Sveriges statskunskap. Kort sammandrag för skolan och hemmet. Sthlm 1881.
- Bergström, J., Samhället och medborgaren. En bok för Sveriges ungdomsskolor och hem. Sthlm. 1.—2. uppl. 1910—12.
- Björk, L., Det svenska samhället. 1—2. Sthlm 1939.
- Björkblom, S., Samhällskunskap för grundskolan. Årskurs 7. Sthlm. 1.—2. tr. 1963—64.
- Samhällskunskap för grundskolan. Årskurs 8. Sthlm 1964.
- Samhällskunskap för grundskolan. Årskurs 9. Sthlm 1965.
- Samhällskunskap för gymnasiet. Sthlm. 1.—4. uppl. 1960—65.
- Vårt svenska samhälle. Lärobok i samhällskunskap. Sthlm. 1.—7. uppl. 1953—60.
- Blomquist, S.—Pederby, H.—Teng, A., Samhällskunskap för enhetsskolan och folkskolan. Sthlm. 1.—2. uppl. 1955—62.
- Samhällskunskap. Klass 4—6. Sthlm. 1.—7. tr. 1955—59.
- Dickson, H.—Ericsson, S.—Håstad, E., Samhällskunskap för gymnasiet. Sthlm. 1.—4. uppl. 1956—63.
- Ejeman, G.—Ekelund, T.—Östlundh, H.-E., Samhällskunskap för grundskolan. Årskurs 4—6. Sthlm. 1.—2. uppl. 1963—65.
- Ekeberg, G., Arbetsuppgifter för fortsättningsskolan. Gävle. 1.—2. uppl. 1925—26.
- Ungdomens medborgarbok. Läsebok. Uppsala. 1.—4. uppl. 1932—38.
- Ekeberg, G.—Bergh, K., Ungdomens medborgarbok. 1—2. Uppsala. 1.—2. uppl. 1951—54.
- Ekedahl, W., Anteckningar i svensk statskunskap. Kristianstad. 1.—6. uppl. 1907—31.
- Fransson, E., Arbetsbok i samhällskunskap för folk- och enhetsskolans högstadium samt real- och flickskolor. Sthlm. 1.—2. uppl. 1958—60.
- Grimberg, C., Svensk kommunal- och statskunskap. Sthlm. 1.—6. uppl. 1913—29.
- Grönberg, A., Medborgarkunskap. Lärobok för folkskolan och dess överbyggnader samt för studiecirklar och fortbildningsorganisationer. Sthlm. 1.—2. uppl. 1922—32.
- Hartman, K.—Wallentin, A., Samhällskunskap i diagram och tabeller. Sthlm. 1.—2. tr. 1960.
- Helger, N., Medborgarbok för fortsättningsskolor. Uppsala. 1.—39. uppl. 1917—55.
- Herlitz, N. (—Johansson, A.), Svensk samhällslära. Sthlm. 1.—10. uppl. 1929—60.
- Hildebrand, E., Svensk stats- och samhällskunskap. Lärobok för gymnasiet. Sthlm. 1.—16. uppl. 1907—54.

- Lärobok i svensk statskunskap för skolans högre klasser. Sthlm. 1.—4. uppl. 1889—1903.
- Höjer, N., Svensk samhällslära. Sthlm 1907.
- Svenskt samhällsskick. Lärobok för gymnasier och högre skolor. Sthlm 1910.
- Isberg, Å.—Cullert, B., Människan, naturen och samhället. Lärobok i orienteringsämnen för samlad undervisning och periodläsning. Årskurs 4. Sthlm 1965.
- Människan, naturen och samhället. Lärobok i orienteringsämnen för samlad undervisning och periodläsning. Årskurs 5. Sthlm 1964.
- Människan, naturen och samhället. Lärobok i orienteringsämnen för samlad undervisning och periodläsning. Årskurs 6. Sthlm 1965.
- Jacobsson, M., En medborgarbok. Sthlm 1957.
- Joelsson, A. G., Hembygd och fosterland. Uppsala. 1.—2. uppl. 1933—34.
- Johannesson, G., Vårt samhälle. Lärobok i samhällskunskap för realskolan och enhetsskolans högstadium. Lund. 1.—3. uppl. 1953—60.
- Johannesson, G.—Olsson, C.-E., Vårt samhälle. Lärobok i samhällskunskap för grundskolans högstadium. Lund. 1.—2. uppl. 1963—64.
- Johnsson, O., Lärobok i statskunskap. Sthlm. 1.—4. uppl. 1925—39.
- Karlerö, L.-I.—Berntsson, G., Läro- och arbetsbok i samhällskunskap. Årskurs 4. Sthlm. 1.—2. tr. 1963—65.
- Kristersson, H., Medborgarkunskap. Sthlm. 1.—8. uppl. 1945—65.
- Kärlander, B., Arbetsuppgifter vid undervisningen i medborgarkunskap. 1—2. Sthlm. 1.—2. uppl. 1929—30.
- Larsson, H., Svensk statskunskap i kort sammandrag för skolans högre klasser. Sthlm. 1.—2. uppl. 1900—08.
- Liander, M., Svensk samhällslära för fortsättningsskolorna. Gävle. 1.—5. uppl. 1928—48.
- Lidwall, S.-H., Arbetsbok i samhällskunskap. Sthlm 1956.
- Linnarsson, L.—Anderö, H., Nutidens samhälle. Samhällskunskap för grundskolan. Årskurs 7—9. Sthlm. 1.—2. uppl. 1963—65.
- Lövgren, E.—Modig, P., Samhällskunskap 1. Befolkning, näringsliv och samhälle. Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet årskurs 1. Sthlm 1966.
- Malmgren, E., Ungdomens medborgarkunskap. Sthlm. 1.—7. uppl. 1942—56.
- Malmström, C. G., Sveriges statskunskap. Uppsala. 1.—9. uppl. 1863—92.
- Nordström, O., I samhället. 1—3. Sthlm 1956—60.
- Norrman, D., Det svenska samhället. (Allm. linjen.) Sthlm. 1.—2. uppl. 1956—67.
- Det svenska samhället. (Latin- och reallinjen.) Sthlm. 1.—6. uppl. 1957—65.
- Läsning i samhällsfrågor. 1. Sthlm 1957.

- Repetitionskurs i samhällslära för gymnasiet. Sthlm. 1.—2. uppl. 1959—62.
- Näslund, R., Kan du din samhällskunskap? Sthlm 1957.
- Vi medborgare. Samhällskunskap för folkskolans 7:e klass och fortsättningsskolan. Sthlm. 1.—2. uppl. 1957—59.
- Vi och vårt samhälle. 1.—2. Sthlm. 1.—6. uppl. 1954—60.
- Samhällskunskap. 1.—2. Sthlm. 1.—3. tr. 1962—65.
- Palme, S. U., Gymnasiets samhällslära. Sthlm. 1.—2. uppl. 1956—58.
- Paulsson, E.—Nyreen, E.—Paulsson, N., Arbets- och uppslagsbok i medborgarkunskap. 1.—2. Arlöv, Gävle. 1.—16. uppl. 1934—60.
- Handbok i medborgarkunskap. 1.—2. Arlöv, Gävle. 1.—6. uppl. 1934—59.
- Pederby, H.—Pederby, B., Enhetsskolans samhällskunskap. Sthlm 1961.
- Folkskolans samhällslära. Sthlm. 1.—2. tr. 1954—55.
- Pederby, H.—Pederby, B.—Moberg, H., Grundskolans samhällskunskap för högstadiet. Sthlm. 1.—2. uppl. 1963—65.
- Pettersson-Pederby, H., Folkskolans samhällslära. Klass 7—8. Sthlm. 1.—2. uppl. 1956—59.
- Rosén, A.—Jonsson, O., Känn ditt samhälle. En skolornas medborgarbok. Sthlm. 1.—8. uppl. 1938—60.
- Rydén, V. (—Thomson, A.—Öhlin, E. G.), Medborgarkunskap för fortsättnings- och andra ungdomsskolor. Sthlm. 1.—15. uppl. 1923—59.
- Rydfors, A., Kort samhällslära för den nya realskolan. Sthlm 1928.
- Serdén, H., Vår mänskliga rätt. Kommentrar till Förenta nationernas förklaring om de mänskliga rättigheterna. Sthlm 1960.
- Severin, R.—Rippe, T., Samhällsboken. Samhällskunskap för grundskolan. Årskurs 4—6. Sthlm 1963.
- Sjögren, A.—Olander, M., Ungdom i samhället. Samhällslära för folkskolan. Sthlm. 1.—2. tr. 1956—59.
- Sköld, P. E., Statskunskap. Översikt över svensk statsförfattning och statsförvaltning till ledning för undervisning och självstudier. Sthlm 1928.
- Thurén, E.—Lindholm, E., Den unge medborgaren. Lärobok i samhällskunskap för folkskolans och enhetsskolans högstadium. Sthlm. 1.—15. uppl. 1942—59.
- Den unge medborgaren. Lärobok i medborgarkunskap för fortsättningsskolan. Sthlm. 1.—13. uppl. 1935—52.
- Wikberg, S., Svensk medborgarkunskap för fortsättningsskolor. Sthlm. 1.—2. uppl. 1927—36.
- Medborgarkunskap. Sthlm 1935.

Geografi

- Ahlmann, H. W:son, Geografi. Sthlm 1929—32.
- Almquist, S., Geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—6. uppl. 1886—1909.
- Jordens länder och folk. Sthlm. 1.—6. uppl. 1913—31.

- Amundsen, S.—Berg, Y., Första jorden-runt-boken. Sthlm 1955.
- Arosenius, F. R., Förberedande kurs i geografien. Falun 1844.
- Berg, F., Mindre lärobok i geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—15. uppl. 1900—37.
- Lärobok i geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—10. uppl. 1897—1923.
- Bergsten, E., Lärobok i geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—15. uppl. 1891—1932.
- Bergsten, K.-E.—Lägnert, F., Geografi för gymnasiet. 1—2. Lund. 1.—4. uppl. 1958—64.
- Bergström, O., Lärobok i geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—6. uppl. 1907—28.
- Bervall, A.—Lindell, I.—Lindell, H., Geografisk läsebok. 1—2. Sthlm 1927.
- Brunius, T., Handelsgeografi. Norrköping 1874.
- Bäckman, J., Lärobok i geografien. Falun. 1.—9. uppl. 1876—1903.
- Carlson, E. (—Rönholm, N.—Moberg, O.—Näsmark, K.-E.), Skolgeografi i två kurser. 1—2. Sthlm. 1.—23. uppl. 1887—1948.
- Celander, G. M., Lärobok i geografi för folkskolor. Sthlm. 1.—4. uppl. 1887—1906.
- Dahm, O. E. L., Geografi för elementarskolor. Sthlm. 1.—16. uppl. 1858—1901.
- Eckert, M., Lärobok i handelsgeografi. Sthlm 1910.
- Ekedahl, W.—Enghoff, K., Lärobok i allmän geografi. 1—2. Lund. 1.—2. uppl. 1899—1900.
- Elander, R.—Lind, I.—Teiling, E., Lärobok i geografi för gymnasiet och realskolans högsta klass. 1—2. Sthlm 1930—32.
- Erslev, E., Lärobok i allmän geografi för skolans högre klasser och till läsning i hemmet. Sthlm. 1.—2. uppl. 1872—73.
- Lärobok i geografi för Sveriges folkskolor. Sthlm. 2.—17. uppl. 1873—1907.
- Fagerlund, E.—Falk, E., Geografisk läsebok. 1—4. Sthlm. 1.—2. uppl. 1910—22.
- Filén, S. J., Repetitionskurs i geografien. Jönköping. 1.—2. uppl. 1852—56.
- Forsström, G.—Wennerberg, B.—Westin, J., Geografi för realskolan. 1—2. Sthlm. 1.—3. tr. 1957—60.
- Garland, S.-O., Ekonomisk geografi. Sthlm. 1.—2. uppl. 1956—64.
- Näringsgeografi. 1—2. Sthlm. 1.—6. tr. 1959—65.
- Gehlin, J.—Brunius, T., Lärobok i geografi för folkskolor och nybegynnare. Norrköping. 1.—14. uppl. 1865—89.
- Lärobok i geografi för seminarier och elementarläroverk. Norrköping. 1.—4. uppl. 1865—72.
- Hagman, K., Lärobok i allmän fysisk geografi. Sthlm 1903.
- Hartman, G. I. (—Witt, H. A.—Nilsson, N. P.), Lärobok uti allmänna geo-

- grafien. Lund. 1.—19. uppl. 1806—79.
- Henriksson, S., Ekonomisk geografi. Sthlm. 1.—2. uppl. 1959—60.
- Holdar, C. G.—Rydefält, E., Enhetsskolans geografi. Årskurs 7—8. Sthlm 1960.
- Holmén, P.—Thomé, P.—Bruce, N. O., Lärobok i geografi för folkskolan. 1—3. Sthlm. 1.—4. uppl. 1920—29.
- Hägerman, A., Geografi för småskolor. Köping 1879.
- Läse- och lärobok i geografi för folkskolor jämte det viktigaste av naturläran och statistiken. Köping. 1.—17. uppl. 1854—86.
- Kjellgren, W., Lärobok i geografin och svenska historien för folkskolor och nybörjare. 1—2. Sthlm. 1.—2. uppl. 1849—57.
- Liljeström, J., Lär känna... Lärobok i geografi för folkskolan. 1—4. Uppsala. 1.—5. uppl. 1949—55.
- Lind, C., Lärobok i geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—22. uppl. 1881—1929.
- Lindholm, P., Lärobok i geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—6. uppl. 1890—1914.
- Lärobok i geografi för flyttande folkskolor och mindre folkskolor. Sthlm. 1.—2. uppl. 1891—1903.
- Lindstrand, L.—Wettergren, N., Enhetsskolans geografi. 1—2. Sthlm. 1.—2. uppl. 1959—65.
- Lundborg, A. G., Lärobok i geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—6. uppl. 1911—28.
- Moberg, O.—Näsmark, K.-E., Skolgeografi. 1—2. Sthlm. 1.—4. uppl. 1947—55.
- Nelson, H.—Maimborg, G., Lärobok i geografi för den femåriga realskolans första och andra klass. Sthlm 1957—58.
- Nelson, H.—Rydefält, E., Geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—19. uppl. 1927—53.
- Nelson, H.—Stolpe, P., Geografi för gymnasiet. 1—2. Sthlm. 1.—5. uppl. 1935—53.
- Nelson, H.—Stolpe, P.—Wiman, E., Geografi för gymnasiet. 1—2. Sthlm. 1.—2. tr. 1954—55.
- Nelson, H.—Westin, J., Geografi för fyraåriga gymnasiets första ring samt realskolans och kommunala mellanskolans avslutningsklass. Sthlm. 1.—6. uppl. 1936—56.
- Geografi för realskolan och fyraåriga gymnasiets första ring. Sthlm. 1.—7. uppl. 1931—56.
- Näsmark, K.-E.—Nilsson, Y.—Helmfrid, S.—Lagerstedt, T., Geografi för realskolan. 1. Sthlm. 1.—3. tr. 1958—60.
- Olsson, H., Lärobok i geografi för gymnasiet. 1—2. Uppsala 1935—37.
- Olsson, H.—Sefve, Y., Geografi till husbehov. Sthlm 1933.
- Land och folk. Geografisk läsebok. 1—3. Sthlm. 1.—2. uppl. 1936—55.

- Orrgård, S.—Almhult, A., Folkskolans geografi. 1—2. Sthlm. 1.—3. uppl. 1948—57.
- Pettersson, C. F., Geografi och svensk historia för folkskolor och lägre läroverk. Falun 1871.
- Roth, M., Illustrerad geografi för lägre skolor. Sthlm. 1.—5. uppl. 1877—86.
- Rönholm, N., Ekonomisk geografi. Sthlm. 1.—5. uppl. 1907—26.
- Stolpe, P.(—Wirsén, R.), Geografi för folkskolan. 1—2. Gävle. 1.—2. uppl. 1928—43.
- Swedberg, S., Geografi för det differentierade gymnasiet. 1—2. Sthlm. 1.—5. uppl. 1930—50.
- Swedberg, S.—Hagnell, A., Geografi för enhetsskolans högstadium och folkskolans högre avdelningar. Gävle. 1.—4. uppl. 1957—60.
- Geografi för enhetsskolans mellanstadium. Gävle. 26.—29. uppl. 1957—60.
- Geografi för folkskolan. Arlöv, Gävle. 1.—27. uppl. 1927—58.
- Geografi för tre- och fyraåriga realskolor. Gävle 1959.
- Swedberg, S.—Olsson, H., Geografi för realskolan och kommunala mellanskolan. Sthlm. 1.—9. uppl. 1928—55.
- Geografi för realskolans högsta klass och det fyraåriga gymnasiets lägsta ring. Sthlm. 1.—3. uppl. 1936—48.
- Swedberg, S.—Wennberg, A., Geografi för gymnasiet. 1—3. Sthlm. 1.—2. uppl. 1957—59.
- Torpson, N., Lärobok i geografi för folkskolan. Sthlm. 1.—6. uppl. 1890—1914.
- Unander, H.—Norman, H., Folkskolans geografi. Sthlm. 1.—4. uppl. 1953—63.
- Wahlman, J., Geografi. Sthlm 1931.
- Velander, J. P., Förberedande lärobok i geografi. Sthlm. 1.—3. uppl. 1880—93.
- Wennberg, A., Geografi för realskolan. 1—2. Sthlm 1960—61.
- Wiberg, C. F., Historisk-geografisk översikt av gamla världen. Uppsala 1850.
- Winge, I. M., Lärobok i geografi och historia för folkskolor och nybörjare. 1—2. Sthlm. 1.—19. uppl. 1841—75.
- Wolfram, E., Handelsgeografi. Sthlm 1904.
- Vårt land och vår värld. Lärobok för folkskolans klass 3—7 och enhetsskolans klass 3—6. Sthlm. 1.—2. tr. 1958—59.

Kristendom och religionskunskap

- Ahlberg, A., Religionshistorisk översikt för läroverken. Sthlm. 1.—13. uppl. 1907—55.
- Algård, N., Den kristna tron. Lärobok för real-, flick- och konfirmandskolan. Sthlm 1926.

- Ambrosius, M.—Lönborg, S., Berättelser ur evangelierna. Andra klassens bok. Gbg. 1.—2. uppl. 1905—06.
- Andersson, A., De första grunderna av Kristi lära. Örebro. 1.—2. uppl. 1933—34.
- Andersson, H., Den kristna tros- och sedeläran för realskolans tre första klasser. 1.—2. Sthlm. 1.—4. uppl. 1906—21.
- Anjou, L. A., Lärobok i kyrkohistorien för skolor och gymnasier. Uppsala. 1.—7. uppl. 1842—67.
- Bensow, O., Den kristna tros- och sedeläran från den evangelisk-lutherska kyrkans synpunkt. Sthlm. 1.—4. uppl. 1906—27.
- Bergmark, M.—Sörensen, A., Guds verk. 1—3. Sthlm. 1.—4. uppl. 1913—32.
- Bergquist, B. J:son, Biblisk historia för folkskolor och småskolor. Lund. 1.—3. uppl. 1888—89. Stereotyp. uppl. 1891—1922.
- Bibliska berättelser till urval för realskolor och flickskolor. Sthlm. 1.—2. uppl. 1906—12.
- Bergström, C. A., Bibeln såsom källa för vår kunskap om Gud. För folkskolans sjätte klass. Sthlm 1915.
- Den kristna tros- och sedeläran. 1—3. Härnösand 1908—15.
- Bergström, G., Lärobok i kyrkohistorien. Sthlm 1888.
- Briem, E., Kortfattad allmän religionshistoria. Sthlm 1942.
- Bäckman, J., Biblisk historia för folkskolan. Sthlm. 1.—8. uppl. 1880—1909.
- Biblisk historia i sammandrag för folkskolor. Sthlm. 37.—43. uppl. 1891—1918.
- Cedersjö, H., Bibelstudier för bibelskolan. Örebro. 1.—2. uppl. 1942—53.
- Celander, C. M., Biblisk historia för folkskolan. Sthlm. 1.—5. uppl. 1883—1909.
- Cornelius, C. A., Lärobok i kyrkohistorien för elementarläroverken. Uppsala. 1.—15. uppl. 1860—1903.
- Edquist, C., Biblisk historia för barndomsskolor. Sthlm 1918.
- Ekeborgh, C. A., Biblisk historia. Sthlm. 1.—3. uppl. 1854—63.
- Ericsson, T.—Blomberg, G., I bibelns länder. Uppsala. 1.—8. uppl. 1945—58.
- Eriksson, F., Biblisk historia för folkskolor. Sthlm. 1.—12. uppl. 1885—1916.
- Esscher, K., Biblisk historia för småskolor, folkskolor och allmänna läroverk. Lund. 1.—6. uppl. 1899—1920.
- Eurenius, J. L., Biblisk historia jämte Kristna kyrkans historia i kort sammandrag för elementarläroverk. Sthlm. 1.—4. uppl. 1866—77.
- Gierow, A.—Henrikz, H.—Malmberg, S., Kortfattad lärobok i kyrkohistoria med arbetsuppgifter. Sthlm. 1.—3. uppl. 1930—49.
- Gummerus, J.—Rosenqvist, V. T., Lärobok i kyrkohistoria. För svenska

- läroverk bearbetad av A. Johanson. Sthlm. 1.—5. uppl. 1906—22.
- Gunnelius, O. A., Kort översikt av den kristna kyrkans historia. Filipstad 1907.
- Gustafsson, J., Bibelberättelser för söndagsskolan och hemmet. 1—3. Sthlm. 1.—2. uppl. 1939—46.
- Hedberg, D.—Lindskog, F., Bibliska berättelser och texter för kristendomsundervisningen i folkskolan. Parallellupplaga. Sthlm. 1.—15. uppl. 1920—39.
- Heideman, C. M., Samtal för barn över stycken i bibliska historien. Uppsala 1860—65.
- Herner, S., Biblisk läsebok. Lund. 1.—3. uppl. 1910—19.
- Hildebrand, A., Lärobok i kyrkohistorien. Sthlm. 1.—6. uppl. 1886—1912.
- Holmquist, H., Bilder ur kyrkohistorien, religions- och missionshistorien för folkskolans högsta klasser. Sthlm. 1.—8. uppl. 1920—52.
- Lärobok i kyrkohistoria. Sthlm. 1.—2. uppl. 1925—27.
- Johansson, A., Bibliska berättelser för realskolans tre första klasser. Sthlm. 1.—3. uppl. 1912—36.
- Johansson, E., Bibelkurs för ungdom. Mariestad. 1.—3. uppl. 1936—55.
- Keijser, G. J., Lärobok i bibelkunskap. Sthlm. 1.—5. uppl. 1878—1900.
- Klefbeck, A.—Wijkmark, H., Lärobok i kristendomskunskap för det fyraåriga gymnasiet första ring. Sthlm. 1.—4. uppl. 1934—51.
- Levin, H., Ur kyrkohistoriens källor. Kyrkohistorisk läsebok. Sthlm. 1.—2. uppl. 1908—20.
- Liljeholm, A. F.—Andersson, C. J., Biblisk historia för folkskolan. Gbg. 1.—9. uppl. 1885—99. Stereotyp. uppl. 1900—19.
- Lindblom, J., Lärobok i bibelkunskap och den bibliska historien. Lund. 1.—7. uppl. 1941—57.
- Lindström, L. G., Biblisk historia för folkskolan. Sthlm 1888.
- Biblisk historia för småskolan. Sthlm. 1.—2. uppl. 1880—82. Stereotyp. uppl. 1884—93.
- Lindvall, A. F. W., Kristna religionen. Tros- och sedelära för ungdom. Sthlm. 1.—2. uppl. 1911—23.
- Lundgren, F., Handbok till bibliska historien. 1—2. Sthlm. 1.—8. uppl. 1889—1920.
- Handledning vid bibelläsningen i skolan. Sthlm. 1.—3. uppl. 1897—1917.
- Lundgren, F.—Norlén, W., Bibliska berättelser för småskolan. Sthlm. 1.—5. uppl. 1888—1901. Stereotyp. uppl. 1903—20.
- Luther, M., Den stora katekesen. Översatt av G. Ljunggren. Uppsala 1931.
- Lönroth, E., Hedningarnas apostel. Sthlm 1913.
- Lövgren, N., Kyrkohistoria i sammandrag för skolor och hem. Sthlm. 1.—9. uppl. 1905—29.
- (—Levin, H.), Kyrkohistoria till skolornas tjänst. Sthlm. 1.—16. uppl. 1888—1928.

- Meyer, A., *Kyrkohistoria för skolan*. Sthlm 1941.
- Nilsson, P., *Kyrkohistoria för folkskolan och konfirmationsundervisningen*. Skövde. 1.—4. uppl. 1910—12.
- Nissen, R. T., *Kyrkohistoria för skolan och hemmet*. Sthlm. 1.—9. uppl. 1867—99.
- Norbeck, A. E., *Lärobok i teologien för gymnasierna*. Uppsala. 1.—12. uppl. 1840—1910.
- *Lärobok i kyrkohistoria för gymnasierna*. Jönköping (Växjö) 1851—56.
- Norlén, W.—Lundgren, F., *Biblisk historia för folkskolan*. Sthlm. 1.—9. uppl. 1885—97. Stereotyp. uppl. 1900—20.
- Pettersson, C. F., *Biblisk historia för folkskolor*. Falun. 1.—16. uppl. 1861—77.
- Pihl, H. G.—Beckman, K., *Kristendom*. *Lärobok i kristendomskunskap för tredje och fjärde skolåren*. Sthlm. 3. uppl. 1956—60.
- *Kristendom*. *Lärobok i kristendomskunskap för sjunde och åttonde skolåren i folkskolan*. Sthlm. 1.—4. tr. 1956—60.
- *Kristendom*. *Lärobok i kristendomskunskap för enhetsskolans nionde årskurs*. Sthlm 1960.
- Ribbing, L., *Bibliska berättelser för småskolan*. Lund. 1.—2. uppl. 1908—28.
- Rodhe, E.—Thunander, G., *Kyrkohistoria för folkskolan*. Sthlm. 1.—5. uppl. 1945—54.
- *Textbok för kristendomsundervisningen i folkskolan*. Sthlm. 1.—45. uppl. 1922—36.
- Roos, C. O., *Biblisk historia bearbetad för folkskolor*. Uppsala. 1.—7. uppl. 1846—80.
- Sandahl, H., *Arbetsuppgifter i kristendomskunskap*. Sthlm. 1.—3. tr. 1950—57.
- Sandberg, F., *Biblisk historia jämte en kort översikt av kyrkohistorien och Bibelns böcker*. Sthlm. 1.—2. uppl. 1870—71.
- Skarstedt, C. W., *Handbok i Sveriges kyrkohistoria för skolan och hemmet*. Sthlm 1866.
- Stave, E., *Inledning till gamla testamentets kanoniska skrifter*. Sthlm. 1.—2. uppl. 1912—20.
- *Jesu liv och verksamhet*. Sthlm. 1.—3. uppl. 1915—26.
- Steinmetz, A., *Biblisk historia för folkskolan*. Sthlm. 1.—9. uppl. 1888—89. Stereotyp. uppl. 1900—20.
- Söderberg, G. A.—Zachrisson, J. A., *Lärobok i biblisk historia för folkskolan*. Kungälv 1866.
- Ullman, U. L., *Kyrkohistorisk läsebok för läroverkens högre klasser*. Gbg. 1883.
- *Lärobok i den kristna tros- och sedeläran för läroverkens översta klasser*. Gbg 1908.

- Welander, P., *Biblisk historia med tillämpningar och förklaringar*. Sthlm. 1.—3. uppl. 1857—79.
- Wenström, C. E., *Biblisk historia och katekes med förklaringar för småskolor*. Falun 1863.
- Wickbom, S., *Lärobok i Israels historia*. Sthlm. 1.—3. uppl. 1906—33.
- Wideen, A., *Bibliska historien med anmärkningar och lärdomar*. Falun 1845.
- Wiedemann, F., *Hur jag berättar den bibliska historien för de små*. Sthlm 1874.
- Wihlborg, H., *Biblisk historia för småskolan*. Karlshamn 1889.

Läseböcker

- Ahlberg, H.—Thorsell, L., *Uppland i litteraturen*. Uppsala 1955.
- Albjörn, E.—Carlsson, H., *Läs och berätta*. Sthlm. 1.—4. uppl. 1949—54.
- Almén, J., *Läsebok i vetenskapliga ämnen. Urval ur svenska författares skrifter för läroverkens högsta klasser samt till läsning i hemmet*. Sthlm 1889.
- Almquist, S., *Barnens andra läsebok*. Sthlm. 1.—7. uppl. 1877—1922.
— *Läsebok för småskolan*. Sthlm. 1.—2. tr. 1888—89.
- Ambrosius, J. M., *Läsebok för småskolan*. 1—2. Sthlm. Ett flertal uppl. 1885—1917.
- Andersson, E.—Westerlund, G., *Läsebok för de små*. 1—2. Gbg. 1.—5. uppl. 1921—31.
- Anjou, N. J.—Berg, J.—Sjöwall, C., *Svensk läsning. Lärobok för realskolan*. Sthlm. 1.—6. uppl. 1929—51.
- Aspling, E.—Holm, I.—Castegren, E., *Modern svensk litteratur. Läsebok för folkskolans högre klasser*. Sthlm 1940.
- Axberger, G.—Blomqvist, G., *Möte med svenska författare från Strindberg till 30-talet*. Sthlm. 1.—3. tr. 1948—54.
- Beckman, B.—Kihlstedt, L.—Lagerstedt, D., *Småskolans läsebok. Ettans bok*. Sthlm 1955.
- Bergman, S.—Pederby, N. H., *Vår läsebok. Tredje klassen*. Sthlm. 1.—2. uppl. 1953—54.
- Bergquist, J., *Läsning för barn*. Sthlm 1942.
- Beskow, E.—Siegvald, H., *Vill du läsa?* Sthlm. 1.—12. tr. 1935—53.
- Boman, J.—Hasselberg, G., *Svensk litteratur i urval*. 1—3. Sthlm. 1.—3. uppl. 1945—54.
- Boman, J.—Wikberg, S., *Läsebok för realskolans högre klasser*. Sthlm 1929.
- Brehmer, E., *Trolleyktan. Sagor, visor och berättelser*. Uppsala. 1.—7. uppl. 1925—39.

- Bäckman, J.—Svensk, J., Att lära läsa utan tårar. Läsebok för hemmet och småskolan. 1—2. Sthlm. 1.—14. uppl. 1891—1918.
- Carlsson, E., Svenska dikter. Samlade och utgivna för skolorna. Sthlm. 1.—4. uppl. 1922—53.
- Celander, H.—Oterdahl, J., Saga och sanning. Läsning för svenska gossar och flickor. Sthlm. 1.—6. uppl. 1918—31.
- Saga och sanning. Läsning för svenska gossar och flickor. Parallellupplaga för kommunala mellanskolor och högre flickskolor. Sthlm. 1.—2. uppl. 1924—30.
- Saga och sanning. Läsning för svenska gossar och flickor. Enligt realskolans nya kursplaner omarbetad upplaga. Sthlm. 1.—2. uppl. 1931—47.
- Nordisk läsning. Sthlm 1931.
- Vers och prosa. Från Bellman till våra dagar. Lärobok för realskolans högsta stadium. Sthlm 1932.
- Ekermann, A., Läsebok till svenska litteraturhistorien. Sthlm. 1.—10. uppl. 1888—1940.
- Forsberg, H., Skåne. Läro- och läsebok för tredje skolåret. Lund. 1.—6. uppl. 1924—57.
- Barnens djurbok. Sthlm 1937.
- Lapp och Pudel och några andra. Sthlm 1932.
- Grimberg, C., Svenska folkets underbara öden. (Ett flertal uppl.)
- Hedin, S., Från Pol till Pol. (Ett flertal uppl.)
- Hedlund, K., Dalarnas diktare. Läsebok. Uppsala 1931.
- Heidenstam, V. v., Svenskarna och deras hövdingar. (Ett flertal uppl.)
- Helger, N.—Fabricius, A., Barnens första bok. Sthlm. 1.—9. uppl. 1933—52.
- Barnens andra bok. Sthlm. 1.—5. uppl. 1935—50.
- Holmér, E.—Pleijel, K., Läsebok för första skolåret. Sthlm. 1.—3. tr. 1942—49.
- Hänninger, N.—Lilie, E.—Werner, E., Realskolans läsebok. Sthlm. 1.—12. tr. 1932—57.
- Jonsson, S., Lasse liten. Berättelser om en svensk pojke. Sthlm 1933.
- Lagerlöf, S., Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige. (Ett flertal uppl.)
- Lagerström, S., Lek och allvar. Läsebok för andra skolåret. Sthlm 1928.
- Lannér, A., Kemisagor. Läsning för unga. Sthlm. 1.—2. uppl. 1930—39.
- Ledin, L. A., Per Olofs resa på Ångermanälven. Ett nyttigt och angenämt sällskap. Sthlm 1935.
- Liljeström, J., Den roliga boken. Gbg. 1.—3. uppl. 1949—53.
- Lind, I., Urval av svensk prosa för handelsgymnasier. Sthlm. 1.—2. uppl. 1928—50.
- Lindblad, G., Svensk litteratur efter 1900. Sthlm 1929.
- Lindstén, G., Dikten om diktaren. Ett urval. Sthlm 1929.

- Läsebok för folkskolan. Sthlm. 1.—10. uppl. 1868—1916.
- Läsebok för folkskolan. Parallellupplaga till 10. uppl. Ett flertal upplagor 1911—51.
- Läsebok för fortsättningsskolan. 1—2. Sthlm. 1.—6. uppl. 1920—40.
- Mjöberg, J., Svensk litteratur från Bellman till våra dagar i urval för den högre undervisningen. Lund. 1.—4. uppl. 1917—41.
- Svensk litteratur från Dalin till våra dagar i urval för den högre undervisningen. Lund. 1.—2. uppl. 1930—48.
- Svensk läsebok för real- och flickskolors högre klasser jämte litteraturhistorisk översikt. Lund. 1.—11. uppl. 1910—60.
- Äldre svensk litteratur från äldsta tid t. o. m. frihetstiden i urval för den högre undervisningen. Lund. 1.—2. uppl. 1937—48.
- Noreen, E.—Wennström, T., Svensk läsebok för gymnasiet. 1—3. Lund 1933—34.
- Oterdahl, J., Från skilda håll. Bredvidläsningsbok för andra skolåret. Sthlm. 1.—4. uppl. 1930—44.
- Första början. Läsebok för första skolåret. Sthlm. 1.—5. uppl. 1928—47.
- Skolkamrater. Läsebok för andra skolåret. Sthlm. 1.—3. uppl. 1929—48.
- Rommedal, A., Här ute på landet. Uppsala. 1.—2. uppl. 1936—39.
- Roos, A. M., I Önnemo. Sthlm. 1. uppl. 1912. (Ett flertal uppl.)
- Sörgården. Första skolåret. Sthlm. 1. uppl. 1912. (Ett flertal uppl.)
- Runeberg, J. L., Fänrik Ståls sägner. (Ett flertal uppl.)
- Rydén, N. A., Med Kalle och Elsa på Norrlandsäventyr. Arlöf, Gävle 1934.
- Sandberg, F., Småskolans läsebok. Norrköping. 1.—7. uppl. 1871—76.
- Schartau, S., Forntiden och medeltiden. Svensk historisk läsebok för real- och flickskolor. Lund 1930.
- Nyare tiden. 1. Svensk historisk läsebok för real- och flickskolor. Lund 1932.
- Sjöholm, L. G., Lärobok i samtalsform för andra—fjärde skolåret. Sthlm. 1.—7. uppl. 1920—36.
- Sjöholm, L. G.—Wallgren, A., Första läseboken. Sthlm. 1.—2. tr. 1934—42.
- Andra läseboken. Sthlm 1939.
- Snoilsky, C., Svenska bilder. (Ett flertal uppl.)
- Sortelius, A. F.—Norlin, O.—Skoglund, G., Vår bygd. Umeå 1930.
- Sprengel-Andersson, J., Första skolåret. Sthlm 1930.
- Från höst till vår. Sthlm 1928.
- Starbäck, G., Berättelser ur svenska historien. 1—23. Örebro m. m. 1860—81. (Ett flertal uppl.)
- Stubelius, S.—Brehmer, E., Steg för steg. Uppsala. 1.—8. uppl. 1924—35.
- Topelius, Z., Fältskärens berättelser. (Ett flertal uppl.)

- Wenngren, A., Skolan börjar. Läsebok för första klassen. Sthlm 1935.
— Skolan börjar. Läsebok för andra klassen. Sthlm 1936.
Wieslander, G., Läs och lär. 1—3. Sthlm 1938.
Wikberg, S., Läsebok för barndomsskolan. Sthlm. 1.—5. uppl. 1930—39.
Wikberg, S.—Nissar, H., Skildringar ur jordbrukslivet. Sthlm. 1.—2.
uppl. 1921—37.
Vägen till litteraturen. Läsebok för realskolor, flickskolor och enhetskolor. 1—4. Sthlm. 1.—2. uppl. 1954—55.
Ydell, M., Roliga läseboken. Sthlm. 1.—4. uppl. 1935—51.

Sångböcker

- Aulin, A.—Norrman, J.—Styrenius, E., Skolsångboken. Sthlm. 1.—2.
uppl. 1958—60.
Castegren, M., Textbok till sångsamling för folkskolan. Sthlm. 1.—2. uppl.
1926—30.
Gunneflo, I.—Gunneflo, K.-G., Sången i skolan. 1. Sthlm 1959.
Hedberg, D.—Johansson, E., Valda sånger och psalmer för de två första
skolorn. Sthlm. 1.—2. uppl. 1927—47.
Härén, Y., Vi och våra visor. 1. Sthlm 1954.
Lidén, S., Sjung, spela, lyssna. Gävle. 1.—3. uppl. 1956—65.
Lindén, K. E., Folkskolebarnens sångbok. Sthlm 1913.
Sångbok för folkskolan. Ulricehamn 1891.

Innehåll

Förord 7

I Internationellt perspektiv

Skolböckernas propaganda 13

Frankrike 17

Italien 37

Tyskland 46

USA 67

Österrike 76

Skolböckerna och nationalismen 102

Källor och litteratur 114

II Sverige

Historiens väg till Gud och fosterlandet 121

Bragd och idyll i Sveriges historia 140

Ställningstaganden i aktuella politiska frågor 175

Svenskarnas storhet och problematik 194

Läseböckernas kör 217

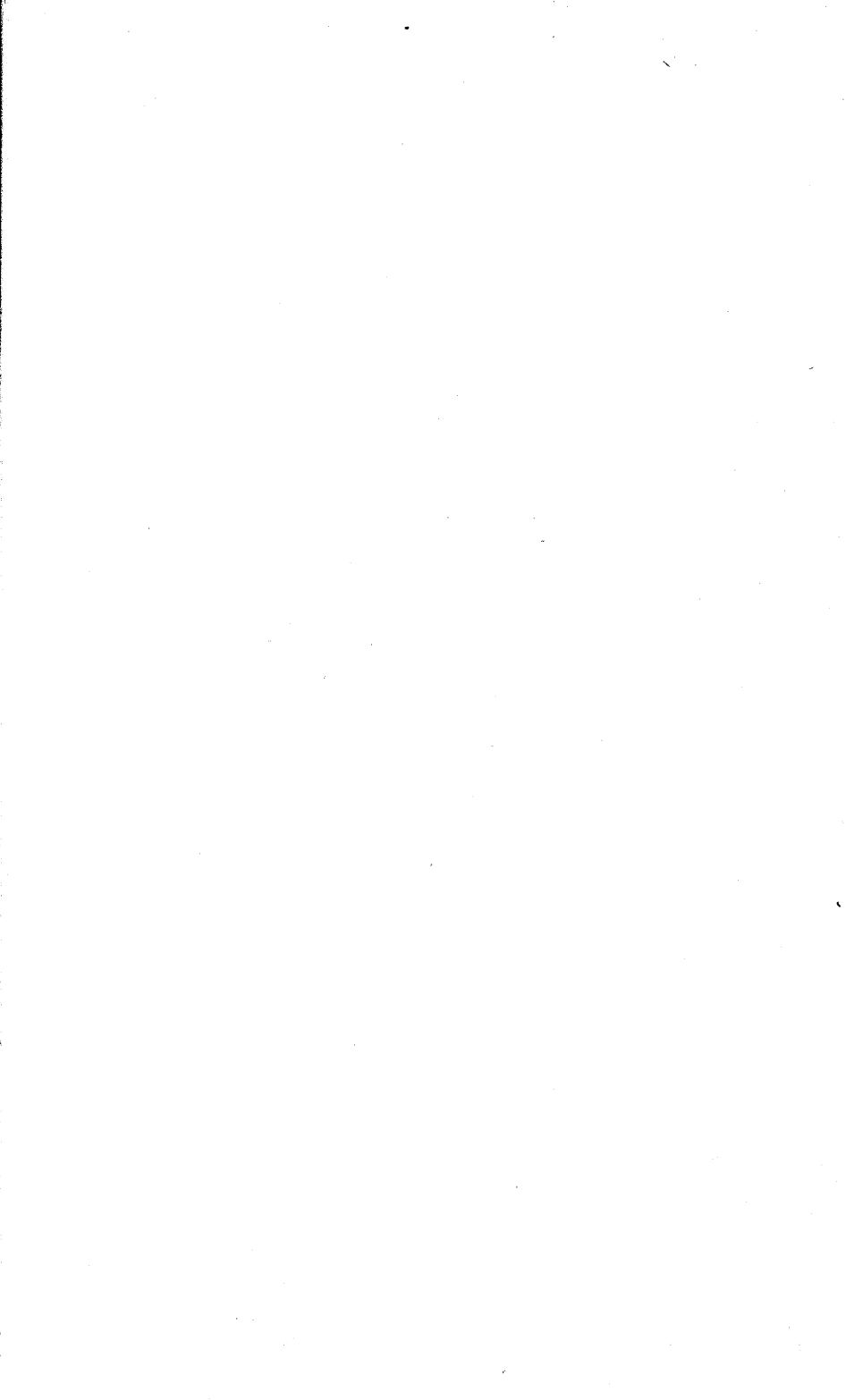
Folk- och raskaraktären i geografiböckerna 250

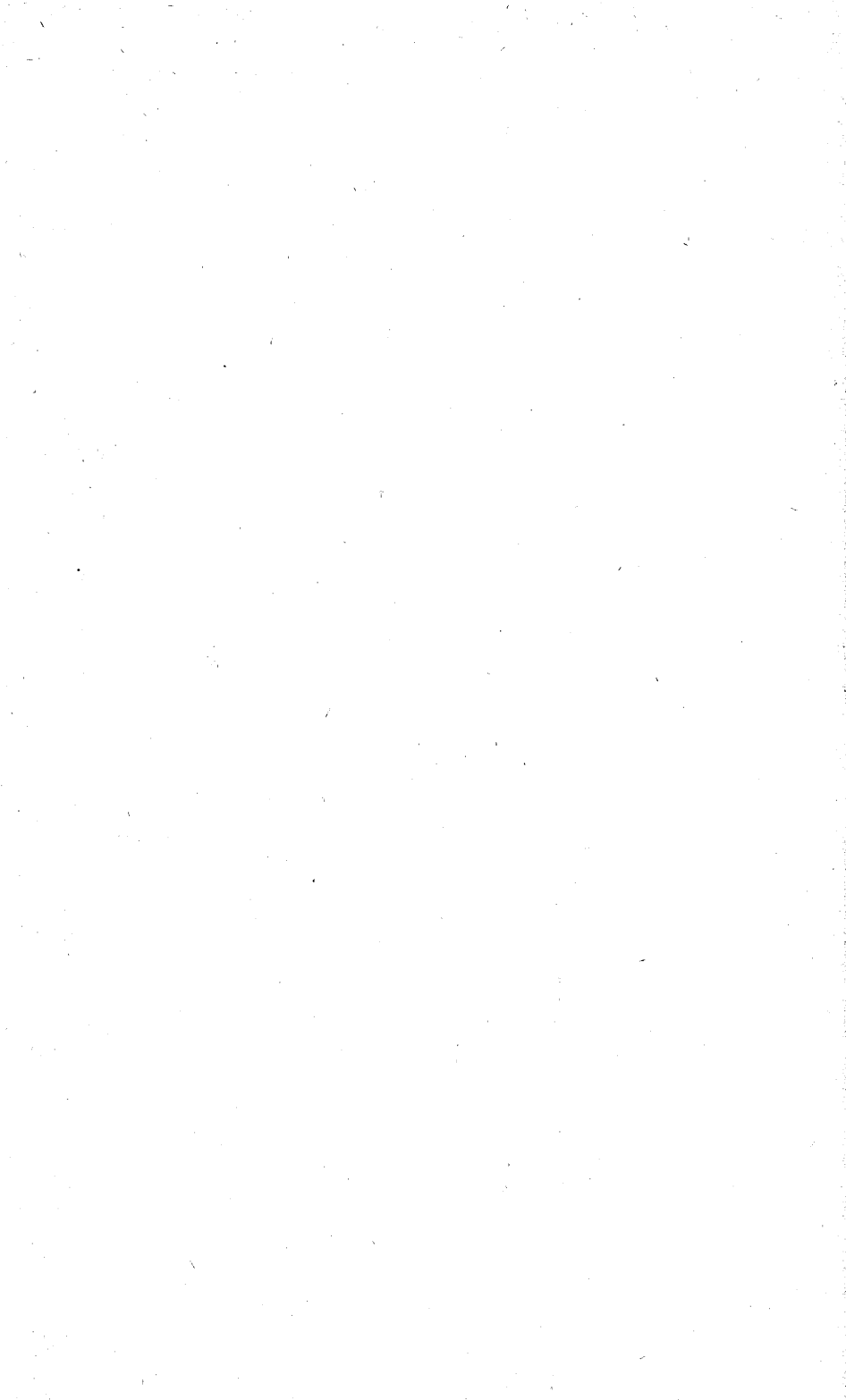
Politiska tendenser i kristendomsböckerna 264

Då och nu: slutreflektioner 276

Källor och litteratur 282

HERBERT TINGSTEN

Tidigare har utgivits

MITT LIV

Del I: Ungdomsåren

Del II: Mellan trettio och femtio

Del III: Tidningen 1946—52

Del IV: Tio år 1953—63

FRÅN IDÉER TILL IDYLL

STRID KRING IDYLLEN

NÄR CHURCHILL GREP
MAKTEN

NOTISER OM LIV OCH
DÖD

DAGBOK FRÅN AMERIKA

HERBERT TINGSTEN

har denna gång riktat sitt strålkastarljus mot skolboken. I en mycket omfattande, med temperamentsfullt engagemang men också med vetenskaplig objektivitet genomförd undersökning har han velat fastslå hur skolundervisningen, närmast i historia, geografi och kristendomskunskap, under ett sekel, från 1800-talets mitt fram till omkring 1950, formats och vad den i realiteten gått ut på. De resultat han nått är fascinerande och i hög grad tankeväckande.

Herbert Tingstens undersökning torde vara den första i sitt slag: någon motsvarighet finns veterligen ej i andra länder. Hans bok har internationell räckvidd och betydelse. De länder som berörs är, i en första avdelning, Frankrike, Italien, Tyskland, USA och Österrike. I ett andra avsnitt, bokens längsta, förs vi över till den svenska scenen.

GUD OCH FOSTERLANDET

Studier i hundra års skolpropaganda

är en bok som ingalunda vänder sig blott och bart till pedagogerna. Den berör oss alla. Skolböckerna har, som Herbert Tingsten understryker, varit den centrala källan för opinionsbildningen i alla länder. Och överallt spelade de upp samma melodi: en lovsång till det egna landets förträfflighet i förening med ett doktrinärt inskärpande av medborgarnas plikt att i gudsfruktans, fosterlandskärlekens och den sociala förnöjsamhetens anda visa lydnad och tacksamhet mot det bestående samhället, att bevara och försvara det. För denna vad Herbert Tingsten kallar »överlägsenhetsnationalism» gav Sverige länge ett typiskt belägg. Det märkliga är den långa eftersläpning som ägde rum, det faktum att dessa stämningar och föreställningar i alla länder levde kvar i skolans värld långt in på 1900-talet. Först under senare år, efter det andra världskriget, har en utrensning av de gamla propagandalinjerna ägt rum.